

ВОЛОДИМИР ЛИС

СТОЛІТТЯ ЯЖКОВА

Коронація
слова

ІНТЕР

ВИДАВНИЦТВО
КАЧ. СІМ'ЯНОГО ДОЗВІЛА

Володимир Лис

Століття Якова

Переможець конкурсу
«ГРАНД-КОРОНАЦІЯ СЛОВА»
конкурсу романів, кіносценаріїв, п'єс
та пісенної лірики про кохання
«КОРОНАЦІЯ СЛОВА — 2010»

ВИДАВНИЦТВО

КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЯ

Харків

2010

НАПРАВДУ ДОБРА КНИЖКА

Засідати в журі літературних конкурсів я, по щирості, не люблю. Нічого хорошого тут немає — доводиться цілими днями перечитувати, за Маяковським кажучи, «тисячи тонн словесной руди», щоб не дати згубитись якомусь невідкритому талантові, а потім ще й роками журитись його літературною долею, наче ти в ній і винувата. Тож, коли цьогорічна «Коронація слова» запросила мене в журі ювілейної «Гранд-Коронації» — тільки для попередніх лавреатів, краще з кращого за 10 років конкурсу, — я зітхнула з полегкістю: гаразд, хоч «відкривати» нікого не треба буде! Автори, нівроку, вже знані, «окнижковані», отже, жодної відповідальности — і жодних несподіванок, відповідно, теж...

На щастя, життя без несподіванок не обходиться.

Роман «Століття Якова» вразив усе журі в повному складі, без різниці літературних смаків і вподобань. Так буває тільки з направду добрими книжками — вони переконують одразу і найзапекліших скептиків, як жива істота переконує на дотик теплом і пульсуванням крові під шкірою. З'ясувалося, що всі проковтнули рукопис одним духом: життя (чи варто сказати «житіє»?) древнього Якова з поліської глибинки, його любові й війни, злочинства й подвиги, пристрасті й муки несподівано виявились куди захопливішими за кілограми детективів із пригодами зомбі, упирів, ФСБ та інших потвор. Серед засилля сучасного літературного силікону Яків зі своєю сімейною сагою впадав в око, як живий серед манекенів: він був с п р а в ж н і м — йому хотілося співпереживати. Жінки, згадуючи деякі епізоди, скліпували сльозу: атож, мелодраматичного в романі

чимало, тільки чомусь тому всьому віриш... Чи не тому, що «століття Якова» — це ще й сто повних років української історії, з усіма її — куди там шекспірівським! — непроговореними й неосмисленими трагедіями, чії непідбиті рахунки ми й далі продовжуємо оплачувати? І волинське Полісся на перехресті режимів, імперій, народів, армій, культур і субкультур (хто тільки не товкся тут за «століття Якова» — від уланів Пілсудського до наркоділерів на джипах...) — то сцена, на якій розігрується споконвічна драма боротьби людини зі світом за власну душу? І книжка ця — не тільки про дядька-поліщука, мужчину з вимираючої породи с п р а в ж н і х , якого, як тріску, жбурляло по водах вийшлого з берегів ХХ століття, — ай, якимсь таємничим чином, як то завжди буває з направду добрими книжками, — про кожного з нас?..

Одне слово, відкриття таки відбулося: журі переживало ейфорію астронома, який щойно вгледів у телескоп нову зірку. Дарма що творець Якова, лучанин Володимир Лис — давно не новачок у літературі (а новачок такої книжки й не написав би!), що за ним уже чималий доробок — п'єси, кілька романів, низка нагород, публікації в найкращих столичних видавництвах... Цілком солідна письменницька кар'єра, хоч і не «зіркова» — на слуху в читацької публіки досі були інші імена. Що ж, тепер, після «Століття Якова», склад «першого ешелону» сучасної української літератури доведеться переглянути — адже твори такого епічного масштабу й густини нечасто пишуться не тільки в Україні...

А ще подумалось — який би за цим романом можна зняти фільм! Куди там «Мосфільму» з Голівудом... І не треба на те мільйонних затрат, коштовних зйомок, комп'ютерних

спецефектів — досить лиш гарного режисера й акторів: таких, щоб відчули й чесно відтворили той градус людяности, що його закладено в цій історії...

Але це вже я, звісно, розмірялась. А радіти треба вміти, як навчився за своє велике й страждальне життя старий Яків, — з того, що є. А є — нечастий гість у нашому домі: насправду добра книжка, якій мені застається тепер тільки побажати доброї дороги — до добрих людей.

Оксана Забужко

Що таке життя ваше?
Пара, яка з'являється на хвилю, а потім зникає.

Соборне послання апостола Якова, 4, 14

Чуєш, як грає цвіркун?..
Слухає небо крізь ніч
Серце комахи.

Невідомий японський поет XVIII ст.

ЧАСТИНА ПЕРША

ПРИБЛУДА. ВЕСІЛЛЯ

«Який же я старий, — думає Яків. — Який старий, Боже мій!»

Він щойно захитався біля порога своєї хати. Щоб не впасти, вхопився за одвірок. Світ кудись поплив.

Не здивувався — так бувало вже не раз.

Дивина в іншому — він раніше ставився до цього якось інакше. Простіше. Начеб не помічав. Удавав, що не помічає. Заточився, то й заточився. Старий, от і все. А тут щось кольнуло наче, різонуло, в серці чи коло серця. От іще. Він отак упаде, серце спиниться, не одразу і знайдуть.

Али тоді йому буде байдуже — знайдуть чи не, а тепер — не байдуже.

«Доки живий», — думає Яків.

Авжеж, доки живий. Треба йти. Йти? Куди? І раптом розуміє — треба йти, виглядати поштарку. Може ж, принесе-таки звістку. Від тої дівчини, тої окаянної дівчинки, Оленки, Альона, казала вона.

Кіт, приблуда, чий ти? Яків дивиться на кота — старого, облізлого, шерсть місцями позлипалася. Кіт дивиться на нього і жалібно нявкає.

«Як і я, старий», — думає Яків. Ци й кіт?

Від того начеб затишніше.

Киць, киць, киць...

Кіт підходить і треться об ногу. До голови Якову проситься якась згадка. Про кота. Про кота-вуркота. Вуркотиська.

«На кота-вуркота, ой, напала дрімота, ти, дитинко, тоже спи, тільки ліжка не кропи...» — так, здається, співала мати. Ні, не йому, того він не пам'ятає, авжеж не пам'ятає. Сестричці Ольці ци Іванові.

«Нема їх, нікого нема, — думає Яків. — Іден я остався. Олька є, али дочка. А чого я остався? Бо так вгодно Богові. А чого вгодно?.. Ет, старий, про що думаєш? Про що думаєш, старий...»

І тут до його голови приходить інша думка — він живе того, що мусить діждатися письма од тої дівчини, дівки окаянної, що забула про нього. Чужої дівки. А могла б написати, коли приїздити не хоч. Мола б. Звісно, він так не мав учинити, як вчинив. Але того не вернеш. Не розкрутиш назад день чи рік, як те колесо.

Колесо тоже назад не побіжить.

Кіт вуркоче, Яків присідає і гладить старого котяру.

Десь із села вже з півроку, як приходить, лопає все, що дає: і бульбу, і хліб, ну про ковбаску, як принесе з куперації, то й казати не треба. А то й лушпиння з бульби взявся гризти. А може, зуби точив? Та де в такого старого зуби? Ци, може, в котів є до старости? Бач, стільки на світі прожив, старий шкарбун, а ни знає.

Нагнутися нагнувся, погладити погладив, котисько задоволений, авжеж, а підвестися як? Йо-йо, хіба на руку спертися?

І все ж він підводиться, в боку стріляє, аж в очах темніє, али на диво швидко проходить.

Кіт швендяє за ним до хати. Якщо сьогодні прийде Олька, то й молока принесе. Він давно вже не п'є молока, бо ж одне розстройство од того, швидкий нападає, та то Олька так вимовляє, а він каже по-їхньому, загоренськи — шмидкий. Не, не Олька, а Тарас по-новітньому каже.

І село для нього не Загоряни, а Загорени. Тарасові діти з його вимови сміються. Ну й нехай, він по-їхньому казати ни буде.

Яків заходить до хати. А де ж кіт? Озирається. Кіт спинився за порогом. Дивиться. Хвостом ворушить. Вагається. Чого б то? Не хоче йти? Та ж не боїться.

— Йди, бо не впусчу, — каже Яків.

Поштарка Ніна ступає на подвір'я під вечір. Яків бачить, як вона йде моріжком, чогось оминає стежку. За нею волочиться чужий кіт. Одвертається од вікна, за стіл поспішно зновика сідає. Ніна заходить до хати, каже:

— Доброго дня. Ви живі, діду Якове?

Яків повертає голову, відривається од стола, на якому кришив махорку (дивно, як збереглася до весни), і відказує:

— Доброго здоров'я. Чом би мені не жити? Ци ти хотіла, щоб я вмер, не получивши письма? Давай...

— Але я... Діду Якове...

— То ти знов не принесла? То нащо заходила? Щобись... Яків хоче сказати «переконатися, що я ще живий?», але закашлюється. Кашляє довго й натужно.

— Ви-те, що ж, зновика курити почали? — підозріло, питає Ніна.

— Не дам, — каже Яків і заступає стола з нарізаною махоркою.

— Що не дасте?

— Махорку забрати.

— Ну, ви як мале, діду... Геть би мала дитина...

— Мала — не мала, али я кинув курити...

— Тоді нащо махорку кришите?

— Щобись ти спитала... Що, бакун має пропадати?

Ось така у них розмова. Насправді Яків радий, що Ніна зайшла, не обминула хати. Бо ж письма нема. Зновика нима. «І вже не буде», — раптом думає Яків.

Пальці його рук холодіють. Падає на землю ніж. Добре, хоч ногу минає.

— Що з вами, діду? Сьдьте, сьдьте.

Ніна метушиться. Приносить води. Заглядає у вічі. Чудна жінка. Він мо же ще і її пер ьжити. Йо ю смерть сидить у тому

письмі. На денці, самісінькому денці конверта, маленька і зіщулена, як зернина, що закотилася у щілину і втратила надію колись прорости. Бо письма (листа, напевне б сказало те кляте дівчисько) не буде. Його не пишуть. А як пише, то не відправить. А може, якась дурна баба на пошті викинула в кошик. Атож, почитала — нащо дідові письмо.

— Вам ліпше? То я вже піду?

— Мені й не було погано, — каже Яків. — Ти того... Забери махорку.

— Нащо? В мене Тимко не курить.

— Комуś віддаси. Ти ж до всіх хат заходиш.

— Тепер не до всіх, — Ніна зітхає. — Тепер газет мало підписують.

Ніна йде і вже в дверях озирається. Стоїть, чогось чекає.

Зітхає.

— Ольку вашу бачила. З півгодини тому.

— То тебе Ольга просила зайти? — здогадується Яків.

І полотніє. Але гнів з голови витісняє якась тепла хвиля. Котиться й котиться під черепом, от уже й зашуміла, щось зашелестіло, Господи, що ж то таке, ще справді беркицьнеться чого доброго... Як той сніп упаде, тільки ціпа до нього не буде.

— Ви б помирилися з дочкою, діду, — чує він кр зь те наростаюче шелестіння.

— А ми й не сварилися... Вона ж мені молока приносить... І сала... І хліба...

Губи його мертвіють. Враз, раптово. Дивиться Яків на поштарку і розуміє: знає, як приходить дочка. Ставить банку з молоком, сумку з продуктами за порогом, бо ж заходити Ольці до хати заказано.

«Я помирюся, — думає Яків. — Як Ольга сама, першою переступить поріг».

Ніну він проводжає. На подвір'ї згадує, що не дав махорки. Скільки ж то літ, як він уже не смалить? Певно, з десяти. Та бакун

садить. Чи не останній в селі. І мак вперто сіє, хоч до пирогів з маком байдужий. Участковий уже й грозитися перестав, що оштрафує або й у буцегарню запроторить.

Али якби не мак, то тая Ольона сюди, на його город, і не зайшла б.

4

Тоді ще у нього був пес. На відміну від кота, прибудиська, його чи не його кота, пес мав ім'я і звався Тузиком. Яків називав свого старого псиська Тузом. Туз уже тоді був тож старим і облізлим, а що його ніколи не купали, то із білого зробився брудно-сірим. Пес загавкав, тихо і хрипло, як завше гавкав в останні літа свого псячого життя. Яків мусив поглянути, що, ж сталося. Приблудився хто до його господи ци кіт на тиньок заскочив?

На дереві коло хати, старій яблуні, сидів кіт. Чужий чорний котисько. Блимав злим оком на пса, що голову задер і хрипко надривається.

— Хай собі сидить, — сказав Яків до Туза.

А потім — до хати вертатися не хотілося — він пішов на город і в кінці його, коло самого рова, побачив довгасту барвисту пляму. Тією плямою й була Оленка, Оляна, Ольона, Альона. Але тоді він ще не знав, як її звати. Тільки як наблизився, то побачив, що невисоке, худе, як трясця, дівча трощить його мак. Рве геть зелені маківки і кидає в цилофановий пакет. Трощить і рве, холера б тебе взяла.

Коли воно побачило господаря — Туз біг поруч і загавкав, — то закричало:

— Не підході, дед, буду стрелять.

Стріляти? Яків тоді спинився. А дівчина-пляма виставила руку-патичок і закричала, ніби й закричала, а швидше зашипіла:

— Не підході, стрельну. Відіш, у мене пістолет.

Він уже збагнув — тая, наркоманка, бачив уже таких, навідувалися до його маку. Тільки ті — двоє балбесів, коли їх угледів, торгуватися почали, щоб продав, а ця, бач, лякає.

Коли ж вона зрозуміла, що не злякає — пальнула з того уявного револьвера, репетнула: подалі, дед, — раптом схопила одну, другу уцілілу незрілу маківку, рвонула і, як було, стала собі до рота пхати. Давилася і пхала.

Яків схопив її за руку. Худюща, схожа на синій патичок, рука ледь не тріснула. Дівчина рвонулася, али раптом почала осідати. Очі її закотилися. Вона забилася в конвульсіях. Мовби падуча...

— Дед... ти сволоч... уміра... дед...

Яків не знав, що робити. Спробував підвести, але не зміг. І таке трясця не міг подужати звести.

— Уході, дед... Уході, забі... забірай свою... свой вонючий мак...

Вона хрипіла і билася об землю. А потій враз стихла. Яків не знав, що робити: кликати міліцію, бігти (де там бігти, дибати) по фершалку? Ци й дохтурку? Покликати сусідів? Чи лишити це лихе потороччя — хай здихає, як не тепер, то в четвер, все їдно не живець на цьому світі. І жити йому не тра'.

Тузик перестав гавкати, обнюхував тіло, на якому задерлося легке платтячко, оголюючи худі, землисті-жовті ноги. Яків глянув на обличчя, що мало теж нагадувало людське, прошептав: «Господи» — й відвернувся. Бридко було, нудота підкотила.

Він усе ж пішов до хліва, щоб узяти візка для гною. Невідомо, чого вирішив так. Здається, подумав, що поки когось покличе, то буде пізно. Бо поки дійде до фершалки... А сусіди, напевне, не побіжать тую наркоманку рятувати. Хоч до хати завезе... Ци на вулицю вивезе... А там хтось же її побачить...

Перед тим, як іти, торкнувся тіла. Дівчина-потороччя дихала. Ледь-ледь, али дихала. А тоді сапнула.

— Я зара, — пробурмотів Яків.

Він ішов до хліва довго, а вертався ще довше. Візок штовхав поперед себе і той візок чогось був особливо важким. Ніби віз на ньому двопудову гирю — таку колись легко підіймав.

Але дівчини на місці вже не було. Сиділа по другий бік рою, розривала маківки і розсипала мак довкола себе. А тоді заглядала всередину, наче шукала чогось. Коли побачила Якова, засміялася, хрипко, не по-міськи, а тоді поманила тонюсіньким пальчиком:

— Дед... Ході, дед, покайфуєм...

5

Плюнув та й пішов до хати.

Шкода було маку — хтось таки напик би з нього пирогів, та й на кутю Ольці згодився б. Шкода було маку, а поторочче — не.

А ввечері пес загавкав, хоч по-старечому й натужно, проте наполегливо. Вийшов зрештою у сніи і почув шкряботіння об двері. За дверима, на землі, щось ворушилося у темряві й сипіло. Мовби незнана твар.

— Дед... Спасі мене, дед...

Він і порятував. Якось з горем пополам затяг те дурне поторочче до хати, понатужився, зрештою змусив і її сяк-так на ноги звестися і, понатужившись, як коло доброї колоди, на ліжко втарагунив.

Дівчина вовтузилася, хрипіла, а потім наче ожила й заметалася по ліжкові.

— Дед, черві лазят... Почему у тебе так много червей? І таких больших... О, да твоя голова оторвалась... І моя тоже... Смотри, как летают... Хватай, а то улетят... Дед, хватай...

Чого вона тільки не верзла і в яких страшних муках не корчилася, ця дівка. Кілько разів забивалася у судомах, з перекошеним лицем і піною в роті. Здавалося, от-от гинеться.

Яків не знав, що роботи. Бігти по фершалку? Ще чого доброго, доки ходитиме, цяя заблуда рознесе геть усе в хаті ци й саму хату підпалить... Вигнати? Тоді геть пропаде...

Зрештою незвана гостя замовкла, й на довгі хвилини Якову здалося, що замовкла навіки. Коли ж розплющила очі, здригнулася кілька разів, тоді сказала щось тихо-тихо, він аж нахилився над ліжком, щоб почути:

— Дед, сделай же что-то... Не уколеш — помру...

— А ти не... То я дохтурку покличу...

— Не бойся, ізбу не сожгу, — наче почула його думки.

Приведена ним того-таки вечора дохтурка Вікторія глянула на тільце, що здригалося у напівсні в судомних конвульсіях, взяла за руку, підняла рукав, подивилася на геть сколотий синьо-чорний цурпалок:

— Ломка, Якове Платоновичу... Боюся, що на останній стадії...

— Останній стадії?

— Так. Кажуть, тоді вони навіть маківки просто їсти беруться...

— І цяя трощила...

Дохтурка подивилася ще раз на примару, на Якова.

— «Швидку» я, звісно, викличу... Документи є при ній?

— Документи?

— Ну, паспорт чи щось...

— Ни знаю...

Ні документів, ні речей при цій прибуді-наркоті не було. Тільки старе, геть вибруднене платтячко, а під ним, вочевидь, давно не міняні майтечки, трусики, як типерка кажуть. Та майтечки Яків уже потім побачив, як вона на другий день, геть знесилена, попросила:

— Дед... Сходіть би мне... Извіні... Но двігать нічем не могу... Всьо словно із вати... Нет, із желе...

Він і приніс стару каструлю, поміг ті майтечки зняти, а тоді відвернувся.

Та то було вранці, а ввечері Яків не знати чого сказав до дохтурки:

— Не треба «скору»...

Невідомо чого й сказав... Ци... Ци передчував щось?

— Не треба? — здивувалася дохтурка.

— Я того... Іден свій спосіб попробую...

— Ну, як хочете... Але як помре?

— Може, й не помре.

Дохтурка зробила якийсь заштрик і пішла.

Спосіб... Він пригадав, як тітка Герасимиha дядька Івана од білої гарячки рятувала. А ще од лютої наврочниці...

Змусив, буквально силою влив до рота теплої посоленої води з настоєною ромашкою. А тоді, як виблювала, настоянки оману, яку для себе приготував, бо ж кашель посеред літа невідомо чого став душити, дав напитися, поволі, між зубами звелів проціджувати.

Незвана гостя після того то засинала, то прокидалася, хрипіла й просила ще укола. На ранок затихла, а коли він прокинувся, задрімавши на лавці після тої нічної несплячки, здалося, що не дихає. Кинувся, нахилився до блідого, як смерть, лица.

Дихала, хоч і ледь чутно.

З того дня він за трави взявся. І спосіб із травами од Герасимиhi покійної, і ще дідівський, що рятував од ламання костей, од ревматизму та од глистів у голові, як у них в селі казали, — все перепробував.

— Нащо вам, тату, тая морока з цією потороччю, чужаницею?
— Олька.

— Сказано в Писанії... Помози ближньому...

— Знаю... Знаю... Порятуйте, а вона вб'є або обкраде. Така ближня, що й до вітру разом не ходили...

— А що в мене красти...

— Приведе таких, як і сама...

Вони сварилися, а дівчисько, виявляється, слухало...

— Тьотка, ви Екзюпері читалі?

Заскочені, вони обоє — батько і дочка — обернулися. Стоїть, од вітру хитається. Очиськами — нічого не скажеш, гарні, майже блакитні, з поволокою — блимає.

— Якого ще в дідька Зюпері? — Ольга вибухнула.

— Каторий Антуан, тьотенька. Де Сент каторий. Французській граф, между прочім. Льотчик і пісатель.

— Ну, чули, тату, воно ще й здіваєцца! — Ольга в боки взялася, а Яків добре знав небезпеку цього жесту. — Наркоманка, а грамотна.

— Значіт, не читалі, — дівчина вимовила начеб не з насмішкою, а печально. — А он, между прочім, пісал, что ми в ответе за тех, кого приручили. Вот. А дед, щітайте, уже меня приручил... Слушаюсь его, как эта собачка... Ня, ня, маленькая...

— Тьху... Потороч...

Дочка сплюнула і пішла собі. Швидко-швидко, наче од якоїсь навади втікала.

Яків тоді не знав — гніватися чи радіти. На себе гніватися, дочку чи це потороччя приблудне?

А те підійшло (він уже знав, що звати її Альона, Оленка, значить) до плеча кістлявим своїм патичком доторкнулося, кігтиком чогось пошкребло.

— Спасібо, дед, что вернул мне інстинкт самосохраненія... Не леченієм своїм, хотя і за его спасібо... Раньше вернул... Когда с этой своей тачкой прітащілся... Ушел, а мне почему-то за тобой ползти захотелось... Колдун ты, наверное, а, дед... Ладно, пошли твою гадость пить...

«Гадості» він багато на ній перепробував. І цвідрубал, і кропивицю лісову, розмай-траву, і квітушку цибуляну, і сік молоді бульби, на сироватці настояний, і той-таки ломикамінь, що каміння дробить, але й кісткам і нутрощам допомогти може.

Півтора місяця минуло, поки до тьми привів, щитай, остаточно.

Дивно, але вона його справді слухалася. Тільки на перших порах поривалася кудись, по уколи ті свої. Тоді він їй ноги зв'язав, ну не зовсім зв'язав, а стриножив. Як ото для коня, чи кобилиці, коли вже точніш, путо зробив. Вона, як побачила, прокинувшись, на ногах те путо, тільки й сказала:

— Да ти іздеваєшся надо мной, дед.

— Будеш ходити так, доки не образумишся, — сказав Яків похмуро.

Подивилася — сто рублів із очиць викинула.

— Ладушкі, дедуля, чорт с тобой... Похожу і так.

І вона таки ходила, ледь дибцяла по двору, доки не дозволив скинути ті мотузяні кайданки.

6

Через кілька днів чи, може, й цілий тиждень після тієї розмови з Ольгою сиділи на порозі хати — цвіркунів слухали, розспівалися, розпілікалися, зарази, Оленка й спитала:

— Дед, а ти любіл когда-нібудь?

— Що?..

Він аж здригнувся з несподіванки.

— Ну, любіл, спрашиваю... В юності ілі когда там? Баба ж у тебе била, раз доч єсть?

Чи він любив? Що це дівчисько знало про любов?

І раптом тоді, коли з Оленкою сидів, як і тепер, чогось ота розмова постала, матері його, Параски, і сусідки, Федотихи. Тая розмова...

Він, малий Яшко, почув, як з-за хліва, од вітру, вертався.

— Щось нам, кумо, тре' з дітьми робити, — то Федотиха, Ярина, казала.

— А що таке, кумо? З ким робити?

— Та ж з твоїм Яшком і мею Улянкою, — Федотиха оглянулася, стишила голос, а Яків-Яшко встиг за вугол хати сховатися. — Ви-те ж бачите, кумо, що воне одне од одного не одходять. Чуть який мумент — Яшко до нас біжить, а Уляся до вашої хати норовить вирватися. Я вже про свята не кажу.

— Та ж діти, кумо, — Яшко почув, як голос його мами із тривожного став веселішим. — Ме сусіди, то й вони дружать.

Тут Федотиха ще раз оглянулася. Яшко побачив, як заблищали її очі.

«Як у шкодного кота», — чогось подумав.

— Ой, не кажіть, кумо... Діти-то діти, али я ж бачу, як ваш Яшко на неї дивиться. Як мої покійні бабуня казали — сто соловейків в оці сидять і виспівують. Та й Уляся до него горнеться. А ото йду з города, бачу, всілисе на колодах коло хліва, що би ви-те думали — Уляся зусім гень би дівка парубкові на плічє голівку свою схилила. Не приведе цеє до добра, кумо... А я жи зла вашому синові не хочу, самі знаєте.

Яшко побачив, як враз темна хмара закрила мамине лице. Аж очі звів догори й угледів геть чисте літнє небо. Ні хмаринки, тильки Божа блакить, як їхні бабуня мовлять. Може, мама Параска відчула, що далі казатиме кума і сусідка? А вона сказала, що тая дружба їхніх дітей вельми небезпечна. Що вона веде прямисінькою стежкою до теї дурної любові, якщо вже не привела. Не хрестіться, кумо, і не блимайте так на мене. Дурне діло не хитре. Влюбетися, як води кварту випити. Ще рік-два, хай три... Закохаються, залюбляться, а там... Нє, кумо, я ж не проти б такого зєтя мати, як ваш синочок рідненький, а мій хрещений. Видко, що росте хлопець роботящий, майстеровитий, она як взявся тинок ладити, то як дорослий. Али ж, кумо, мій Федот окаянний ні за якого діла не віддасть Улянку за Яшка. Ну самі знаєте, кумо...

— Знаю, кумо, що ми для вас бідота драна, — сказала Яшкова мати з важким зітханням, присвистом, мовби версту пробігла

перед тим. — Дежби нам до вас рівнється... Знайся кінь з конем, а віл... Ой, кумо, міні в хаті поратися тре'...

— Не гнівайтесь, кумасю, бо і я такого не казала, і ви-те такого од мене ни чули, — одказала Ярина солодким голосом. — Али правда у тому, що хоче Федот, як підросте Уляна, з Вергунами породичатися. З теми багатирями, шо й ми не рівня. І тут хоч пий, хоч виливай. Вже вони з Крапоном (назвала вуличне прізвисько старого Вергуна), Ігорем, про теє говорили, чула, а як мій Федот на чім затнеться, то хоч кілка на голові теши, то його не перепреш і возом не об'їдеш, віддасть і все.

Далі вона казала, що самі знаєте, кумо, як ото сталося з Іваном Тарутиним, коли тую Хомічіську Василину за генчого оддале. А я жи, кумо, такого для вашого сина, а мого хрещеника ни хочу.

Яшко знав, що сталося з Іваном, котрий жив на їхньому Млинищі, загоренському кутку, за дві вулиці од їхньої хати. Через два дні після Василининого весілля хлопця знайшли у їхній річці Мережці з каменем на шиї. З каменем, на якому він ножем чи чимось гострим видряпав півслова: «Васили...» Був Іван хоч і бідним, та грамотним, кажуть, за тамтої великої війни на Саратівщині, куди вивозили родини з їхнього села при наближенні австріяків, до школи, кажуть, ходив. Ще прозивали їхню родину Саратовці.

Поховали Івана за цвинтарною загорожею, без батюшки і одпіванія, і піп на проводи обходив неосвячену могилу. І мати його розтріпана ходила селом та просила людей подивитися, ци в річці Івана нима, бо вейшов, ой, вейшов, вин з могилокта зновика пушов топетися.

Тоді, як пішла Федотиха, видибав Яків не своїми, начеб засидженими ногами з-за хати, матері в поділ ткнувся, чого вже давно не робив, бо політок¹ як-не-як.

¹ Підліток (*діал.*).

— Ти чув, синку? — Мама гладила його по голові, як маленького.

— Чув, мамо...

— Хай вони ясным вогнем вигорять, теї богатирє, — сказала мама Параска. — Бач, не рівня ме їм, хоч і покумалися, не одказали, хоть нібито й сусідимося, як і належить. За того витрішкуватого Вергуна він, бач, надумав Улянку віддати! А щоб тобі віддавало в обидва боки на штирі роки, а на п'ятий болячка на язиці жабою виросла.

Мати кляли й кума, й Вергунів — старого, багатиря запузяченого, і молодого, сову банькату, а Яків раптом побачив, як не Іван Саратовець, а він, Яшко, Яків, уже геть дорослий парубок, іде до річки з каменем, великою каменюкою в руці, а на березі обв'язує каменя мотузкою і чіпляє собі на шию. Ци теж щось на камені видряпає? Улянчине ім'я. Тоже дві зими до школи походив.

— Нє, нє, — чи то подумав, чи прошептав, і його пальці вчепилися в материну спідницю.

— Що з тобою, Яшо? — Мама схарапудилася не на жарт, взяла його голову в свої руки, заглянула в очі.

— Ничого, мамо, — сказав Яків, але подумав, що нізащо в світі й нікому він Улянку не віддасть.

Али й топитися теж не піде.

Мама Параска грішила. Або ж видавала бажане за дійсне. Тиміш Вергун, Тимко, Тимофій Глушук не був ані банькатим, ані витрішкуватим, а мав швидше виразні темно-горіхові очі. Циганські — казали в селі. Підростав, виростав і все більше западали на ті очі, на доладну поставу дівчата. Окрім того, що був Тимко з багатой сім'ї, вродливим і доладним, мав ще одну перевагу над Яковом — був на цілих три роки старшим од Улянки,

а Яків тільки на рік з хвостиком. Отже, Тиміш мав повне право раніше заслати сватів.

Після тієї підслуханої розмови Яшко став сторонитися Улянки. Аж вона то помітила і спитала, що з ним.

— Тебе заміж оддадуть за Вергуна, — прямо сказав він.

— Заміж? Що ти кажеш, Ясю? Я ж іще маленька...

— Виростеш — і віддадуть.

— Та що ти надумав таке собі, Ясю? — Улянка аж ніжкою тупнула, руки в боки взяла — геть доросла.

— Мати твоя казали.

— Мати...

Улянка залилася сміхом — дзвінко-дзвінко. І йому стало смішно. Смішно, що міг повірити — Улянка могла належати, бути з кимось, крім нього, Яшком, навіть Вергуну.

— Я от мами питаю, — сказала Улянка, коли перестала сміятися.

— Зажди...

Але вона вже побігла. Ніжки босі майнули. Яшко бачив, як до мами своєї заговорила. Як та щось відповіла, потім руками замахала, явно сердячись. Потім обоє за хатою зникли.

А при черговій зустрічі — на городі, біля межі — Улянка сказала, що вона маму попередила: довіку з Яшком дружитиме.

— Дед, — сказала тепер Оленка. — Так ти на ней і женілся? І жilі ви долго і счастливо, только она умерла раньше тебя? Да, дед?

«Що вона розуміє, цеє дівчисько», — подумав Яків.

Десь під ложечкою занило. Він почув навіть звук — далекий, пронизливий, наче щось тріснуло, забриніло й не може перестати бриніти.

— Да, дед? Почему ти умолк?

Оленка заглянула йому в очі. Тривожно і аж злякано. Пташка так дивиться, майнуло в голові.

— Я што-то не то сказала? Она...

— Її Тиміш таки посватав, — сказав Яків. — І весілля було.

— Вот как? Но ти ж не побежал топітсья, как тот ваш Іванушка? Что ти сделал? Уехал? А она?

Що він зробив? Питає, що він зробив? А що він міг зробити?

— Я викрав її з весілля, — сказав Яків. — Силою забрав.

— Украл? — Оленка аж звелася на ноги, і він побачив, як зблиснули її очі — вже з неприхованою цікавістю і захватом. — Ну ти дайош, дед! Прям ковбой какой-то!

— Ковбой...

— Да. Вообще-то, если присмотреться, ты когда-то вполне бил мачо... Тебе сколько сейчас?

— Дев'яносто штири було, — зітхнув Яків. — Дев'яносто п'ятий іде.

— Йолі-палі, — сплеснула руками-цурпалками Оленка. — Да ты, дед, настоящий ветеран войны двенадцатого года. Ілі даже Куліковской бітви. Да... Мне би половину твоего протянуть...

— Житимеш, — пообіцяв Яків.

— І на том спасібо, дед. Ты смотри...

Ковбой, мачо... Яків не знав тих чудернацьких слів.

— Расскажи! — не відходило дівчисько.

— Та що розказувати?

Справді, що розказувати, подумалось йому. Що розказувати...

Про те, як далі во ни дружили? Дружили, о ї дружили, після тієї пам'ятної розмови — рік, два, три, чотири, а потім і залюбилися.

Вони залюбилися — як уміли.

Він таки удатний був парубок: високий, не те, щоб вельми, али вищий за багатьох ровесників, худий, али міцний, лице у тибє, казала мама Параска, сину, якби молоком щодень вмиване, руки довгі й жилаві, смішок у сірих очах, з блиском і затятістю пов'язані.

Улянка тогдішня йому завше на вишеньку молоденьку схожою була і на ялинку водночас — їх обох батько посадив у двадцять петім році коло вулиці по краях городу — тяглися теї деревця до неба й мовби хотіли гілляччям світ довколишній пригорнути — кожна по-своєму. Очі неїни паволокою-туманцем затягнуті, пропікали наскрізь і зразу за віями ховалися од свеї допитливості дівочої.

...Яків почув Улянин шепіт:

— Хочу, щоб ти був моїм... А я твею...

— Будеш, — прошепотів, а тілом мурашки забігали — маленькі-маленькі. — Ти мею, а я твоїм...

— Ти не розумієш, Ясику... Я хочу бути твею зара...

— Зара?

— Так.

Яків аж злякався. Прокотився тілом холодок. Він чув, як це робиться, старші хлопці на вечорницях багато чим хвалилися, деякі й виходили з хати парами, йшли в садок, на леваду, али зараз...

Він усе ж підвів очі. Улянчині ніби теж засоромлені... Та враз він побачивutih оченятах такий позирк, таке бажання, що рука мимоволі потяглася до її плеча, шиї. А Улянка торкнулася його грудей, розстібнула гудзика, пальцями під сорочку залізла.

— Ясю...

Він... Як він невміло роздягав її, свою Улясю... Блузочка як важко розстібалася. Гудзики величезні, чавунні, затерплі пальці... А потім... Засліпили очі білим блиском двоє груденят — ніби білі калачики, для нього спечені...

Досить! Знала, ой, знала вона, тоді вже знала, що Тиміш має засилати сватів... Що вона, вона, а не батько, погодиться... Що...

Кого винуватити? Сотні, а може, й тисячі разів потому задавав собі Яків те прокляте питання... її, кохану, зрадливу Улясю, себе, бідність їхню трикляту?

Ну чого ця сявка-приблуда, яку він, щитай, з того світу дістав, пристає? Мохом все вже поросло. Мохом і болотом...

А воно рукою-патичком знов торкається, зазирає в очі, так, ніби він сам у колодязь бездонний дивиться:

— Дед, тібе тяжело вспомінать?

8

Вони любляться, і Улянка належить йому. Він питає, чи їй було добре? Питає подумки, вони невмілі коханці — їй щойно виповниться шістнадцять, якраз після Трійці через два тижні, а йому на масницю вісімнадцятий тільки за ріжок завернув. В обох — уперше.

— Весілля має бути після Покрови, — каже Улянка, коли вони, обоє знеможені, геть засоромлені, щоки калиною пашать, як і все тіло, лежать на молодій траві, на якій ряднина постелена (передбачлива Улянка принесла).

— Що? — Яків зводиться на лікті.

— Тато так казали.

— Весілля? Наше?

Улянка раптом посміхається. І хоч посмішка гірка, у нього мороз пробігає шкірою од тієї посмішки. Килько ж літ цій дівчинці?..

Він раптом зрозумів, що може вдарити її, кохану Улясю, ось зараз. За цю посмішку, за слова, за все... Навіть любов.

Яків хапає її за плечі.

— Мовчи, — кричить він. — Чуєш, мовчи. Або буде наше весілля, або його зусім не буде.

— Милий мій... Нема у нас іншого виходу.

— Скільки тобі літ, що ти така мудра? — не втримується він. — Сто? Двісті? Може, ти стара ворона, яка бачила все на світі?

Отака у них розмова після любовців. Даремно він пропонує їхати світ за очі, в якесь місто, люди скрізь потрібні. Влаштується десь прислугою, підуть в найми, зрештою, він сам піде, вона може

не робити нічого, він сам заробить на них обох. Улянку явно тішить така мова, вона кладе йому пальця на уста. Тихо, любий, тихо, промовляють її очі. Вона вміє шити, вишивати, вже добре навчилася не так від матері, як від тітки Павлини. Все то так, Ясику, ми не пропали б, али в нашій родині такого не було, я не відважусь, прости. Тато й мама... Вона їх не може засмучувати, у мами постійно болить серце, все оте не для неї, інше життя, вона може жити тільки в Загоренах і не деінде. Відрізати себе, як скибку од родини, безрідною стати — не для неї, Ясику, ти мусиш зрозуміти, ти розумний хлопець.

Авжеж, він розумний. Поруч з ним лежить дівчина, яка дорожча йому за все на світі. Яку він знає, здається, скільки себе пам'ятає. Кожну рисочку вивчив на її обличчі, овальному, засмаглому, на сонце схожому, а тепер побачив дві диньочки груденят — сліпучо-білих, тоже два ясних сонця, під правою цицькою родимочку, схожу на маленького рудого павучка, вперше побачив. А не знав, ой, не знав до цих пір, до цього дня цієї дівчини... Ніби двері розчинив у цілий світ, а там... Морозом війнуло...

А над ними тоді пливла у вишині маленька кошлата хмарка. Спинилася і задивилася — на гайок, на двох серед того гайка.

Оно хмарка дивилася й дивилася, він відчув, як наче витягає щось із нього, може, ту ж душу.

Витягує і забирає на небо?..

— Я завтра ж зашлю сватів, — сказав затято.

— Не треба.

Улянка також звелася на лікті. В зубах у неї виявилася травинка. Від того ще ліпшою здалася.

— Чого ж не треба? Ми будемо просити тата й маму. У них же серця не кам'яні.

Вона тоді геть звелася, сіла. Виплюнула травинку. Поправила розкошлане волосся, косу за плече закинула.

Сказала, немовби не до нього, якимось так, ніби до маленької дитини звертаючись:

— Я дала слово татові й мамі, що не буду їм перечити. І вийду за Тимоша.

— Ти... дала слово... Вже дала?..

Яків навіть замахнувся. Бо ув очах потемніло. Що є то таке, подумалося. Валився світ, а він того не міг спинити. На плечі йому валився.

— Можеш мене вдарити, Ясю, — сказала Улянка, — якщо тобі полегшає.

Його тіло стало враз немов заморожене. Дивився і не пізнавав. Як же він не знав своєї Улянки! Своєї? Авжеж, його, бо йому першому віддалася. Он же і кров на ряднині. Та перед ним сиділа не дівчинка, а швидше досвідчена, майже стара жінка з молодим лицем. Що все визначила і зважила.

А вона те й потвердила, коли сказала, торкнувшись його руки:

— Ясю, я тебе любила і буду любити. І дитину хочу від тебе, а не від нього. Не від Вергуна. Али в нашій родині ніхто ніколи не йшов проти батька чи матері. Ніхто. І я не піду. Така вже я вродилася. Думаєш, я не плакала ночами, перш ніж усе рішила?

Такою була душа в цієї дівчини. Такою вона була. Яків мусив усе те сприйняти, хоч усе в ньому бунтувало.

І сватів таки заслав, заслав, дядько Карпо пушов і Василь Тарасюків, і він сам перейшов через двір, через межу, мовби

ріку широченну переплив, і те дивне сватання, доля якого, рішенець були визначені наперед, пекло йому й досі пече. Лагідними були слова Улянчиного батька Федота: тобі ж ще тико сімнадцять, рік пужди, тоді й сватайся — за тою лагідністю насмішка зміїлася — й він те добре відчував. Бо Трійця була попереду, бо...

Його слова про любов до Улянки відлітали кудись за вітром, що наче блукалець-гуляка забіг цієї миті до саду. Найбільше ж

боявся іншої хвилини — коли Федот і Федотиха покличуть Улянку. Коли вона скаже, що й мала сказати, що він уже знав:

— Як ви-те скажете, тату й мамо, так і буде.

9

Від того весняного — ще весняного, майського дня, коли відбулася кумедія із його сватанням — і до Покрови, середини осені, вони майже щоночі стрічалися. Коли виходив із хати сусідової, тоді, після сватання, проходив мимо вікна крайньої кімнати, побачив лице Улянчине й очі, які... які сміялися, і дивилися, дивились на нього так, що, здавалося, от-от поглинуть. Гостре відчуття ненависті пронизало Якова. Він вдарив кулаком по вікну. Брязнуло скло, бризнула кров на пальці, на долоню. З хати вибігла Федотиха, від хліва йшов старший Улянчин брат Петро. Наче з-за туману доносилися прокльони матері його коханої. В руках Петра побачив великого кілка.

Та на двір вийшов і Федот, зирнув поглядом — важким, пронизливим — сказав:

— Не чіпайте. Кинь кілка, сину. Хай подуріє. Його вже пройшло.

Але його не пройшло. Його щастя, його кохання зрадливе, підле, вночі постукало у маленьке віконце їхньої хатини, під яким він спав. У темряві світилися Улянчині очі. Кішка, подумалось йому.

— Відчини, — почув шепіт.

«Що робити?» — думка народилася і згасла. Натомість солодко замлоїло у грудях. Натомість відчинив вікно, оглянувшись. чи сплять батько з матір'ю та брат, — одна в них була кімнатка на старих і малих. Тихо... З печі ні звуку. Гаврилко теж похропує.

Улянка відразу схопила його руками за голову, притягла до себе, впилася в його губи своїми вустами.

— Чого ти прийшла...

Слово «сучко» вмерло на його обцілованих губах. Опиралися не міг і вже ніколи не опирався — ціле літо й половину осені. Довгі й короткі водночас.

Вони стрічалися усе літо і половину осені. Вони стрічалися й навіть удень — за їхнім хлівом, у гайку за ровом, у полі, на пасовиську, на вечорницях. Як тільки випадала нагода, починався той бенкет любовців і ласки. Дорослих і... начеб дитячих, так він теперка думає.

— Ти не боїшся матері й батька? — питав він.

— А мамі я сказала, — Улянка дивилася так, наче він спитав оце, як її звати.

— Як то — сказала?

Він аж стерп з несподіванки. Сказала? Що сказала? Сміється?

— А так що сказала, — Улянка взялася в боки. — Хай мамця мовчать і дишуть. Та вони мене й розуміють. А батько... Їхнє діло маленьке... Та ж із Вергунами родичаємось. До того ж між ними умова — за мною землі батько не даватиме. Ну, корову і нового плуга. І на солтиса не лізтиме, як пана Пьотра заберуть звідси, то Вергуна старого буде колодниця. Ой, Яську, нащо то тобі... Ти мене люби ліпше...

Щось було в тому нелюдське, так йому, Яшкові, подумалося. Щось було. Він прогнав думку геть. А солодощі кохання з його єдиною у світі переважувало все. Крім одного — що після весілля вона належатиме іншому. Якщо й не зовсім, то доведеться ділити. Ділити?..

За тиждень до Покрови і два до весілля вона сказала — після любовців, геть знеможена, як і він:

— Я груба², Яську.

— Груба?

— Так. Вже понесла. Від тебе. І всі мої діти будуть від тебе, чуєш? Сина хочу. А потім — доцю. А ти?

— Я...

² Вагітна (діал.).

Горло йому тоді перехопив спазм. Кого він хоче? Він уперше подумав про дивну владу жінки. Цієї ось над ним. Що геть його висмоктала й повела невідомо куди. І жінки взагалі. Чого він їй підкорився, чого приймає ці подачки від цієї зрадливиці? Вже зрадливиці. Хай і не йому. Та і йому тоже. Поїхав би геть — десь на заробітки, за Буг, у Польщу питому, куди завгодно, світ заочі.

— Вчора я Тимоша стрічав, — сказав натомість.

— І що?

— Грозився.

— Чим?

— Уб'є казав, якщо правда, що з тобою валандаюся.

— Не вб'є, — сказала вона. — І руки не підніме. Я йому казала...

Вона вмовкла. Не промовила більше нічого. І раптом почув — Улянка плаче. Плаче, плечі здригаються...

— Чого ти...

Погладив ті плечі. Пронизало всього. Пташеня мале горнулося до нього.

— Мовчи... Мовчи...

10

І те було, чого ніколи не забути, — як він вийшов назустріч весіллю з ружжом в руках.

А перед тим нестерпно тяглися страшні осінні дні очікування того ж весілля. Яків намагався гнати від себе геть усі думки, що буде далі. Хоча, здавалося б, все визначено наперед — Улянка виходить заміж, поступаючись волі батьків, проти якої не сміла іти, але продовжує його кохати. Й залишиться коханкою, його, Якова, коханкою і коханою. Правда, від однієї думки про те, що Улянка належатиме іншому, кров шугала до голови, а перед очима стрибали коники. Ділити Улянку він не хотів і не збирався — чим ближчав день весілля, тим глибше розумів це.

У ніч перед весіллям він чекав Улянку в їхньому гайку. І вона прийшла, а коли вже стали гарячково обійматися, він раптом почув поряд чуюсь присутність. Їх оточили, то були Улянчина мати і два брати — рідний Петро і двоюрідний Тарас. Але як Петро замахнувся великим дрючком, Улянка закричала, що коли вони його зачеплять — весілля не буде. Чуєте, не буде!..

— Добре, — сказав Петро. — Добре, ми не будемо бити цю суку, цього пса, але хай дасть слово, що він до тебе більше не поткнеться. Ну?

Вони стояли на малесенькій галявинці посеред гайка. На галявинку кидав білі косі відблиски місяць. П'ятеро людей у цьому примарному світлі здавалися живими деревами, що зрушили з місця й знову завмерли.

Яків мовчав. Не міг відмовитися від Улянки, хоч і майнула думка, що то був би вихід — його слово, клятва чи що там ще. Що своєю зрадою, авжеж, бо весілля й було зрадою, вона заслуговувала на зраду від нього. На помсту. На те, щоб... Щоб поквитатися з ними обома, з їхньою любов'ю, подумалось зненацька. Али ж...

Али ж тут він згадав, що вона вже носить у собі, під серцем, його майбутню дитину. І той маленький росточок вже пустив коріння в його серці. Він мовби збирався зрадити і свого сина (сина? подумалося про сина), а може, й щось більше за те життя, що тільки-но зародилося в Улянці. Незмірно більше.

— То що, сусідче, чого мовчиш?

Петро порушив тишу і ступив крок ближче. Рукою дотягтися мона.

— Доцю, сама одкажися, бо ж буде ганьба на все село, — Федотиха зойкала за кожним словом. — На всеньке село, як узнають. А міні ж казала Павлючиха, Вергунівська сусідка, що вчорась перед весіллям Тиміш напився і кляв на всенький куток і тебе, доцю, і цього дармоїда безстыдного...

— Добре, мамо, — сказала Улянка і, відвернувшись од Якова, до матері кинулася. — Добре, мамо, буде по-вашому, буде, як ви-те хочете, тільки й мені хай цеї, — на Петра й Тараса показала, — цеї приступники дадуть слово, що ніколи, ні теперка, ні завтра, ні пуслезавтра, Яшка ні зачеплять...

— Ха-ха, — Петро спробував був засміятися, але Федотиха обірвала той сміх:

— Дай їм слово, сину. Хай цеї ночі все й обірветься. На тому й порішимо, бо з кров'ю весілля не гоже мішати. Ні на добро то буде.

Не відразу, по якійсь хвилині чи й більше Петро сказав, що він згоден на таку умову. Теперка вони його не зачеплять. Але хай знає — ще один раз хоч побачить десь удвох — заб'є без попереджіння, не поб'є, а заб'є, а як не він, то знайдуться хто, ганьбу роду вони обрубують, нхай буде певен. Треба було раніше вмішатися, али ж він думав, що до них розум вернеться. Коли нє, то мусять чинити, як велить совість і честь. Совість і честь, чуєш, вилупку?

— Ваша взяла, — сказав Яків і пішов геть через гайок, який взявся хльостати його гілляччям по обличчі, по плечах. Не одхиляв, йшов, аж поки гайок не скінчився. Тут щось вдарило в плечі. Озирнувся, а за ним стояв Тарас. Теж з дрючком. Місяць освітлював перекошене лице.

— Я тобі, падлюко, слова не давав, — сказав з такою люттю, що у Якова зновика мороз по шкірі побіг.

— Дурень, — сплюнув Яків і пішов на Улянчиного родича.

Той встиг вдарити ще раз, але Яків зумів вирвати дрючка і загілити в щелепу. Вся його злість вилася в той удар. Злість цієї ночі й цих попередніх місяців.

Билися люто, довго, до крові. Їх розборонили той же Петро і Уляна.

— Дурень, — сказав Петро до брата. — Як завтра ци то сьонне на весіллє покажешся?

Цієї миті, пам'ятає Яків, місяць зайшов за хмару. Мовби засоромився дивитися на двох побитих парубків. То вже потім, через якийсь десяток літ визнає Яків про Тарасову любов — не як брата — до своєї двоюрідної сестри. У війну то буде... У війну...

11

Тую рушницю, не мисливську, а міцну воєнну, привіз Платон, батько Якова, із війни з більшовиками у двадцятому році. Якраз по жнивах то було, Яків добре пам'ятає, бо ще стояв полукіпок на їхньому бідацькому полі. Він прийшов, малий ще, дванадцятий рік ішов, подивитися, чи горобці колоски не обкльовують, а під полукіпком дядько, геть зарослий, з ружжом сидить, самокрутку робить, махорку в якийсь листок, з лопуха чи що, пхає. Він, було, назад став одступати, од того бородатого солдата, а солдат голову підвів, очима стомленими зирнув.

— Не узнав, сину?

— Тату! Живі... А мама...

— Поховала, чи що?

— Не. Али тривожилися...

Вже як припав до батька, вдихнув запах давно не митого тіла, батько й сказав:

— Одвоювався я, синку. Наші з Петлюрою разом за поляками до Варшави пішли. Казали, назад вернуться. Тільки не вірю я в те. Страшная сила в анцихриста. Ну, ляхи, мо', й вернуться, а наші — не... Не та вдача в нашого Сьомки-отамана. Та й, балакають, наші землі по самий Луцьк продав Юзіку їхньому, а таки продав, сам чув і бачив, то за що маю воювати? От і остався.

Потім не раз батько розповідав, як був свідком зустрічі у Луцьку головного отамана Симона Петлюри з польським зверхником Юзефом Пілсудським. Бо ж служив тоді в охоронній роті генерала Осецького, а той був тоже великим командером. Бачив, як до домика неподалік од Луцького замку обоє приїхали на одній машині. Вони, сірожупанники, стояли вздовж вулиці з

ружжами коло ноги, а як машина спинилася, до плеча взяли. От так, показував батько. І бачили, як вийшли два ні то отамани, ці як їх назвати — наш і польський. Вельми то здивували, бо ж воювали вже з поляками, до Луцька мало не приперлися, за верстов двадцять-тридцять од міста стояли вже. А тут раптом така зустріч. І обоє з їднєї машини виходять. Йдуть до будинку, обличчя у головного поляка ясне, висаює, ніби начищена салдацька бляха, в нашого Симона, чи то Семена, як сірожупанники їхні казали, стомлене, землисте. Вдивляється у лиця своїх вояків, мовби хоче щось потаємне в очах углядіти. Проти Платонового сусіда, Степана Гаркавого, під Києвом потому загинув, спинився, питає:

— Звідкіля будеш, вояче?

— З Полтавщини, пане головний отаман, — той груди випнув, аж заїкнувся з несподіванки.

— Земляки, виходить? — Петлюра скупно всміхнувся. — Дійдемо й до Полтави, земляче. А ти звідки?

То вже до Платона. Стомлені очі, а пронизливі, досі пам'ятає.

— Я аж гикнув, коли він до мене озвався, — казав батько. — Ну, раз питає, то треба одказати. Тутешні ми, мовлю, поліські.

— Вся Україна, значить, — пригадував отаманові слова Яковів батько.

Не раз цю зустріч і розмову пригадував Платон Мех, повуличному Цвіркун. Авжеж, чогось Цвіркунами їх прозивали. Мати казала, співучий рід був, хоть і бідний.

— Та бре', куме, їй-Богу, бре', — сказав якось той же Федот. — Став би сам головний отаман з вами гувурети. Отакими, як ви-те, куме.

«З таким голодранцем, як ти», — казали його усміхнені очі.

— Я, по-вашому, куме, брехун?

Ой, як розізлився тоді Платон. Шапкою об стіл кинув. От-от, здавалося, на сусіда-кума кинеться. Той взяв його за рукав. Заспокійливо так торкнувся. Вмів Федот і підколоти, словом

ущипнути, али й стримати себе міг. Все міг, бо був таки хорошим хазяїном, мудрим, не запальним, як голодраб Платон Цвіркун.

А рушницю... Рушницю батечко так і не віддав. Ні тоді, коли поляки оголосили, що всі мають здати зброю, ні під час пізніших обшуків. Сховав, як казав, надійно. Тільки знав Яків, де саме батько сховав. І що час від часу дістає і змашує. Крадькома, вночі, коли, гадає, всі сплять. Мо', й згодиться, якось обмовився.

У хліві, за стріхою, в таємній заглибині знайшов Яків зброю ще за два дні до весілля. Знайшов, потримав у руках, з коробки поруч із рушницею набоя дістав, загнав у рушницю. Цілився у когось невидимого. Потім так, заряджену, поклав у сховок.

Нащо тоді діставав? Невже думка вже зародилася? Сам не міг би сказати. Пригадав дане собі ж слово, що коли Улянка не належатиме йому, то не належатиме нікому. Але ж Улянка йому вже належала...

Тепер, вертаючись після тієї бійки в гайку, відчув, як його злість начеб проходить, а на зміну їй приходить інше. Те, що став почувати, що його мовби огортало, закутувало в себе. Холодна лють на світ і самого себе. На місяць, що холодно світить угорі. Місяць, що пливе небом, як крипа³ без весел. Жовтий і байдужий.

Але якщо Улянки він убивати не буде, то кого? Кого? Тимоша? Що це дасть? Убити й піти в тюрму? Убитий піти... Хай! Нє, не піде.

Він поплентався до хати. Але не став заходити, а сів на порозі. Віддалені голоси долинали з сусідського подвір'я. Там ще пекли, варили — готувалися до весілля. Десь там і Уляна була.

Певніше, на останніх вечорницях. Як то заведено було, з дівочтвом прощалася. Куди мав і він піти, та не міг.

— Мені щось наче затьмарило розум, — скаже він пізніше в поліцейському постерунку. — Як весілля з хати виходило...

³ Човен (діал.)

Насправді він готувався цілу ніч, думав, засинав і прокидався знову. Щось чи хтось брало за руку, садовило, змушувало до звуків прислухатися. Як там у сусідів? Стихло? А може, Улянка за вікном стоїть? Нє. нема. Під час одного з тих прокидань майнула думка: піти й зараз викрасти Улянку, змусити силою піти за собою, піти, доки не пізно. Він уже був встав з постелі.

— Не спиться, синку? — спитала мати.

— Спіть, мамо, — сказав. — Я піду води вип'ю.

Надворі було доволі прохолодно. Аж ніби морозно. Холод відразу поповз за комір. У сусідів світло вже погасло. Десь там, на сході ледь-ледь сіріло, готувався пробудитися, зайнятися невірний день. Весільний день.

«Нє, — сказав він собі. — Нє, я вкраду єї з весілля».

Та вже коли справді напився холодної, аж зубам стало терпко, води — все-таки осінь, середина осені — рішив, що піде на весілля, куди його таки запрошували, як сусіда й хрещеного сина, хоч, може, й сподівалися, що не прийде.

І він таки пішов, і ловив на собі насторожені погляди Федота й Федотихи, Улянчиного брата й самої Улянки. Тоді не пили так багацько, як ниньки, але й від одної маленької чарчини прилинула кров, стало жарко і зашуміло в голові.

Чекали приїзду, точніше, приходу молодого, бо ж з одного села, звісно, разом з весільним супроводом, а після короткого спільного застілля, як годилося, мали рушати на вінчання. До того обряду, до того, як піднімуть над головами наречених корони й благословить батюшка на довге й щасливе життя, кричати «Гірко!» не годилося, то й не кричали. Али видиво Тимоша, який неприховано тулився до майбутньої дружини, якою Улянка мала стати за годину-дві, було нестерпним. Та й Улянка тулилася, нахилилася й щось сказала, від чого Тимошеве лице враз посвітліло. Наче спеціально дражнила його, Якова.

І таки додражнилася.

Коли весільники стали виходити з-за столів, мати й батько благословляли на дорогу до храму, Яків тихо відділився від людського гурту й майнув до хліва.

Рушниця-п'ятизарядка лежала в дильові, всередині видовбаної пустоші (от чого не могли її знайти поліціанти), холодна й начеб усміхнена.

— Чекала мене? — сказав Яків, мов до живої.

Погладив, перевірів, чи загнаний набій. Набоїв не було. Виходить, батько дізнався про його намір? Чого ж тоді не сховав в іншому місці?

— Ну добре, — пробурмотів і мацнув у щілину в стіні хліва.

Там лежав набій. Один-однісінький. Загнав його в рушницю.

Клацнув затвор. Звів курка і вийшов на двір.

Весілля вже йшло до вулиці, а від сусіднього двору бігла мати.

— Яшку! Ясю! Спинися!

Він не чув. На сусідньому дворі грали троїсті музики. Казали, то знаменита на округу трійця музикантів, виписана Вергунами з міста.

Все одно вони йтимуть мииуь їхнього двору до церкви. Все одно йтимуть, затято билосся в голові.

— Ясю! — мати кричала так розпачливо, мовби він вже когось убивав чи цілився в неї саму.

Яків обминув матір, навіть відштовхнув протягнуту руку, вийшов на вулицю. Звісно, вони його побачили, побачили наведену на молодих цівку рушниці. Хтось закричав, натовп хитнувся, мов одна велетенська хвиля.

— Стійте!

Яків сам здригнувся од свого пронизливого крику. Крик долинув хтозна з якої далини і впав зовсім поруч.

Весілля спинилося. Заціпеніли люди й стихла музика. Такого ще в їхньому селі не було. Порушити весілля, яке йде до церкви, до вінчання...

Наперед вийшов батько Федот. Пішов до напасника.

— Якове, не дурій! — сказав тихо, але твердо, дуже твердо. — Не дурій, чуєш, Якове? На що руку підймаєш?

— Стійте, — сказав Яків. — Стійте, тату, бо стрельну. Я нікого не вбиватиму. Али не підходьте.

— Тоді чого ти хочеш? — спитав Улянчин батько.

— Вашу дочку, — сказав Яків.

— Хіба ти не бачиш — вона за гиншого виходить? Сама виходить. Ніхто її не силував. Ніхто, Яшку.

Слова Федота покотилися до його, Яковових, ніг і відкотилися кудись убік. Лежали і блищали.

«Може, відступитися?» — подумав Яків і зрозумів, що не відступиться, ні за яку ціну не відступиться.

«Благослов'ємо, бажаємо щісця, здоров'я й діточок на щісця», — слова зашелестіли у вухах, а тоді зазміїлися перед ним, стаючи чи то справді маленькими дітьми Тимоша й Улянки, чи то якимись чорними почварами, котрі повзли вулицею.

Такі слова благослов'яння батьківського якусь годину чи й менше тому казала Улянчина мати, коли прийшло весілля Тимошеве.

А перед тим щось схоже промовляв чоловік, який стояв перед ним. Для молодих і цих людей — святі слова.

— Віддайте Улянку, і я нікого не зачеплю, — сказав Яків, хоч його руки дрібно затряслись.

Як і голос.

— А хіба вона хоче бути з тобою? — сказав Федот і повернувся до дочки. — Хочеш, доцю? Скажи цьому анциболоту.

І Улянка сказала. Він не почув, а швидше зрозумів по губах, які не раз цілував — вона видихнула щось. Невже коротке: «Нє»?

— От бачиш, — сказав Федот. — Опусти ружжо й пропусти весілля. Не бери гріха на душу.

— Нє, — відповів тепер Яків. — Я піду тільки з Улянкою. Чуєте, тату?

«Ми любилися з нею й будемо любитися», — хотів сказати і все ж не сказав.

— Та чого ви-те стоїте, — то вже Петро попрямував до нього. — Він не посміє стріляти.

— Не посмію, кажеш?

Яків звів рушницю й вистрелив поверх людських голів. Весільний натовп ойкнув і сахнувся. Спинився й Петро.

Після того ще наперед вийшов знатний гостювальник — солтис. Али і йому на слова, сказані польською, що доведеться відповідати, що ще не пізно образумитися, Яків твердо наказав:

— Назад! Бо стрілятиму! — І затвором — клац.

А тоді звелів:

— Йди до мене, Улянко! Чуєш? Бо зара проллється кров.

І Улянка пішла. Спершу поволі, а тоді ледь не побігла. Даремно її хапав за руку Тиміш. Вирвала. Стріпнула рукою, мов щось скидала.

Коли вона наблизилася — перелякана, аж вельон, здавалася, тремтів, схопив за руку він, Яків. Став одступати, однією рукою тримаючи Улянку, а другою — наведену на весілля рушницю. Так відступив на їхнє подвір'я, пройшов мимо сполоханої, напівживої матері, далі за хлів, а там стояв прив'язаний до яблуні Гнідко — єдиний їхній кінь.

13

— Тут ми будемо ночувати, — сказав Яків.

Він щойно зістрибнув з коня. На коні сиділа Улянка. Він простяг до неї руки.

— Давай, чого ж ти?

Дівчина подивилася на нього. Подивилася так, наче не впізнавала. За всю гонитву не промовила жодного слова. Тільки здригалася час од часу.

— Я сама.

Вона зістрибнула на землю. І тут він сахнувся — така мука сиділа в її очах. Крик вилітав з них, він його, здавалося, не тико бачив — чув.

— Де ми? — прошептала.

— То ж Гнатів хутір, — сказав Яків. — Гната Сердюкового. Циганом прозивали. Він теперика десь в Расеї, а жінка його до батька вернулася. Того й стоїть хутір пустою.

— То ми тут жити будемо чи що?

Він здивувався тій усмішці, що зазміїлася на її губах. Глузує?

«Що ж я наробив?» — подумав й почув немовби за лісом, ген там, далеко, може, аж за Бугом, заgrimіло.

Уляна пішла, підбираючи довге весільне плаття — мимо старої хати, що зяяла пустими очицями вікон, крізь запущений, порослий бур'яном сад. Він наздогнав і спитав, куди вона йде.

— Хіба тобі не все одно? — такою була відповідь. — Може, й до лісу, може, ще далі.

Яків сказав, що не пустить, що вони тут, на хуторі, переночують, тут їх не шукатимуть, а завтра раненько поїдуть конем до міста. Далі або в Білорусію польську, або в саму Польщу чи Галичину. А то майнуть і до совєцької границі пробратися, там, десь коло Корця живе їхній далекий родич, що пішов туди колись у приймаки. Він допоможе їм через границю, до советів, перебратися. І хоч він советів не любить, али то, може, й ліпше, там, за границею, поліція їх не шукатиме.

— Ти все продумав, он як...

— Я...

Вона зирнула й пропекла душу. Тими ж очищами — найгарнішими в світі.

— Ти все продумав, не подумав тільки про мене.

— Я ж про тебе й думав.

— Про мене!

Улянка зойкнула й кинулася на нього. Стала бити кулачками в груди, а тоді по щоці дряпнула.

— Про мене? А як мені далі бути? Мені... Може, ти й мене застрелиш? — казала. — То стріляй, стріляй, все заразом рішиться, то ліпше, ніж з поломаною долею жити.

Він схопив її за руки. Спробував зазирнути в ті — чужі, страшні, привабливі — очі.

Не вдалося. Мовби самі очі втекли.

— У мене набоїв нема.

— Що?

— Те, що чуєш...

— То ти пішов з одним... А потім з порожнім...

Вона забилася в плачі. У нього на грудях. І доки плакала, відчув, що має робити далі. Про те й сказав їй, коли заспокоїлася: відвезе в село, скаже, що не чіпав, що... Якщо хоче, він їм здасться, і будь що буде.

— Не.

— Не?

Проказали те коротке слово й замовкли.

Мовчали довго. Поки Уляна не сказала, що він її відвезе, але тільки до села. А сам вернеться на хутір. Далі ждатиме. Вона спробує для нього дістати прощення. Якщо він її любить (досі любить, чомусь сказала вона), то хай її послухається. Післязавтра прийде сюди і скаже, що вийшло.

— І ти послухався, дед? — спитала тепер Оленка.

Яків звівся на ноги і побрів за хату. Подумав, що тоді, коли вернувся на хутір, у нього була чи не найжахливіша ніч у житті.

Навіть убити себе не міг — рушниця була порожньою. Тільки коли прокидався в холодній порожній хаті — од приморозку, од страху й болю, що сидів у його душі, йшов надвір і тулився до коня. Був сам-однісінький, не тільки в тому лісі, а й у цілому світі. Світі, бунт проти якого закінчився його поразкою. Знав, що коня мусить відпустити, хай вертається до господи, батькові й брату він

потрібен. Знав, що мусить піти світ за очі. І тільки під ранок збагнув, що нікуди не піде, а чекатиме Улянку й присуду од неї.

Чим далі жила в нього Альона-Оленка, тим більше прив'язувався до неї Яків. Коли вона почала оживати, виявилось, що це дівчисько таки вміє дещо робити. Прибрала в хаті, по-своєму порозставляла горщики, із книжок, котрі валялися в коморі (ще з тих пір, як його доньки та син ходили до школи) вирізала картинки, на яких були діти коло ріки, жінки в полі й задумана дівчина ци, може, молода жінка, й повішала на стіни, приліпивши клеєм, який найшла в тій же коморі. Щоденно ішла на лужок, приносила звідти квіти (к'яти, як казали в їхньому селі ще на польський манір) і ставила в банку. Затребувала, щоб Яків показав, як варити борщ, і таки зварила. Ольга було протестувала — нащо вам, тату, тримати тую почвару, ще чимось заразить, а то й обкраде.

Що в мене красти, відмахувався Яків. Наркоманів своїх приведе. А воне знають, де вона, в якому селі?

А тоді Ольга прибігла — та всяке, чуєте, всяке вже кажуть в силі, що й вона ніби ваша коханка, цеє молоде почварище.

Яків дивився на до жу й не міг збагнути: шуткує ци правду каже? Аякже, коханка, сказав, так і передай своїм кумасям, хай ще більш язики почешуть, що їм ще робити, а він, старий дід, за п'ять літ до сотні, авжеж, зробив їй, ций дівці бахура, як народить, волохате, з довгими вухами, то всеньке село, всенькі Загорєни запросить на хрестини, а тибє, Олько, та твою плетуху Гришиху за кумів, думаю, не погрумічаєте, прийдете, ще й подарунків принесете, не забудьте, а кого за кумів з чоловіків узєти, то вже самі нараїте. Так казав він, Ольга сердилася, спльовувала, йшла, верталася на другий день, щоби щось ще принести, али до Оленки не чіплялася. Майбуть, досі сидів у ній спомин про крутий батьків

норов — добрий-добрий, покладистий, а спробуй его слово порушити, проти волі піти в чомусь сурйозному, то лиха не оберешся, міг і в такому віці костуром огріти, а вона, як не є, а звикла терпіти. Бо батько, так у їхній родині заведено. До того Ольга була сама-самісінька, діти жили — одне в городі, Сьомка неїн все по своїх морях-окіянах плавав і казав, сам боїться в село вертатися, бо тільки на кораблі й живе, а тутка світом нудить, Танька...

Танька, найменша онучка по Ольці, втретє десь вже за границею заміж вийшла, й була мала надія, що вони її взагалі колись побачать. Людка в другім селі. Поліна тутечки, а що толку... Отож підозрював Яків, що Ольга ще самотніша за нього, бо бабські розмовини — то їдне, а хата, як і в нього, порожня. Знав, правда, й гинше — а ни він до Ольки не вернеться, ни вона до нього не перебереться, обоє не те що вперті, а мають жити по-своєму, раз уже він до цієї хатини вернувся, тутечки й умре.

Приходила й секретарка з сільради — хто така у вас живе, звідки прибула, документи хай покаже... Яків сказав: гостює у нього далека родичка, дайте, людоньки, спокій, і ти, пані Тетяно, дай, ни зі мною нічого не трапиться, ни ця дівчина вам ніякої шкоди не завдасть.

Бо будете приставати, розволнуюсь, умру, а ви ж там, я чув, хочете, щоби до ста дожив, бо ж я, як Варка Тонусьова вмерла, найстарший у Загорєнах, то йди собі з Богом, небого, прийде час — і вона поїде, як і приїхала.

Секретарка пішла, несолодко пообідавши, а Яків мусив признатися — він уже боїться, що Оленка його покине, що поїде, а таки колись поїде.

Він ніколи її не розпитував — звідки, хто батьки, вона йому розповідала якісь історії з свого життя, казала спершу: «А ти не любопитен, дєд», а потім, як на їхню мову перейшла: «Нічого про мене не хочете спитати, Якове Платоновичу?»

— А що я маю питати? — сказав Яків. — Ти, дочко, як той метелик, що злетів та сів — може, мені на руку, може, на вікно. Поки сидиш у мене, то не хочеться мені тебе здмухнути.

— А ви філософ, виявляється, — сказала вона.

Була у кофтині, яку купив разом з нею на базарі, що був тепер у їхньому селі щоп'ятниці. І коротенькій спідничці, котру сама вибрала.

«Геть дівчисько, — подумав Яків. — Політок підраний».

Тоді вечоріло. А вечором він уже майже не бачив. Сідало сонце за тополі на краю села, і разом з сонцем сідало його життя. Поруч сиділа дівчина-метелик. Якову було добре. Добре було Якову.

15

А тоді з усіх можливих шляхів свого життя — їхати в якесь місто, в Польщу втікати, а може, й саму Варшаву, а чи на схід, до советів, він обрав інший, як зрозумів під ранок, єдино можливий для нього — повернувся в село, на своє подвір'я, до своєї хати. Будь, що буде. Будь, що... Уб'ють, заберуть у поліцію — нехай.

Не став ждати Улянку. Несила було ждати, не міг і прийняти милості з її рук. Не міг, от яка придибенція. Лють у ньому — всередині, що спалювала нутро й начеб назовні, — то народжувалася, то гасла. Приходили спогади, а разом з ними дивні хвилі ніжності. Ніби Улянка була тут, поруч з ним, ніби тулилася до нього, а не вітер вдарявся об боки. Він аж підійшов до яблуні, втікаючи од того видива, й погладив шорстку кору.

Хотів відпустити коня. Відпустив і наздогнав. Сів і поїхав шоси́ли. Мчався через ліс у безвість. Зрештою спинився. Вернувся на хутір. Треба було їхати в село, де невідомо що, може, зробили з Улянкою.

Згадав, що вона наказувала дочекатися її приходу.

— Буду у вівторок вранці, — сказала вона. — Ни завтра. А у вівторок.

У вівторок... Попереду чекав страшний і довгий день. Відпустити коня й іти пішки до міста? Тут він згадав, що бачив, як біля хутора росте сиза блекіть, сонна кущиста трава, якщо наїстися її дрібних ягід, казала його тітка Якилина, то спершу прийде сон, а потім непомітно смерть. Він кинувся, знайшов, став рвати. Запихав маленькі ягідки, що висіли на стеблах, до рота. Спішив набитися, наїстися, мов боявся, що хтось заборонить. Потім пішов до хати, ліг на порепану лавку, єдину в хаті, й став чекати сну. Сон прийшов, али смерть не. Вночі прокинувся од холоду, всього трусило, нудило, виблював раз і вдруге. За вікном сіріло.

Зрозумів — то світанок вівторка. Вівторка, в якому судилося жити. «Деся туттече струмок», — згадав і, хитаючись, вийшов із хати-пустки.

А потім побрів до села. Не став їхати, а йшов і вів коня на повідку. Сів було та зііз. І тільки перед селом знову скочив на вірного товариша, що розділив з ним цю невимовно гірку ніч, і поїхав верхи. Вертався, наче справді був переможцем. А може, й був. Тільки от над ким? Над собою? Над своїм прогірклим, просоленим невидимими слізьми коханням?

— Сину, як же ти вернувся? Тебе ж уб'ють, сину!

Мамин зойк. Схожий теж на постріл, на квининня підбитої чи то лебедиці, чи невідомої птахи, що простягає до нього рукикрила.

— Мамо, не кричіть. І не плачте. Самі казали, що долю конем не об'їдеш. Я спробував, та вернувся. Цитьте, мамо.

Він злазить з коня, п'є воду — жадібно, хоч перед тим на хуторі напився — та береться обтісувати колоду, що лежить на дворі — щось мусить робити.

Мати стоїть поруч, мовби вартує його од лиха. Жалібно дивиться. Щось хоче сказати й ни може.

— Йдіть до хати, мамо, — каже Яків, не витримавши її зітхань.
— Йдіть, мамо...

— Добре сину.

Тупцяє на місці. Йде і спиняється. Яків не витримує:

— А батько де?

— До колишнього старости пуйшов. Вони ж разом колись воювали. Той із солтисом дружить. За тебе просити.

— Просити... Он як...

Він теше і теше. Люто й затято. Нехай хоч сотня Петрів, Федотів, солтисів і поліцаїв приходять, і забирають ци вбивають. Його життя, його душа кудись відлетіла. Вчора, а може, минулої чорної ночі, а може, й ще раніше. Відлетіла, він відчуває страшну безбережну порожнечу, серед якої сам-один затято махає сокирою.

Нащось теше, бо не відає, куди піде та обтесана колода, на хату, хлів чи, може, його власну труну.

Ураз пригадує схожість, Улянчину, одразу на два дерева за хатою, коло паркану.

«Пуду зрубаю», — думає.

На півдорозі спиняється. Щось спиняє. Кидає у жар. Вертається до колоди.

Теше, а на сусідньому подвір'ї, знає непевне, знову з хати виходить весілля. Наречені тримають в руках ікони. Попереду іде сват, поруч дружки, із хлібом в руках завмерли поруч батьки — і він вислизає з того весілля, наче обрізана гілка чи, швидше, зірване яблуко, що покотилося в ще густу, але вже пожухлу траву. Котиться й котиться. Й боляче вдаряється об щось залізне й холодне. Він знає — то цівка рушниць, що хтось викинув у траву, вона заглядає в очі — Якову? яблуку? — і, зрештою, він бачить, як з маленької, темної, бездонної дірки вилітає його смерть.

У цю мить, він знає теж про те, почнуть грати троїсті музики — жалобну й веселу водночас мелодію. Вона приходять сама, без порухів смичка і шелесту губ. Народжується в ньому з його болю.

— Сусіде! Яшку!

Голос із минулого, далекий, наче луна, що прилетіла із-за лісу. І гострий, мов лезо ножа, що розрізує йому горло. Навпіл.

Падає на землю, боляче б'є по нозі сокира. Він встигає помітити — не розтинає чобота, а б'є по ньому. Б'є навскоси, збоку.

Біля тину, що розділяє їхні обійстя, стоїть Улянка. У новому платті — такого він ще не бачив, з розплетеною косою.

— Йди-но сюди, сусідоньку.

Ватяними ногами він підплентується.

«Чого ж я слухаюся?» — думає.

— Не дочекався, Ясику? — каже Улянка. — І правильно зробив. Я типерка, Ясику, заміжня жінка. Заміжня, Ясику. Дві медові ночі вже мала. Не віриш? Тимко мій вельми гаречий чоловік...

Як він її не вбив тоді, чого?

Побачив бездонний сум в очах? Побачив. Ті очі його пропекли й закричали. Закричали: не вірити словам. Не вірити нічому, навіть сьогоднішньому дневі й тому, що він приніс, що довкола він бачить і відчуває.

— А у нас усе добре після весілля було, Ясику... Сорочку родині мою показали. Із кров'ю, як і належить після першої шлюбної ночі.

Нахилилася близько, моргнула і стиха-стиха:

— Тиміш перед тим кроля зарізав...

«Ліпше б він тебе зарізав», — ледь не сказав.

Али Тиміш... Ци, мо', й знав усе про них? Як же то?.. Ци насміхається ця злидниця...

— Я за тебе радий, сусідочкр. Хай тобі буде добре сьогодні і завше.

— І тобі, сусіде. Так само...

Ось така розмова у них вийшла.

Нащо Улянка його кликала? Щоб зайвий раз боляче зробити? Міг би заприсягтися, що ні. Але то вже пізніше прийшло.

— Тебе не чіпатимуть, сусіде, — сказала Улянка й повернулася спиною, пішла собі, мовби нічого не було між ними. Мовби справді розмовляли двоє сусідів.

Його тільки викликали в постерунок, прочитали мораль і сказали, що має заплатити штраф за порушення громадського спокою.

— Штраф? Кілько? — спитав і подумав, що чого доброго доведеться за свою дурість якщо не з конем, то з підсвинком розпрощатися, бо ж грошей на господарці катма, чи й злотий нашкодять.

— Вам повідомлять, — сказав поліцей, і це ввічливе звернення здивувало.

Він дивився на ситу морду в мундирі, запакованого в закони й параграфи чоловіка й подумав про силу, яку має жінка, з якою

любився. Яким був ланцюжок її незбагненої сили? Тиміш — батько, а через них, представників двох найбагатших у їхньому селі родин і до влади близьких — тих же старосту, солтиса, крізь витрішкувату душу (хіба душа такою буває, майнула думка) цього поліціянтя тая влада простягалася й до чогось невидимого й невлочимого, що витало й над цими чоловіками, й над їхніми душами, й землею, яку вони топтали. Чого він не збагнув, не зміг второпати своїм хлопським розумом, коли кохався з Уляною, коли м'яв її, стискав ув обіймах, вважав, що володарює над нею? Можна обижатися хоч сотню разів, що вона, та солодка сучка, продала любов... Али ж чи так? Раз не пішла за ним, то щось є вище? Гроші. Оті брязкальця, яких у нього зроду-віку не було? Щось таке, чого таки не годен збагнути? Честь роду, яку боронила Улянка? Боронила, вже носячи під серцем його дитину...

Та дорога від гмінної управи додому була чи не найдовшою у його житті...

Али побачив крамар Гершко і вперше (вперше!) сам закликав до корчми, як за старою звичкою, ще з царевих часів, називали ту хатину, в якій мона було випити й закусити.

— Пане Гершку, у мене нема ни гроша, — сказав тому хитрому пейсатому жидкові.

— Хлопе Якубе, — сказав Гершко. — Мені не треба твоїх грошей. їх у тебе все їдно нема, хоч із псами кишені обшукуй. Але все село гуде про твій, хлопче, вар'ятський здерубок⁴. Такого в тотому селі ще не бувало і, мо', й не буде, а я ж прожив на віку шість десятків як-не-як і штири десятки літ у цеїх богом забутих Загорєнах, як ви мувите. І замість того, щоб сидіти в буцегарні альбо валетися забитим полеськими хлопаками, найнятими за бутель пудпольного самограю, сей пан Якуб, нав би біблейський апостол, котрого таки звали Якубом, гуляє собі селом і посвистує, як холєра, хоч і з темною хмарою в очах. То хіба я не можу юж пригостети такого пана хлопа якоюсь чаркою виборової?

Він поплентався за Гершком, зновика засвистів безтурботно, і двоє хлопців у корчмі косували оком, то були вірні Тимошеві содруги, али ж ни зачіпели, не сказали й слова. Та, п'ючи чарку з рук самого Гершка, він відчув, як за його плечима постала невидима загроза. Німа, али страшна.

«Заб'ють, нишком заб'ють», — подумав і зрозумів, що тут уже над задумкою навіть цих двох, Пилипа і Матвія, що дивилися мовчки, али явно зневажливо, а може, й не зневажливо, а вороже, а може, те й друге, — тут уже Улянка сили не має, тут вступає щось таке, від чого треба рятуватися хіба що втечею. Або зневагою до смерті.

Пив чарку з Гершкових рук, дивився на корчмаря, а за його плечима впливав обрис ни то дерева, ни то жінки. Дивився старий жид, мовби правдешній пророк чи апостол із Старого Завіту. Двоє хлопаків косували оком. Щось виграв він, а щось програв. І що більше? Бо любов? бо Улянка...

— Коли ви-те, пане Гершку, такеї добрі...

— Пий, хлопе Якубе... Не всіє зі смертю герць виграють... Пий, мо', й другу наллю.

⁴ Учинок (*діал.*).

Настав день, коли Оленка сказала:

— Якове Платоновичу, вам треба постригтися. Не заперечуйте. І пострижу вас я.

— Олька постриже, — сказав Яків. — Як завше. Альбо Тарас...

— Ні, я хочу, — труснула головою.

— Чим?

— Ну, хоча б ножицями, які у вас я бачила. А хочете — десь машинку дістану. Мусить же бути у вашому селі машинка.

— У мого племінника є машинка, — сказав. — Я принесу.

Покорився, бо захотілося, аби це дівчисько його таки постригло. Не те, щоб заріс, перед Зеленими Святами Олька трохи підчиржила. Али хай стриже. Мо', ще й поголить, ха-ха.

Яків сходив до Тараса, племінника, й приніс машинку. А з ним... А з ним прийшов Валік, Валько, Тарасів син, який цього року закінчив школу й уже поступив до якогось там ніверситету чи й до двох одразу й типерка вибирав, куди ж їхати через два тижні вчитися — до Луцька чи Львова?

— І хто ж то в нас такий молоденький і гарненький? — сказала-проспівала Оленка.

Валік відразу геть почервонів, збентежився, закліпав очима. Став мовби тоже дівчинкою, тільки соромливою.

— Мовчи, сороко, — grimнув Яків, начеб на свою доньку чи внучку. — У краску мені внука ввила, а він...

— А він ходить в дитсадочок і чемно пісяє на горшочок, — засміялася Оленка.

Тут і Валік посміхнувся. А в Якова невідомо чого пропала охота далі сварити цю козу-дерезу.

А вже як його постригла, то пішли вони з Валіком до гайка, що ріс посеред села. Яків обдивлювався себе у шматку розбитого колись овального дзеркала — майже ніц не лишила з його рідкого старечого волосся ця сорока — і раптом подумав, що Валік чого

доброго влюбиться. Тоді на його душу впаде ще один гріх. Бо тая дівка... Ни тико ж наркоманка, али...

Наче втікаючи о д думо ꙑ він став вдивлятися в люстр о Старий, старий, старий... Блекнуть очі, карга у них сидить і крадькома за цим світом підглядає, де дибає дід-дідуган.

Шмато к скла вислизнув з рук і впав на землю. Ро жо лю ъя. Яків узявся збирати осколки і думав — на щастя ци на біду? Зібравши, не міг розігнутися. Сів прями́сінько на землю. По землі повзали мурахи, великі, з крилами — певно, як не сьогодні, то завтра буде дощ. А може, й щось більше: такі мурахи — точна прикмета.

Таким, сидючим, і застали його хлопець і дівчина.

— Якове Платоновичу, вам погано?

— Щось мені заколихалося на землі, — сказав Яків.

Вони допомогли підвестися. Не, голова не крутилася. Глянув на обох, хотів щось вичитати на лицах. Світяться обоє.

— То я піду, діду, — сказав Валік.

— Йди, хотя могли б разом і пообідати.

— Ні, я ще не хочу їсти...

Оленка провела його двоюрідного внука до старих розхняблених воріт. Стояли ще там і щось балакали. А коли вернулася, сказала:

— Гарний у вас внук, Якове Платоновичу. Добрий, а тому важко йому буде на цьому світі жити... Не бійтеся, не спокушала. Якщо сам не спокусився.

Що значили ці неїні слова, пояснювати не стала. Тільки сказала, що заведе його до хати. Хіба він маленький, обурился Яків. Авжеж, не маленький, згоди́лася Оленка і подивилася на нього:

— Я, знаєте, Якове Платоновичу, любила колись, коли мене мамка підстригала. У ранньому дитинстві, як кажуть. Дивується, що в мене була матір?

— Не, чого ж... У всіх є матері.

— Точно...

Вона раптом з доброго дива закотила очі. Хапала широко розкритим ротом повітря. Стала шукати руками опори. І таки гепнулася на землю. Коли ж Яків нагнувся над нею, став голову терти руками, глипнула очицями, сказала чомусь, як перше, російською:

— Пора, наверное, мне умирать, дед...

— Побалакай мені, побалакай...

Яків удавано сердився і водночас радів, що не знепритомніла. Бо що би робив тоді? Чи було б сили по дохтурку побігти?

Побігти... Гой...

— Геть кепські мої діла, раз одна паршива згадка розхвилювала, — Оленка сама звелася. — Хочете дізнатися, хто була моя мамка?

— Як захочеш, то й сама скажеш...

— Правильно, дідусю мій Якове...

Вона встала, подала руку йому. Обоє вже на рівних стояли. Начеб одне одного й підтримували.

— Чого ви мене не проганяєте, Якове Платоновичу? — спитала.

— Захочеш, то сама підеш, — відказав Яків. — Рано ще тобі йти.

Вона нічо' на те не сказала. Потюпцяла за хату — плакати, думати, втікати од якихось явно неприємних згадок.

Біля його вуха свистіла куля. У тому самому гайку, куди приходив щовечора, все ще на щось сподіваючись. Хоч знав, що Улянка більше не прийде. Ніколи не прийде. Тим більше, що жила тепер на іншому кутку.

Тоді стояла зима. Він уперто прошкував засніженим полем, набираючи за халяви снігу. Потім тупцяв на місці, довго

стовбичив, виглянув місяць з-за хмари, ніби хотів спитати: нащо тут стовбичить ця дивна людська істота? Чого жде? Коли ж геть замерзлий рушив додому, на краю гайку і просвистіла куля. Далі він побачив звіддалік, посеред поля, темну людську фігуру. Впізнав — Тиміш.

Яків ступив крок, другий, спинився, підставив себе. Просвистіла друга куля, за нею і третя. Тиміш, він знав, був добрим стрільцем, не раз ходив на полювання, батько його навіть мав дозвіл на тримання рушниці.

Тиміш грався з ним, навіть не лякав, а саме грався. Ось що він збагнув і хрипко засміявся. Хрипко й гірко.

А з боку сусідської хати з'явилася ще одна фігурка — жіноча. Вона бігла до Тимоша, спотикалася, раз упала, звелася й знову побігла. Улянка! Авжеж, то бігла Улянка. Звідти він не чув, що казала до свого законного чоловіка. Тільки побачив, як той ударив Улянку. Штурхонув її прикладом рушниці. Погнав до хати. Вдарив раз, удруге прикладом рушниці. Коли Улянка впала, копнув ногою.

Яків зірвався з місця й щосили побіг до них.

— Тимоше! — хрипкий звук, що вирвався з горла, впав у сніг. Куля зачепила плече, вирвала шмат старого батьківського кожуха. Та Яків побіг далі. Стрибком кинувся до Тимофія, щоб вирвати з рук рушницю.

— Якове! Яшо! — Улянка гукнула не своїм голосом.

Яків таки встиг шарпнути зброю і відкинути вбік.

Та до нього кинулася Улянка і вдарила кулачками в груди.

— Яшо, чого тобі треба?

Він схопив її за плечі. Струсонув. З усієї сили.

— Чого треба, питаєш? Хочеш, щоби цей нелюд убив?

І тоді вона висмикнула свою руку з його. Сказала явно з ненавистю:

— Тиміш мій чоловік, Якове. І волен робити зі своєю жінкою, що хоче. А тобі до нас раджу не лізти. Не лізь у чужу сім'ю, чуєш, сусіде?

Яків глянув на Улянчиного чоловіка. Той стояв і торжествуюче посміхався — навіть при місячному світлі добре було видно ту усмішку, що зміїлася на виразних, аж не чоловічих губах.

— Звиняйте, сусіди, — сказав Яків.

Хотів сказати з глумом, а вийшло начеб жалісливо. Мовби справді вибачався. Чи навіть просив прощення. Прощення?..

Ішов додому, знаючи, що більше на місце їхніх побачень не ступить його нога. Був би того вечора чи вже й ночі вдячний, якби Тимошева куля таки влучила в нього.

Та пострілу не було. За його плечима сусідським городом чоловік його коханої гнав свою жінку додому. Може, й бив. Озирнутися не стачило сили. Улянка знову його зрадила. Вже на своєму підвір'ї, де чіпіла мовби заціпеніла мати, подумав — зрадила, аби знов порятувати.

Був засніжений зимовий ліс, куди Яків забрався ловити зайців. Ліси довкола Загорян ділилися на панські — графські й просто шляхетські, кількох панів, що тими лісами володіли, державний ліс, ділянки, що належали кільком багатим загорянцям, і гмінний. У панському, як і державному, полювання для хлопів-селян було суворо заборонено. Траплялись випадки, коли в графському єгері панські чи гайдуки підстрелювали одчайдухів і діло кінчалось могилками, бо подавати в суд ніхто не насмілювався. Хіба що Пилип Сукотків, коли його сина Карпа знайшли із кулею в грудях, та той суд коштував цілої корови й скінчився нічим, бо, мовляв, мало хто міг хлопа, порушника приватних володінь, підстрелити. У державному лісі полювати можна було хіба за ліцензією чи одноразовим дозволом, але та

бомага коштувала неабиякі гроші. На приватних ділянках, хазяйських чи куркульських, як уже в двадцяті роки в них казали, там уже... як хіба зловить хазяїн. Плату у гмінному лісі, який колись був громадським, общинним, була помірнішою, ніж у державному. Хоч і ліс був той набагато біднішим, заболоченим, куди зайці та лисиці забігали чи забредали косулі тільки взимку, коли земля підмерзала.

Платон Мех, а за ним (спершу з батьком, а потім і сам) ходив і Яків на полювання зрідка із таємним петлюрівським ружжом, і силки ставив і в панських, і в гмінних лісах, і на вергунівських, ба й Федотових ділянках. До лісу Жечі Посполитої тільки не ліз, бо там, як зловлять, то підстрелити не підстрелять, а такого штрафиська впаяють, що очі на лоба літ п'яток будуть лізти, його відробляючи, — чи то на роботах державних, чи збираючи гріш до гроша, аби придбати корівку чи й коня, виведених із хліва.

Того зимового дня Яків пішов перевірити поставлені напередодні силки — на Ружкові, Розметеній, Перетирлиці, місцях (і ліс пана Зубрицького, і гмінний, і Вергунів — усе приплелосся), де поставив перед тим силки, сплетені з витягнутих із кінської гриви волосіні. Два русаки, що теперичка стали біляками, ніс додому під старим кожухом.

Жіноча постать винирнула в ліску під гіркою, з-за ялини. Сама схожа на струнку доладну ялинку. І мала та ялинка ймення Улянка.

Він здригнувся з несподіванки. Й поморщився. Вона? Тут, посеред лісу?

— Не сподівався стріти?

Дрібно засміялася. Стояла в козушку, по краях вишивкою обмережаним, вперше в неї з'явився цієї зими. Запнута барвистою хусткою-шальохою — зелено-синє по чорному, у чобітках червоних і білих рукавичках. Багата сільська пані-молодичка.

— Де ж твій коханий чоловік? — спитав Яків. — Тоже на зайців полює?

— До міста за олією поїхав та просо дядькові повіз, — Улянка наблизилася до нього. — Боятися мене став, Ясику, чи що? Не бійся, не з'їм. — І вже ширше усміхнулася. — Не з'їм, тільки ще раз трошки надкушу. Захотілося мені свіжої зайчатини, додому навідалася, то побачила, як ти йдеш. Дай, думаю, піду за колишнім сусідом, може, пригостить...

Вона вже була зовсім поруч. Дихала швидко-швидко і важко. Скинула рукавичку і оголену теплу-теплу руку йому на груди засунула. А друга... Друга її рука за пояс йому полізла. Далі й далі.

— Ясю, не відхиляйся, — зашептала вона. — Не відхиляйся, бо вб'ю. У мене й ніж на поясі приторочений. Од вовка брала, али можу й тибі дістати...

«Діставай, — подумав. — Діставай».

Може б, йому полегшало. Та — відчув — того не хотілося. Ни вмирати, а ни...

Ліс пронизав далекий, проте гострий звук. Тужливий, десь із самісінької лісової глибини вирослий.

Вовк? Може, й вовк, якого напевне уполювала б цяя клята затета жінка.

— Не опирайся, Яську, — шепче далі вона. — Ти ж мій... Мій... Дай своє тіло...

Він тоді здався. Здався він, бо й сам прагнув цієї молоденької жінки, що вже штири місяці, як належала іншому. Бо його тоже таке молоде тіло тужило за неїним тілом. Бо...

Опирався, як міг, і вже кудись падав.

Світ поплив перед очима і під ногами. На сніг упав його старий засмальцьований кожух, а поверх нього — її новий, модний, певне ж, дорогий і чоловіком справлений. Він, уже будучи на ній, роздягнений і розпашілий, відчув, як її живіт — горбочок добре помітний, чого не було раніше, — мовби кудись його підіймає.

— Помадай, якщо хочеш, — зашептала вона, якимось геть подитячому. — Живота помадай, там твій син, баба Луциха каже, що синок буде... Я ж на п'ятому вже місяці, Я-а-а-ську...

Хоч ці слова болюче різонули, вже геть розпалений Яків не міг її кинути, перервати ці прокляті любові, цю гріховну веремію. Та він не став панькатися, обережним бути, як вона просила, а брав по-справжньому, грубо й навіть брутально, як ніколи раніше. Син... Його син... А скільки з його сином в собі вона лягала під іншого? Мала сім'я іншого, що поганило його сина! Скільки разів чекав утому гайку?! Чого ж він не убив її, тоді, коли стояв перед тим розпроклятим весіллям, з єдиним набоєм у тепер вже конфіскованій рушниці... Як спустошує його цей жар... І сніг, що падає з ялин, той жар не гасить.

А над лісом, над лісом, помічає він, крізь прогалинку в деревах, коли вже лежить поруч знеможений, кружляє птах. Шуліка.

Летить над лісом, потім завмирає. І наче дивиться вниз. Туди, де двоє лежать після шаленого сороміцького кохання. Ось-ось, здається, впаде униз.

— Бачиш?

Яків торкає Улянку за руку. Очі в неї все ще горять.

— Що?

— Шуліка.

— То й що? — Улянка дивиться пильно і насмішувато. — Боїшся, що на нас кинеться?

І раптом вона відводить очі.

«Хай би кинувся», — думає Яків.

Птах угорі зновика завмирає. Мовби справді прицілюється, аби каменем шугнути вниз.

Туди, де лежать двоє.

— Ци ви-те здуріли, тату, ци Господь вам альбо дідько молоко п'яної кози подарував? — казала Олька, котра кілька хвилин тому влетіла до хати — стала-бо навідуватися, незважаючи на сварку і зарік, що ноги її тут не буде, відколи в нього Оленка поселилася.

— Ну? — Яків одірвався від шитва — камізельку чи як там потеперішньому називається те, що під маринарку піддягають, латав.

— Та ж всеньке село язики гострить, що ваш гонук із тою дурною наркоманкою любов крутить, — видихнула Олька і гепнулася на лавку.

— Який ще онук? Що ти, Олько?

— Та ж Валік Тарасів.

— Валік? Он воно що...

Тут він згадав — Оленка пару днів, як кудись зникати стала вечорами. І Валік кілька разів то за точилом, то за ножівкою, то за решетом чогось старим прибігав.

Олька посабанила⁵, побушувала. Яків її осадив, сказав, щоб не чіпала ни Оленки, ни Валіка своїм довгим язичиськом, тим більше, що, виявляється, тільки й того, що бачила Валіка й Оленку сусідка Ольчина, Настя Троцьова.

— Иди, сороко, — сказав. — Або ж рота на замок. І ключика сховай.

Сказав, бо побачив, як до хати Оленка підходить. А ледь ступила й чемно до Ольки привіталася, та, не випустивши й пари з вуст, з підтиснути ми губами, мов боялася з рота воду випустити, із хати випливла.

— Їсти будеш? — спитав Яків.

Оленка стала поруч і свою руку на його поклала.

— А ви будете сваритися? Чи як це... Лаяти, так, Якове Платоновичу?

⁵ Посварила (діал.).

Далі вона сказала, що правильно дід її сваритиме. Ду-у-же правильно.

— Оч-чень, деда мой ненаглядний... Спаситель мой бесценний...

З тим і вийшла з хати. Вилетіла з хати. Вже кілька разів зауважував Яків — дівчисько бачить мовби наперед і розгадує те, що він мав би їй сказати.

Сидів ступнем, а коли взявся шити — вколов голкою палець.

Так і сидів, доки не наповз на хату вечір. Майнула думка, від якої пробіг дрижак його старечим тілом: Оленка його покинула, пішла, поїхала, не попрощавшись навіть.

Не міг після тої думки й ворухнутися. Тіло наче паралізувало.

Оленка вернулася пізнього вечора. Майже вночі, коли вже спати зібрався. Ступила до хати геть мокра, бо надворі аж хлющило, стала посеред кімнати.

— Господи, вся змокла... Де ти була?

Мокре дівча підійшло й притулилося. І ревно заплакало. Коли ж він хотів слово сказати, поклато на його вуста пальчика, теж мокрого.

— Мовчіть, Якове Платоновичу... Дідусю мій рідний, мовчіть...

Втікала вона, вернулася з півдороги? Яків про те не дізнався. Але до них перестав приходити Валік. Валентин, внук його двоюрідний.

У селі вже відчувався подих осені, й на її порозі Валік таки прийшов, з валізою в руках.

Попросив діда покликати Оленку. Яків покликав. Вона вийшла і наблизилася з опущеною головою.

Коли ж підвела очі... Очі ті чомусь сміялися...

— Я ж просила тебе не приходити...

І тут уже зовсім засміялася:

— Конспіратор мій хреновенький... Вибачте, діду Якове...

Валік стояв і мовчав. Яків не знав, що й думати. Невже вона

його дурила? Али дурила в чому? Жодних же слів не було їй сказано...

— Я тобі напишу, — сказав зрештою Валік, повернувся і пішов, зсутулений, ніби дід старий, а не сімнадцятилітній хлопець.

— Куди? На деревню дедушке? Так єво звать даже не Константин Макарович...

І все ж вона пішла за Валіком. Наздогнала і щось сказала. Чмокнула в щоку на очах у Васили ни Явтухової, далекої їхньої родички, котра якраз вулицею проходила. А цмокнувши, різко розвернулася й до хати побігла.

— Драсьте вам, дядьку Якове, — сказала Василина. — Внука проводжали? У місто вчитися поїхав?

— У місто, вчитися, — сказав Яків.

«Холера ясна», — чогось подумав.

20

Після тої зустрічі й любощів у лісі Яків рушив за Буг на заробітки, бо не міг далі лишатися в селі, а в жовніри брали тільки у двайцять літ. Помандрував по селах та містечках і врешті-решт знайшов роботу на хазяйському тартаку. З ранку до ночі розвантажував і пиляв колоди, складав дошки. Спершу така шалена робота геть виснажувала і ввечері без сил падав на солому в прибудовці до клуні, яка слугувала йому за нічліжку.

Так було спочатку. Але вже через місяців чотири Яків звик до важкої роботи (та й коли вона була легкою для селянського хлопця?) й у вечері міг вийти в село, бо то ж було не польське — забужанське.

Одне його мучило — спогади про Улянку. Спомини, які могли навіть пилку спинити, коли різав. Спомини, які вривалися посеред білого дня й могли збудити посеред ночі.

А коли приснилася вперше — там, на чужій землі, то бігла начеб через поле, до нього, який ішов навстріч. Бігла, добігала до

рівчака біля їхнього городу. Спинилася, простягла до нього руки. Він теж спинився, теж простяг руки. Але не міг ступити далі й кроку, хоч знав, що рівчак мілкий.

Після того сну не стерпів, відпросився у хазяїна на два дні, тим більше, що Трійця була. Був шлях додому, переправа через Буг, пішадрала через ліс.

І вечір, коли геть стомлений ступив на батьківський поріг.

І материн вигук:

— Сину!

Припадання її, обмацування, мовби мала бажання впевнитися, що то таки він.

— Що з вами, мамо?

— Живий! — мати зойкає, а не каже.

— А чого б я мав не живим бути?

— Бо ж...

І він дізнається: Улянка геть у всьому призналася Тимошеві, і за дитину будушу, і за любові в лісі, то так їй Федотиха розказала, він її побив, али не крепко, бо ж груба, вже дев'ятий місяць пішов, али сказав, що прощає, що любить Улянку, та й шкандалю не хоче, зате ж його, Якова, вб'є безпремінно, вб'є, навіть грозився на Холмщину поїхати та й там найти.

— Йди назад, синку, зникай...

Яків пообіцяв, що зникне. Ще цієї ж поночівки. Вночі справді вийшов з хати. Та вже на вулиці збагнув, куди його шлях проляже.

Вмирили рештки короткої літньої ночі. У корчах коло річки, біля обійстя Вергунів. Звідти те обійстя, подвір'я добре проглядалося. І поява Улянки рано-вранці з дійницею в руках. Живіт, вже геть великий, добре видно було. Бачив, як до хліва разом із свекрухою пройшла, бо ж у Вергунів не одна, а цілих п'ять корів. Як верталися і про щось говорили. Як вийшов Тиміш на подвір'я, став потягуватися, за хлів пішов, вочевидь, нужду справляти, потім умиватися почав, як Улянка зновика надвір вийшла й рушника чоловікові подала.

Майнула божевільна думка: вийти із своєї засідки, показатися. Хай уб'є, раз грозився. Він вже навіть підводиться став. І тут зрозумів, що не зробить цього. Не зробить, бо... Бо жити хоче. Щось нове до Улянки почуває, а як його назвати — не знає. Ніби перед собою не кохану дівчину (тепер вже жінку) бачить, а сестру свою. Сестру, котру тре' оберегати. Як — не знає. Але берегтиму, віднині, може, навік, може, й у споміні.

Отче наш, що на небесах, — раптом зашептав. — Нихай святиться ім'я Твоє...

А коли закінчив тую молитву, почав іншу, своїми словами, що почали звідкись приходити.

Бажав Улянці щасливого життя, яко на землі і яко Пречистій Діві, шептав. А вже по закінченні тої дивної молитви покаюся — чи то перед Богом, чи перед нею — що ніколи в тому її житті не з'явиться.

І був шлях — цілий день зновика йшов — назад за Буг. А коли на світанку вже на крипі переправлявся — на березі постать дівочу побачив. Дівчина стояла і дивилася на річку, на крипу. Впізнав і несказанно здивувався — то ж Неоніла, Нілка, донька хазяїна тартака. Старша за нього, дівка на виданні, ряба, невродлива, з випнутою губою.

Чого б їй тут бути? Стрічає когось?

І тут як приском сипнуло — його ж і стрічає. Його, от яка біда. Його, з яким, може, парою слів перекинулася.

— Доброго ранку, Ясику!

— Доброго, доброго, — він не знав, що далі казати, а лице дівчини перед ним раптом розпливатися стало.

— Тибе батько послав за мною? — вимовив зрештою.

Вона густо почервоніла. Навіть ластовиння, здалося, фарба залила. Одвернулася, і раптом — голову назад, рвучко.

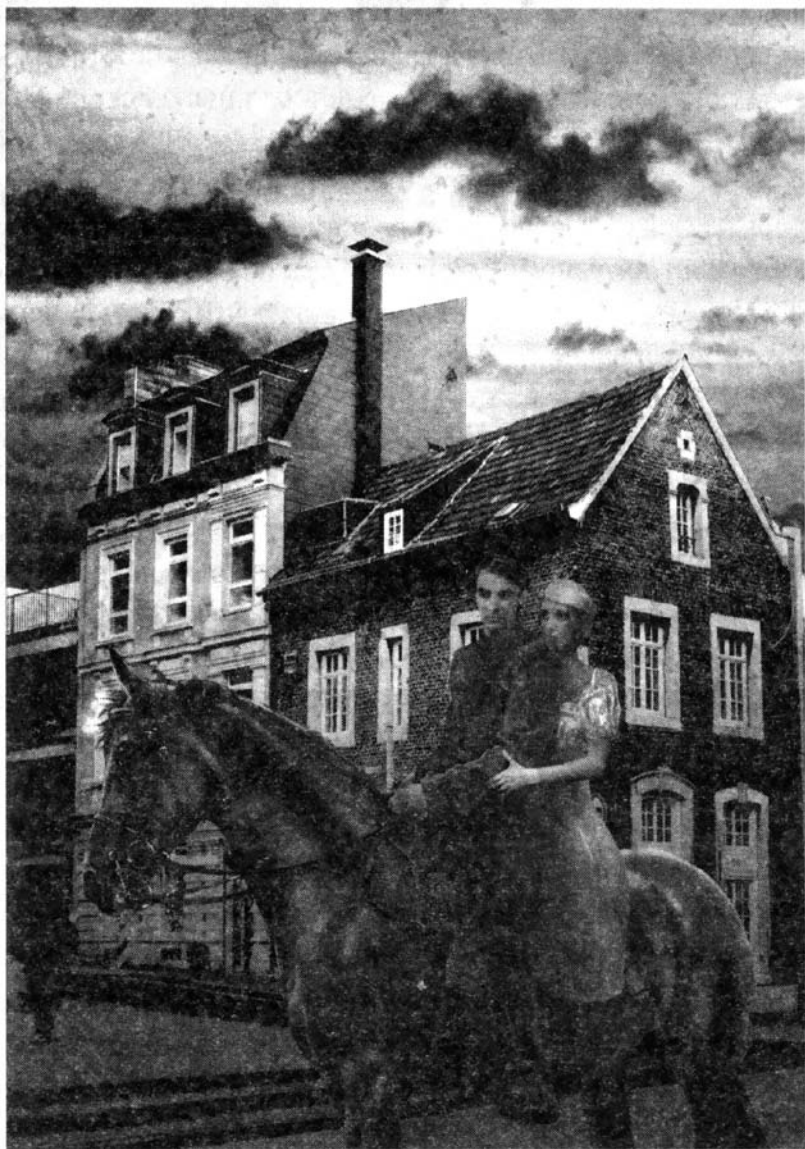
— Батько?.. Чого батько?.. Тато не знають, де я... А я подумала...

Вона вмовкла, ще більше засоромлена, а тоді вже подумав Яків: може, доля посилає йому подарунок. Хай і у вигляді цієї невродливої, рябої старої дівки.

«Али ж нє, — мало не скрикнув Яків наступної миті. — Али ж нє!.. Де ж то я стою, на якому березі, Господи!»

ЧАСТИНА ДРУГА

ЧЕРВОНИЙ КІНЬ

Їх двоє купують біля річки своїх коней. Двоє польських уланів — капітан, батальйонний командир князь Едмунд Радзивілл, і його ординарець, улан особливого кавалерійського полку Війська Польського Другої Жечі Посполитої рядовий Яків Мех. Яків потрапив у кавалерію й дуже тим пишається.

Одного разу капітан Радзивілл помічає його погляд, кинутий на коня товариша по службі Антона Тимоньчука. Кінь у того незвичної масті — не буланій, а чисто червоний, наче тая фана⁶, що колись, у двадцятому році, коли прийшли червоні, місяць майоріла над їхнім селом.

— Хочеш такого мати? — питає капітан Радзивілл, звісно, польською мовою. — Бачу, що хочеш. Матимеш.

Дивний цей капітан-князь. Геть не панське, просте у нього поводження з жолнежами⁷-уланами, багато з яких родом з Волині, звідки і його князівська світлість. Любить розказувати про свою Олику, де у нього замок-маєток на 365 кімнат, за числом днів у році. Якову таке навіть тяжко уявити — 365 кімнат, майже штири сотки, що ж робити у тих кімнатах? У них в кожній хаті добре, якщо є кімната і кухня, то в багатших, а в їхній, як і в більшості загоренців, кімната, яку в них називають хатою, як і всю хату, — у ній і стіл, і ліжко-лежанка, і лавка, і піч, на якій сплять батько з матір'ю, гріють свої старечі кості, хоча, які старечі, на той час їм десь за п'ятдесят тільки-но перейшло. На ліжку він з молодшим братом Гаврилком, на лавці — сестра. Добре, що вже у війську отримав звістку — сестра йде заміж на сусіднє село.

А капітан якось попросив ординарця допомогти своїй сестрі, котра до нього гостювати приїхала, купити продуктів на іменини. Пані — молоденька жінка — наказала, що купувати: мнесо, ковбаски, всілякі там лагодзінки. Грошей дала. Він і купив, і здачу приніс — два злотих і сорок грошів. Візьми собі, жолнеж, на

⁶ Прапор (*діал.*).

⁷ Солдат, вояк (*польськ.*).

куриво, сказала сестра. Ну він і одповів чесно, що не палить (тоді ще справді не палив).

— Який чесний цей хлоп, — сказала княгиня.

І запросила у гості, в Олику. У той палац.

Триста шістдесят та ще й п'ять кімнат! Якось йому сниться той домина, він блукає по кімнатах-хатах, не може знайти виходу й раптом в одній, другій кімнатах, куди заглядає, застає Улянку. Улянку, а далі в якійсь п'ятій чи шостій стоїть Неоніла. Потім обоє з'єднуються, в обох одне лице, то в однієї, то в другої, а потім на їхньому місці з'являється третє лице — тоже жіноче, али незнакове. Воно відступає, зникає утемряві. Мовби розчиняється. Йде за ним і когось кличе.

Він прокидається від штурхана в бік, сусід по казармі каже, що кричав. За вікнами ще тільки ледь-ледь просіюється світанок. Йому здається, що за тим вікном стоїть Улянка. Стоїть і сміється. У неї таки народився син, Іваном назвали, бо коло Купали родився, уже й ходить. Тупцяє, тримаючись за Улянчину руку. А може, й за Тимошеву. Нє, навряд, якщо Тиміш знає, чий то насправді син.

А його Тиміш не вбив, навіть не зачепив, тільки стрітивши, уже знав тоді Яків, що до війська піде за місяць, — очима циганськими кресонув. І якось наче спогорда подивився. Наче то не він, Яків, першим з його жінки росу збив, та ще й не раз, а він у Якова скарб абощо забрав.

Не забути погляду, не забути й Улянки. Лізе до голови, пече.

«Дивний світ, бач, який широкий, до доми, щитай, двісті верстов буде типерка, а може, й цілих триста, а зав'язався міні світ на одній бабі», — думає Яків.

У вікно просіюється світанок. За вікном стоїть Улянка. Яків проганяє думки й видиво, думає про свого червоного коня. Капітан вирішив швидко — Антон отримав підвищення по службі, дали йому личку на погони, а коня забрали, обміняли на іншого, червоний же дістався Якову. Статний, лискучий фана-огир.

І він купує того коня, гарного, як чорт, пряде вухами, оком косує, кралець. Капітан Едмунд зі сміхом розповідає, як там у Олиці він ще дитям забіг до однієї хлопської хати, його запросили за стіл, як їв разом з усіма бульбу варену, очищаючи пальчиками своїми князівськими од лушпиння, і вмочав в олію. Як мама його прибігла, закричала, що ж це він їсть і чи живий тепер останеться. Як батько його, князь Януш, мудро вирішив, що Едмунд має право приходити до тої хлопської сім'ї й, коли захоче, снідати чи вечеряти тією ж бульбою.

— Бульба смачна, — сміється капітан.

«Еге ж, смачніша за панські лагодзінки», — трохи злостиво думає Яків.

Дивний капітан, дивний князь, дивний світ, і посеред цього світу вони вдвох їдуть на викупаних конях — князь на своєму вороному, а Яків — на червоному. Дивляться на них польські панянки, захоплено свистять хлопчаки, прядуть вухами коники, а вони горді, пишні. Справжні улани. От би заприсягнувся Яків, що у ті миттєвості не тільки почувається, а й є тоже справжнім паном. Пан Якуб Мех! Гех!

Їдуть до казарми, й уже неподалік розташування їхнього уланського полку. І саме на вулиці, що веде до брами кавалерійської частини, бачать двох дівчат у довгих спідницях і легких світлих блузочках, з капелюшками на гордо поставлених голівках. Коли порівнюються з ними, дівчата обдаровують захопленими поглядами, пустотливо сяють їхні очі, вони, мов за командою, здійсмають у вітанні ручки в тонких білих рукавичках, наче з срібних павутинок зітканих. Капітан Едмунд прикладає руку з двома відставленими пальцями до конфедератки і раптом нагинається й на ходу хвацько хапає ближчу з дівчат під руку. Під захоплений вереск підіймає й садовить поперед себе на коня.

— Нех пан Якуб не позостає⁸, — сміючись, каже.

⁸ Відстає (польськ.).

Яків так не вмів, тому злазить з коня і питає, як можна поштивіше, чи дозволить пані запросити... запросити на... Чого ж не можна, якщо пан улан так хоче! Диво, але дівчина подає йому руку в тій рукавичці, зітканій із павутинок, він бере — Боже, яка тендітна — і як може обережно підсаджує її на коня. Під рукою опиняється на мить-другу тепле і пругке дівоче стегно.

Так вони їдуть вулицею. Яків відчуває тепло дівочого тіла, що ближчає й ближчає, дівчина неприховано тулиться до нього, може, боїться впасти, а може... Він боїться виказати тремтіння, що зненацька пронизує його тіло. Боже, як ніжно, незанимким запахом — як там, по-панському, дух чи духи — пахне ця дівчина! Тонко, пахусінько, наче квітка.

Вони гордо їдуть вулицею, ще якась дівчина дивиться на них з-за воріт свого будинку. Панянка поруч із ним повертає голову й обдаровує саявом виразних зеленкуватих очей. Вони вміло підведені й від того здаються незмірно великими. Два блискучих ставочки. Дівчина — Боже! — торкається пальчиками в рукавичці його руки, що тримає повіддя, — грім і блискавка!

Так вони в'їжджають крізь ворота, що відчиняються, до частини. Вартовий віддає честь капітану. І наче і йому, Якову. Тут свистять уже захоплено улани, що стоять біля казарми, хтось кричить навіть «Віват!» і ще щось. Але з казарми вибігає начальник штабу, майор Пенжинський. Звісно, до князя він не сміє підступитися, тому зганяє злість на Якову — як так, цивільні, жінки на території особливого уланського полку, військової частини, негайно вигнати, під три дядли, а тобі, улане, за грубе порушення дисципліни й статуту — тиждень гауптвахти.

«Хоч місяць», — думає Яків, зістрибує з червоного коня й подає руку зітканій з повітря і білих ніжних ниток панянці.

Оленка:

— Мовчіть, дідусю Якове. Дідуню мій хороший. Сядемо ліпше на цій вашій лавці. Сядемо.

«Я й так мовчу, — думає Яків. — Али якщо тобі хочеться, то помовчимо удвох. Хай і на лавці. Якась ти сама не своя, дівко. Нивже за Валіком сохнеш...»

Він примощується на лавку, напіврозсохлу, як і він сам. Скрипить лавка, і скриплять його кості. Розсохлися. Тико шкіра, тоже висохла, й тримає.

Оленка сідає поруч. Мовчить. Огортає їх обох вечір. Над сусідською хатою здіймається димок.

— Серпень з вереснем стискають один одному правиці, — раптом каже вона і пояснює: — То вірш є такий, Якове Платоновичу. Справді, стискають. Щось мені болять від того потиску... Душа болять... Хоча я не певна, що вона у мене є... Як казав один мій знайомий — налічіє отсу́тствія душі. Що скажете, Якове Платоновичу?

— Напиши Валькові, — каже Яков.

— Он як...

Вона злазить з лавки і знову сідає на неї.

А тоді легко зістрибує. Стає — рученята в боки. На кішку, що от-от пазурики випустить, схожа.

— Он як? Радите написати? Думаєте, між нами щось було?

— Вам видніше, — каже Яків.

— Господи, ну чого ви такий спокійний, — Оленка сплітає руки, хрускають пальці. — А ще, судячи з усього, прожили бурхливе життя.

Яків дивиться на неї і старається щось збагнути.

— Бурхли...

— Бурхливе, — підказує Оленка.

— Бурхливе, кажеш? А в тебе яке?

Вона скупо й гірко усміхається. Ця гіркота, збентеженість неїна лякають Якова. Щось трапилося — розуміє, а що — боїться спитати. Бо вона, ця дівка, як наполохана пташка, що звідкілясь прилетіла налякана, мовби з пазурів шуліки вирвана, і тільки на сідало сіла й заспокоїлася... Та щось же затривожило...

— Непутяще у мене було життя, — каже Оленка. — Непутяще, хоч і моє. Я його вже ніби закреслила, а в нову річку ввійти боюся. Не хочу, діду мій Якове. От яка біда. І ніхто нічого не порадить. Навіть ви. Ви-те, як у вас кажуть. Ви-те...

А потім вона сказала, що піде до Ольки. До вашої доньки, Якове Платоновичу. Ще самотнішої, як вона. Бо в неї, Оленки, бач, є вже він, дід, близький, хоч і чужий. А в Ольки...

— Ти мене обіжаєш, доцю, — сказав Яків. — Обіжаєш... Бо Ольга...

Хотів сказати — сама винна, але стримався. Бо то ніби й неправда, він теж добрий, карахтер у нього тоже не з медом... І не сметаною на булку мазаний.

— Пробачте тоді, дідусю, — сказала Оленка. — Та до пані Ольги я таки піду. Коли марудиться душа і серце плаче, як сказав один поет...

І таки пішла. Коло воріт обернулася, крутнулася, спідниця коротенька віялом майнула.

3

Він сам. І не сам. Відсидів «губу». Правда, коли майора Пенжинського не було в частині, капітан забирав його до себе, на заняття з гарцювання та подолання перешкод на конях, та й вночі дозволяв у казармі ночувати.

А відсидівши «губу», Яків рушив у місто, ледь отримав перше звільнення, шукати ту дівчину, од якої лишився тільки подих з її

прекрасних вуст, що вимовили ім'я: «Зося». То у відповідь на його запитання, коли з коня зсадив, як її звати.

Вдруге в житті він почув це ім'я, коли вже стомився блукати вулицями Тарнува, міста, де служив, вдивлятися в обличчя дівчат, чути їхній сміх або бачити заохочувальні посмішки, наздоганяти на вулицях самотніх панянок, щоб переконатися — то не вона. Не Зося.

Прокіп Тишук був земляком, з села за півтора десятка верстов од Загорєн, та ще й служили в одному полку, тільки Прокіп в іншій ескадроні. А тут землячок йшов щасливим і усміхненим. У зубах стеблина якась, конфедератка набік збита.

— Тоже мав картку на недільну відпустку? — спитав земляк. — Де був?

— Та так... Гуляв.

— Ну, ми тоже гульнули з хлопцями. Веслик знає, де можна розважитися. Дівчата попалися люксові. А особливо Зоська.

— Зоська? Яка Зоська?

Щось наче вдарило Якова в тім'я. Перед очима шарахнуло. А тоді потилицю заохолодило. Мовби льоду хто приклав.

— Та ж ти її знаєш... Ну, та, що ти на коні привозив у полк разом з капітаном... Вона, правда, Веслава першого обслужила, тоді Тадека, али й мені дісталось по вищому класові, як барону... Баба-люкс!

— Та Зося...

Прокіп трохи знітився. Присвиснув. Зирнув пильно, очі смішки продають.

— А ти гадав, що тая Зоська тільки тобі... Ну, вибачейте, пане, ни знав, що ти...

Яків зацідив Прокопові в пику. Той зойкнув і зарепетував, що земляк геть з глузду з'їхав, коні понесли, раз поліз битися за якусь шльондру.

Яків отямився. Справді, чого він зірвався, ніби голодний пес із цепу? Було б за що!

— Вибачей, — сказав. — Я справді думав, що вона тільки моя. Пішли, пивом пригощу. А на другу неділю разом до неї підемо.

— Та що там неділі ждати, — Прокіп по плечі його дружньо гепнув. — Казала, що у вівторок ввечері можна приходити. То після відбою й гайнемо в самоход. Обидві — Зоська і Віся — ждатимуть. То йдем на пиво?

— Йдемо.

Ті два дні Якова то трусила пропасниця, то картав себе останніми словами. Аж його дивний настрій помітив капітан Радзивілл.

Спитав, що з ним таке. Може, його ординарець отримав із дому якусь погану звістку? Ні? Сердечні справи?

— Пане капітан, — сказав Яків, коли вони сіли на коней. — Хотів би спитати, що то єстем любов? Коханне... — вимовив так, що аж самому мультко стало. — Мілосць повашем? І цо таке єстем кобіта⁹, пане капітан? — додав.

Капітан Едмунд засміявся. І сказав, що ніколи б не подумав, що його улана, так, так, Якубе, не ображайся тільки, простого хлопа, цікавлять такі кардинальні питання. Кардинальні — те слово Яків добре запам'ятав. На це запитання, по суті, неможливо відповісти, сказав капітан Радзивілл. Якщо тільки намагатися відповісти щиро, так, як іде від серця. Багато хто назвав би, може, якесь формулювання, але будь-яке визначення зів'яне, якщо йдеться про справжнє почуття.

Почуття між чоловіком та жінкою. Меншизна¹⁰ і коб'єта. Почуття... Яке воно — світле, темне? Багато хто вважає, що жінка — то породження диявола. Її почування й примхи — то темний бік людської душі. Але не менше, коли не більше, оспівують жінку. Підносять її на небувалі висоти, до рівня богині. Можливо, істина посередині? Ні, сказав князь-капітан, істина десь наче збоку. Вона мовби поруч і в той же час за туманом, і коли в той туман

⁹ Жінка (польськ.).

¹⁰ Чоловік (польськ.).

ступаєш, занурюєшся, ризикуєш заблукати, а то й зовсім не вийти. Хоча є такі, що й знаходять свою стежку. Ти коли-небудь ступав у ранковий туман, улане Мех?

— Доводилося, — сказав Яків.

— Якщо знаєш, куди йти, йди, — сказав князь Едмунд. — Не бійся заблукати. А раптом ти знайдеш істину? А поки що пустимо коней чвалом. А потім збільшимо темп. Вітру поспробуємо, улане?

Капітан ударив свого коня стеком. Кінь рвонув і став набирати швидкість. За капітаном помчав і Яків. Десять кіл промчали вони довкола плацу. Дивна то була гонка.

4

Дивна то була гонка. Невідомо за ким мчалися і кого наздоганяли. Наче самих себе: ось попереду мчать капітан-улан і улан-солдат, за ними двійко таких же. Тільки чи то перших, чи других — ніхто не бачить, крім них самих. Вони розчинені в повітрі і все ж є.

Гонка від тих двох? Чи за самими собою? Просто шалений скач?

Ту гонитву згадував Яків, коли у вівторок пізно ввечері з Прокопом рушив з казарми, потім через загорожу перелазив. Вечір був волохатим, як звір.

Та біля дому, де їх мали чекати дві кобіти, ждали два здоровенних гевали. Випірнули з темряви й ударили спершчимось важким по голові (Яків ще якимось встояв), потім нижче спини, деś по нирках (по бочках, казали у їхньому селі, переінакшуючи російське «почки»), і він упав. Почув лайку (звісно, по-польськи), перш ніж загусло в голові.

— Ти живий? — то вже були перші слова, які почув од Прокопа, коли прийшов до тями.

— Здається, живий...

Здорово довбонули, — сказав Прокіп, як уже обоє звелися на ноги. — Ну, твою таку, ляхи, стрітимосся.

Довкола них панувала тиша. Тиша лагідної літньої ночі. Погідньої і зірної.

— Ходімо, — сказав Прокіп.

Щось знову кольнуло Якова. Не в бік, не під серцем. А де — не міг би й сказати... Мовби десь усередині, на такій глибині, де вже нема ні серця, ні печінки, чи чого там ще... Тих же бочок...

— Не, — сказав він.

— Не? Що не? — здивувався Прокіп.

Яків помітив видимий навіть у темряві синець у товариша під оком. Подумав, що й сам, певно, виглядає не ліпше. Як то буде завтра в строю показатися?

— А те не, — мовив затято, — що ни підемо нікуди. Мусимо хоч би окна побити.

— Побити? — Прокіп сплюнув і стиха лайнувся — видно, боліло. — Та то навіть не їхня хата. Якоїсь пані Урсусі, місце для здибанок.

— Тоді тим паче. Ти йдеш чи злякався, як заєць?

— Та йду, йду, твою маму, герой...

І вони пішли. Далі вже Яків пам'ятав, як у тумані. Нічному тумані, в якому вони підходили до вікна й чули за ним вовтузіння й любовні зойки. Як били те вікно й, відчинивши, вривалися крізь нього. Яку темряві скидали з ліжок і гамселили тих чортових лаських коханців. Цивільових. Як змусили їх геть ретируватися, добряче відлупцьованих. Репетували й вищали дівки. Вилітали з кімнати ті довбо...би.

— Де тут світло? — кричав лютий-прелютий Яків.

— Десь коло дверей, — то Прокіп.

У цій міський оселі таки була електрика. І коли світло з'явилося, то вони побачили на ліжках двох дівок з натягнутими до підборідь ковдрами.

Одна з них була Зося. Прекрасна Зося з розпущеним, чорним, як вороняче крило, волоссям. Вона дивилася... Як вона дивилася! Тисяча страхів, крізь які пробивався (так, так!) вогник захоплення, горіли в її очах.

— О, мій пан улан... Славний лицар на червоному коні...

— Мовчи, шльондро...

— Цо пан себе позваля!

— А те й позволяю, — сказав Яків. — Те й позволяю, ясна пані, — він казав українською. — Що пані зараз встануть і підуть звідси. Ну! — вже гаркнув.

Стягнув ковдру. Гола-голісінька. У міру худорлява і довгонога. Маленькі груденята. Кущик волосся між тими звабними ногами. Не прикрила, а розкинула ноги.

— Гвалтуйте! Проше пана...

— Вставай!

Яків шарпнув її за ногу, потім за руку. Грубо й свавільно. Штовхнув. Прокіп тоді стягнув з другого ліжка іншу кралю, тоже доладно складену.

— Цо пані себе позваля?..

На порозі стояла якась розпатлана стара відьма в халаті. Хазяйка, зрозумів. Уруся, Урсула — як там її...

— Вимітайтеся!

Даремно вони намагалися опиратися. Благати про одіж. Вигнали їх голих-голісіньких надвір. Наказали йти, не озираючись. Старій відьмі — мовчати, бо... Бо уб'ю, кричав. Уб'ю, труп отут валятиметься. І смердітиме, гірше, як цеє кубло.

Дівки вибігли за ворота. За ними, трохи перечекавши, й вони пішли.

У темряві білили, наче просвічуючи ніч, дівочі тіла. Ось вони спинилися, завагалися. Хочуть вернутися? Щоб він зробив, якби вернулися? Простив? Але за що прощати...

— Що на тебе напало? — спитав Прокіп. — Ця Зоська... Вона, щоб ти знав, шляхтянка. І брат у неї якийсь чиновник. Дивись, окошиться на нас. Хто ми для них? Хлопи, вояки... Тільки всього...

Яків спинився. Відчув, як минули злість, шаленство, а на зміну приходить біль у голові і втома, страшенна втома.

— Шляхтянка, кажеш? — Сплюнув і відчув, що кров виплюнув. — То чого ж вона... така?

— Та щось про неї кажуть... Що була нещаслива любов, — сказав Прокіп і мацнув за бікта лайнувся — видно, таки боліло добряче.

— Любов? Хіба од любові пускаються берега?

— А чорт їх розбере, те панське насіння! Ходімо, бо ранком ми сонні повзатимемо.

5

Той чоловік з'явився біля їхньої хати, вже як викопали картоплю. Якову помагала копати й Оленка. Хоч що там у нього — латка на городі, свій пай віддав для обробітку Ольці й Тарасові. Ольці його прибула тоже помагала. Олька перестала сердитися на дівчину, й відчув Яків — може, розказала Оленка його дочці про себе щось таке, що йому не відважилася.

— Дед!

Він почув цей голос, мовби здалеку, з минулого, і озирнувся. Але перед ним стояла не Оленка, а молодий чоловік, у джинсах і засмальцьованій курточці, з розпатланим волоссям.

— Добroe утро, дед, — сказав молодик, і всередині Якова щось тенькнуло.

— Доброго, коли не шуткуєте, — відказав. — Ви-те до кого?

— Да, наверное, к тебе. Это ж у тебя живйот девочка Альонка?

«Приїхав забирати? — подумав Яків. — Али хто ж він їй?»

Хлопець був блідим, схожим на мерця, що раптом ожив.

Бігали очі-очки, хоч було враження, що він їх намагається не те що сховати, а показати не такими, як є. Упевненішими, чи що? Не блудливими, а... Яків шукав слово і знайшов — погідними. Може, й не годилося, але чомусь прийшло.

— Так єсть у тебе Альона? По глазам віжу — єсть. І врать ти, дед, відімо, не приучен.

Хлопець обминув його, ніби Яків був кілком, що стовбичив посеред двору, й направився до хати.

Та Яків теж собі туди пішов.

Ступив і завмер.

Вони стояли навпроти одне одного — хлопець, гість незваний, і Оленка. Хлопчисько блимнув на господаря насторожено і вороже.

— Остав нас, дед, на пару мінут. Ми давно не віделісь, поговоріть надо. Ну?

— Про що? — Яків не стримався, щоб спитати, бо вельми вже мулько на душі стало чогось.

— Ну какой ти любознательный, однако. І не вежливий.

Хлопець рушив на нього. Та Оленка схопила його за рукав.

— Едик! Не смій, — сказала чи швидше скрикнула. І до Якова: — Ми надворі поговоримо, Якове Платоновичу. Ми... справді довго не бачилися.

Вони вийшли й хвилини потягнулися, довші за години. Яків був уже певен — цей Едик приїхав по Оленку. Приїхав звідки й нащо йому Оленка? З виду, як трясця, не інакше — наркоман. Наркоманисько. Ци не хоче повернути в своє кодро цю порятовану дівчину?

Яків не стримався й таки відчинив двері в сіни. Прислухався. Голоси долинали ніби з-за хати. Різкий, крикливий чоловічий і значно спокійніший Оленчин. Сказала пару слів — не розібрав Яків, глухота стареча — і настала тиша.

Яків одчинив зовнішні двері. І мало не зіштовхнувся з хлопцем. Той винирнув із-за хати, за ним — Оленка. Хлопець явно знервований, озирнувся посеред двору:

— Смотри, бя, пожалєєш. Зря отказиваєшся.

Він грюкнув хвірткою, а далі, на вулиці, враз зіщулився, сплюнув, забурмотів собі щось під ніс.

Яків зирнув на Оленку — дівчина стояла перед ним сама не своя. Мовби з хреста знята.

— Молодець, дочко, що не пішла за ним.

— Ви... Ви так вважаєте... Якби ж ви знали...

Вона кинулася йому на груди. Заплакала, здригаючись, мов у конвульсіях. Пташа, що вирвалося з силків. Таки вирвалося?

— Мені страшно, Якове Платоновичу... Мені страшно... Якби ви знали... Треба втікати, а нема куди...

Яків не знав, що й сказати. Відав тилько, що дівчину, яка стала йому майже рідною, треба від чогось захищати, али од чого й кого?

6

Голос. Голос. Голос. Далекий голос.

Його покликав той же Прокіп.

— Там вона...

Яків підняв голову — чистив якраз зброю. По руці шкрябонув щіткою, лайнувся.

— Вона? Хто?

— Зося.

— Яка ще Зося?

— Та сама.

Де?

— Коло брами тебе жде. Мені хлопці з варти передали, сказали, що до мене якась дівка прийшла, родичкою назвалася. Ну, я вийшов, а там — Зоська. Оділася, скажу тобі, як на парад.

Тільки вона сказала, що не до мене, а до тебе прийшла. Не знала, як тебе звати, от і покликала мене. Підеш?

— Чого б мені йти?

— Ну, не знаю... Як хочеш...

Отака в них вийшла з Прокопом розмова. Він махнув рукою до товариша — чого стовбичиш, витрішки продаєш, іди собі. А сам взявся люто натирати те реміняччя. І тут почув якийсь віддалений стукіт. Раз за разом, мовби удар молотка. Далекий і водночас ніби близький. Що за холера гупає, дратує? Те, що збагнув далі, змусило аж захитатися — то гупало його власне серце. А, мамо рідна, сказав собі, хай би його трясця вхопила, що ж то таке... Дурна звірина... Він переживає, хвилюється, бо тая сучка прийшла? А виходило, що так. А нех би шляк трафив! Аж по-польському лайнувся. Кинув щітку, зброю з усієї сили. Що з тобою, Мех, кричав наздогін капрал, аmunіція повинна бути складена. Він чув, але не спинився. Йшов, як сліпий. Почув окрик, лайку. Ба, не віддав честь офіцеру. Перепросив якогось зачуханого поручника.

І тут збагнув, що йде таки до полкової брами. Їхнього полку. Спинився, перевів дух. Сказав собі, що тільки дізнається, чого треба тій вертихвістці. Шльондрі. Шляхтянці, ха-ха!

Зося стояла вже по той бік воріт, на полковій території. О, вона вочевидь вміла замилювати очі й не таким, як цей клаповухий вартовий, чи то пак черговий по пропуску. Балакає, бісики пускає, курвочка. А той хлопак, мабуть, помітив його, Яковів, злий вигляд й одразу злиняв.

Зося була вдягнута в сірий, з великим білим горошком жакет з викладом на грудях. Спідничка ледве покривала коліна, й між черевичками і подолом виднілися стрункі загорілі ніжки. Напівпрозорий капелюшок і незмінні рукавички, цього разу світлокоричневі, швидше руді, з прорізками на пальцях. Картинка!

Вона зиркнула на Якова, що підходив, поглядом королеви — величним і зверхнім. Ледь-ледь відставила ручку, недбало, ніби

вагалася — подавати чи вказати хамові, котрий наближався, його справжнє місце. Може, біля її білих черевичків?

— Зоф'я М'ялковська, проше пана, — сказала й далі невинно поцікавилася, як звати пана улана й чого панові від неї було потрібно.

— Мені?

Яків мало не вкляк. Ото так! Виходило, що не вона казна-чого припхалася, а він, бач, її покликав. Так, вам, сказала вона підкреслено чемно, бо ж посильний чи хто там, не тільки казав, що пан улан хоче її бачити, а ще й неодмінно зараз, тому вона й зібралася швидко, відклавши всі свої справи.

«Чого вона хоче, чого добивається отсією кумедією?» — подумав Яків.

Бо зрозумів, що дівка не тико вар'ятна, а й грає вар'ята. А глянув улице — в очах бісики з переляком змішані — й інше збагнув: вона пропонує почати стосунки з чистої сторінки, ніби й не було тієї паскудної ночі. Почати... Може, з тієї ж поїздки, коли віз її на коні, коли зсадив і вона прошелестіла: «Зося».

Зося? Дешева шльондра чи шляхтянка, що стоїть із гордою поставою голови перед ним, хлопцем з Полісся?! Хотілось вибухнути, показати й свій гонор, але сили не було. Чомусь не було.

— Я... Я тоді не хотів, — раптом сказав він. — Пробачте, пані, вийшло справді по-дурному. Я йшов... А ті, ваші кавалери, чи хто там, нас стріли...

Він завжди, коли хвилювався, тут, у війську, переходив на свою мову. Чи, може, то був його бунт? Бунт-вибачення?.. Але вона зрозуміла.

Про що ви, пане улан, сказала непідробно-здивовано (таким був її голос), я вас не розумію, певно, ви про когось іншого, а може, пан розповідає сюжет якоїсь вистави? Пан ревнивий? Певно, що дуже ревнивий. Але ж вона ще не давала жодної підстави. Була тільки одна маленька мандрівка. Мандрівка до

раю, сказала вона. На червоному коні. Чи пан улан так не вважає?

Пан улан був геть збитий з пантелику. Вона, ця панянка і шльондра в одній особі, ніби насміхалася й водночас її слова казали про щось інше, йому не підвладне.

Гаразд, сказала, не діждавшись його відповіді, вона чекає пана в гості. Цієї неділі, втім, будь-коли, як тільки пан пригадає, навіщо вона йому була так нагально потрібна. З тим простягла йому руку. В рукавичці. Сказала, бо ж він стояв стовпом, що чемні кавалери цілують дамам руки — при зустрічі й прощанні. І він таки поцілував. Кінчики пальців. Улан, хо-хо! А вертаючись із того незвичного побачення (мусив за ворота провести), не міг збагнути, радий він чи ні й що означає ця придибенція.

7

Другий приїхав через тиждень на машині. Гарній довгій чорній машині. Із затемненим склом. Коди виліз із теї машини, Яків побачив, що й костюм у чоловіка дорогий — чорний, з ледь помітною смужечкою. Тільки краватки не було. Комірець білої сорочки не застібнутий, навіть два гудзики не застібнуті, й з-під сорочки видніється цілий корч чорного закрученого волосся. Таке ж саме, аж смолянисте волосся в чоловіка, котрий вийшов з машини, на голові.

«Я ніби ждав його», — подумав Яків.

А таки чекав, бо чого б кожнісінького дня за ворота виходити? От тільки не на такій машині виглядався, швидше, взагалі без машини, пішадрала, як той, що в джинсах і курточці потертій. А бач, цей приїхав.

— Яків Платонович, якщо не помиляюся? — сказав чоловік поштивим приємним голосом.

— Я, — одказав Яків.

— У вас проживає громадянка Краліщук Олена Віталіївна? Я не помиляюся?

Такий був у нього приємно-впевнений, і в той же час вимогливий голос, голос начальника, що Яків сказав:

— Проживає. А ви-те хто їй будете?

— Я її господар, — сказав чоловік.

— Господар?

— Ви дивуєтесь? Все в цьому світі має господарів. Цілі колективи й держави. Сім'ї й навіть циганські табори. То чому б окремо взятій особі, тим більше такій, як та, що ви пригріли, не мати свого господаря? Логічно, чи не так, Якове Платоновичу?

Чоловік говорив убивчо-спокійно. Ввічливо. Грамотно. Вельми грамотно, не простий чоловік, Яків одразу те допетрав. То чого ж йому треба, чому поважному гостю?

Дівчину?

Всередині Якова ворухнувся страх. Ощетинився. А потім десь у глибині його єства загарчав. Та враз зробився покірним і заскавулів, мов маленьке собача. Бо звір супроти був надто великим. Той, що сидів у цьому спокійному, гарно вдягнутому чоловікові. Чоловік був за страх сильніший, страх лусьнув і став розтікатися по дворі.

Тут із хати витекла Оленка. Поволечки. Мовби ноги стриножені були, як ото в перші дні, коли Яків її лікував і боявся, щоби кудись не втекла.

Спинилася. Дивилася на прибулого...

Дивилася так...

Тут Якова пронизало щось болюче. Наче йому голку в шкіру загнали. Тільки не в його, старечу, а молоду.

Він згадав розповідь покійної бабці Параскеви, матеріної матері, тоже Параски, невідомо з яких закутків виникла, згадав про те, як гадюка заповзає у пшеницю чи жито, щоб зловити жайворонка. І підповзає близько та починає дивитися на пташку, що співає. Пташка, коли зустрічається з поглядом зміюки, ціпеніє і втрачає голос. І вже не може відвернути своїх оченят і злетіти.

«Гадюка спершу з'їдає її голос, цієї пташини, потому очі, а вже далі й самого жайворонка», — ось як казала бабця.

А чоловік, перед яким спинилася Оленка, сказав інакше:

— Ну, здрастуй, моя дівчинко. Чому ти не обіймеш любого татуса?

Голос був лагідним-лагідним і крижаним воднораз.

Батько? Ні, не схоже, вирішив Яків. І надто молодий — Оленці вісімнадцятий іде, знав Яків, а йому хіба яка тридцятка, ну, на рік-два більше.

— Я...

Щось здушило горло Оленки. Хоче сказати якесь слово й не може.

— Я... Ти... Приїхав мене забрати?

— Забрати... Авжеж, це ти точно сказала... Точно, люба дівчинко... Завваж, приїхав сам... Чому ти не виконала мого наказу?

Чоловік схопив Оленку за руку. Рвонув. Тоді другою рукою взяв за підборіддя. Глянув.

— А ти знаєш, що буває з тими, хто не виконує моїх наказів?

— Зна...

Ти вже раз була покарана. І тепер зробила мені прикрість вдруге...

— Я...

— Ти мене досі любиш?

— Так...

Яка мука була в короткому слові — Яків аж здригнувся. Оленка...

— Тоді марш в машину, — вже тилько крижаним голосом промовив чоловік.

— Я візьму речі, — несміливо сказала Оленка.

— Ніяких речей. Вперед!

І вона пішла. Тою ж стриженою ходю.

— Заждіть, чоловіче, звиняйте, не знаю, як вас звати, — сказав Яків. — Раз ви од мене забираєте...

— Ви хочете компенсації за турботу про неї? — Чоловік поліз в кишеню, дістав гаманця, а з гаманця зелену купюру. — Будь ласка. Гадаю, вистачить?

— Не в тому річ, — одказав Яків. — Грошей мені не треба...

— То в чому? — спитав чоловік.

— Дозвольте, коли ваша ласка, на прощання пару хвилин переговорити з Оленкою?

Яків казав те так солодко й покірно, що сам здивувався.

Добре, — голос чоловіка ледь полагіднішав. — Я даю вам п'ять хвилин. Можете попрощатися. Але не тратьте даремно часу на відмовляння. Вона поїде зі мною. Бувайте.

Чоловік кинув гроші на землю й пішов — упевненою ходою справдешнього господаря — і не лише цієї дівчини — до машини. Оленка повернулася лицем до Якова. Стала наближатися. Тремтіла.

8

— Як його звати? — спитав найперше Яків.

— Ростислав.

— Хто він тобі?

— Довго розказувати. У нас п'ять хвилин. Скажіть щось інше, Якове Платоновичу. Або.. Ні-ні, мовчіть. Я вас буду довго пам'ятати. Ні, не так... Завжди... Доки житиму...

Вона казала тихо. Трусилася, мов у пропасниці, й казала. Страшні приречені слова.

Яків подумав раптом — майнуло, мов спалах далекої, ще без грому блискавки — що цю втрату він не переживе. Надто старий. Щось таке було у цій дівчині... Прив'язався так, що відв'язати — ніби бинта з рани передчасно віддирати.

Али спитати мусив. І спитав.

— То він... То він зробив тебе... тою...

— Наркоманкою? — здогадалася Оленка.

— Так.

— Він... Але... Тобто не зовсім він... То було покарання... Не питаєте — за що... Я справді його любила... І, мабуть, люблю...

— А він?

— Це не має значення, — видихнула Оленка.

— Не має?.. Що ж то за покарання таке...

«І що він з тобою зробить тепер?» — подумав Яків.

— Прощайте, Якове Платоновичу... І спасибі вам за все...

Вона чмокнула його в щоку. Припала до грудей.

От-от упадуть — обоє.

І тут Яків схопив її за руку... Схопив міцно, як міг.

Оленка зойкнула.

А в очах... В очах — мука і благання. Благання? Принаймні так Якову здалося.

— Що ви роби...

— Мовчи...

— Якове Платоновичу...

Яків потяг її до машини. Боявся, що коли відпустить, то вона застрибне в ту прокляту машину й він уже не наздожене цією холодною, як смерть, залізяку. Обперся об неї. Нагнувся до вікна, сказав до чоловіка, від якого тоже тягло холодом, солодко, як міг:

— Чи не міг би я попросити пана трохи затриматися й проїхати зі мною до лісу?

— До лісу? — Чоловік з машини, якого звали Ростислав, дивився явно знервовано — про що торочиш, діду? — Навіщо?

— Хочу вам показати на прощання одну вельми цінну річ, — сказав Яків. — Вельми цінну. Може, й купите. Дуже вас прошу.

— Золото чи що? — ніби й байдуже сказав Ростислав, але в його голосі почувся інтерес. — Чи скарб який закопав, старий?

— Скарб. Цінний. Давайте проїдемося, паночку.

— Ну, добре, сідайте, — милостиво згодився гість.

Але Яків не сідав і тупцяв на місці. Наче траву біля машини хотів витоптати.

— Ну? — сказав Ростислав.

— Я би хотів з вами вдвох поїхати.

Ростислав засміявся. Сміх, на диво, в нього був приємним.

— Гадаєте, Якове Платоновичу, що Альонка наша тим часом втече?

Судячи з усього, здогадка потішила Ростислава. Його погляд навіть потеплішав. Він відчинив дверцята машини. Поставив ногу на землю.

— Нікуди вона не втече, Якове Платоновичу. Нікуди. Чекатиме тут. Біля цих воріт, Якове Платоновичу. Якщо я забажаю, чекатиме на колінах. Вона моя рабиня, яка вже нікуди не втече. А оскільки я поважаю старших, то прохання ваше уважу. Добре. Сідайте, проїдемося до лісу. А ця сучечка нас почекає. їй треба чекати, Якове Платоновичу.

9

Від Гнатового хутора в лісі тепер не лишилося й сліду. Місце тільки осталося. Невеличкий горбок, де стояла хата. Усе поросло чагарником — терен, лоза, ведмеді¹¹... Али рештки саду ще були. Сад вже давно не родив. Дві старі розсохлі яблуні, старезна, пригнута до землі груша. Поміж ними, правда, молодші, з коренів та насіння вирослі, али вже дички. Одна навіть яблука родила. Яків якось попробував — кислющі, оскому набивають.

Коли спинилися на дорозі, теж вже напівзрослій, Яків попросив Ростислава вийти, а потім пождати його коло чагарника. Знав, куди йде й що має дістати. І що робити знав. Увесь час мав підозру, як пусля війни два-три рази на рік сюди навідувався, що колись таки згодиться йому той скарб. Він його дістав, тенький скарб, загорнутий у шматину. З дупла, що внизу в груші старої-

¹¹ Ожина (діал.).

престарої було, дістав. Рушив од груші й покликав Ростислава — ходіть до мене. Стежка була ледь помітна, али йти мона. Тільки не знав гість, котрий таки був для Якова гірше за всіх колишніх татар на світі, що на тій стежці колодязь, тоже колишній, знаходиться. Зруба знесли, а колодязь зостався. Не колодязь уже, звісно, а ямка, заросла травою. Геть заросла, али ще до кінця землею не засипана. Чиста тобі пастка, і в неї потрапив непроханий гість. Лайнутися встиг грубо і полетів униз. А там, внизу, у воді, залізячця повно. Об нього вдарився. Стогнав і лаявся, коли Яків підійшов, нахилився. Десь так по пояс стояв у воді, не більше. Та руками до верха дотягтися не міг.

Довелося почути Якову, що він стара сволота і що йому так не минеться. Що як вибереться, чекає люта смерть. Яків зрозумів, що сей чоловік не вміє достойно програвати й гідно вмирати. Не звик до таких прикрих речей.

Ростислав дістав з кишені маленьку річ. Яків знав — то такий телефон, мобільник, у його племінника недавно з'явився. Мона звідки хоч подзвонити. Чоловік у колодязі натис кнопку, приклав до вуха і сказав, що він у біді, що хтось має йому мчатися на допомогу. Яків розмотав шматину зі свого скарбу. В руках його був обріз.

Обріз, якого він беріг ще з тих, повоєнних літ. Якого двічі, а то й більше разів не раз вперто змащував, а як був молодшим, то ходив полювати зайців. Нащось вперто беріг й, бач, згодилося.

Згодилося.

— Киньте свого телефона, — сказав. — Бо я стрельну.

Ростислав вилаявся і встиг сказати спочатку одне слово:

— Запам'ятай...

А далі:

— Я в районі...

Та Яків уже встиг звести курок і таки стрельнув. Прямісінько в той мобільник. Чоловік у колодязі лайнувся ще більше й чорніше, бо мобільник розлетівся на друзки й осколки ранили і руку, і щоку.

— Божевільний хрич, я тебе на куски розріжу, — кричав Ростислав. — Ти здохнеш, як пес... Гірше за пса...

І тоді Яків спокійно, аж сам здивувався, як спокійно, сказав, що єдине, цим він може порятуватися — має розказати, цим так завинила перед ним Оленка? Так завинила, що він зробив з неї тую... наркоманку...

— Тільки не обдурюйте, бо стрілятиму, — погрозив.

Ростислав, у якого кров текла і з пальців та долоні, і з обличчя, подивився на Якова хоч і зле, та спокійніше. На диво спокійніше. Він очевидячки зрозумів, що Яків таки не жартує й настроєний рішуче. А може, й те, що в образі цього божевільного старого так близько стоїть смерть. Стоїть і дивиться на нього.

І він заговорив. Яків почув, що мати в Оленки була повією й доньку рано до цього ремесла привчила. Що вже в чотирнадцять літ ця дівчина (вам вона не святою здалася, бува?) приймала клієнтів. А він, Ростислав, жив через вулицю. І витяг дівчину з того кубла. Він поселив її в себе, в іншому місті, в столиці, де вже жив. Він зробив з неї людину, хотів зробити моделлю, а може, й одружитися. А вона його підло зрадила. Всього лиш з його охоронцем. Я такого не прощаю, сказав Ростислав.

Тут голову Якова пронизала блискавка. У тій блискавці він побачив двох чоловіків. І третю — Оленку. Він захитався. Ледь устояв на ногах.

— Ви-те самі наказали тому... тому охоронцю спокусити Оленку? — прохрипів Яків.

Ростислав раптом засміявся. Зирнув так, що в Якова мурашки тілом побігли й засміявся.

— Здогадливий дід. Здогадливий... Я її перевірити хотів... А тепер... Не бійся... Я її не вбиватиму... Верну те життя, що заслужила...

Тут Яків відчув, що він от-от пожаліє цього чоловіка. Пожаліє, бо... Бо сам був чоловіком. І тоді порятує його, цього напасника. А

той уб'є і його, а найголовніше — Оленку віддасть у притон. І він стрельнув.

10

Яків пішака вернувся додому, як вже геть стемніло. Бо мусив засипати колодязь. А потім згадати, як колись у колгоспі, вже зовсім був дорослим, п'ятидесятник розміняв, а заради інтересу навчився на машині їздити. Таки зміг завести й цюю дорогушу машину, сісти за кермо, пустити, аби ледь-ледь ішла, а тоді вивалитися на ходу з кабіни в траву.

Довго лежав напівпритомним. Нило від удару тіло. Підводився й не міг підвестися. Падав на бік, зводився на лікті, зновка падав. Кликав смерть і знав, що не докличеться, а якщо й прителюється стара карга, то днів за два-три. А стільки ждати він не міг. Такечки звівся, сів, чіплячись за траву і начеб малий корчик, потім до дерева доповз. І тримаючись за стовбур, став зводитися на ноги. Нарешті звівся. Хилитався світ. І все ж на ногах стояв.

Над ним стиха шумів ліс. Розмірено, неспішно. За лісом — Яків знав — стоїть лагідна осіння погода. І все ж він й інше відав — щось змінилося у цьому лісі. Щось змінилося. Ліс не є і не буде таким, як був досі.

Глуху загрозу відчув Яків у тому розміреному приглушеному шумі. Тая загроза наростала десь здалеку. Може, й не прийде ще сьогодні. Али ци змогтимо сам він до лісу навідатися після того, що вдруге тут зробив...

Яків стояв і тримався за дерево. Боявся відпустити стовбура. Не того, що впасти боявся.

«Я втратив цей-бо ліс», — раптом подумав.

Рушив. Поволі. Нога за ногу. Хитаючись.

Через якийсь час він доплентався до болота. Машини не було видно. Значить, пішла під воду.

— Господи, прости мене, — сказав Яків. — Прости мене, Господи. Я погубив одну несправедну Душу, али й порятував одну.

А може, й не душу, а просто людську істоту, подумалось йому. Все одно. Не міг не порятувати.

«Я знаю, що Ти не простиш, — подумав Яків. — Як, певне, не простив і те моє колишнє смертовбивство. Я забагато взяв на себе, Господи. Али ж Оленку, тую дівчинку, мусив поретувати».

«Прости й ти мене, лісе», — подумки попросив.

Тут він побачив на другому березі болота, далеко, звідти не міг побачити, а побачив — хтось там стоїть. Жінка.

Котра ж?

Придивився.

Неоніла.

Як тоді на березі Бугу.

Голос почув.

— Ци ти не перейдеш?

— Не перейду, — сказав.

Тихо шумів ліс. Стояла Неоніла. Дівчина на диво негарна, хоч і багата. Стояла і видивлялася.

«Я не мав наміру спокушати вашої дочки», — то його голос.

Здалеку.

Два рази його били в житті, так, що не міг опиратися. Перший тоді, за наказом господаря тартака. Коли Неоніла понесла від нього.

— Можу на вашій дочці женитися, — сказав. — Хоч знаю, що не віддасте.

— Не віддам, — сказав Неонілін батько. — Вона, може, на лиці й не вдатна, але тобі все одно не пара. Роботящий ти хлопець, але даремно мою доньку спокусив.

Тоді й сказав теї слова: я не мав наміру...

Сказав і пожалів, що сказав, хоч вони були правдою.

Спокушала вона. Али він не повинен був так казати. Бо чоловік. Бо... Тартак? Тартак важив тоже, от яка біда. Ніби чужий

голос у ньому озвався, коли вночі в клуню на соломі до нього прийшла Неоніла. Важив не тільки запах її розпашілого тіла.

«От яка біда», — подумав тепер Яків.

Треба було вертатися до доми. Від цього нікуди не дінешся. Треба було вертатися. Поволечки дибцяти й відчувати за спиною чийсь подих і чийсь кроки. Того чоловіка, Ростислава. До самого села.

А Оленка сказала те, що й мусила сказати:

— Я не вірю, що він поїхав.

— Поїхав, чого б не поїхати, — відповів Яків. — Я його впросив.

— Ви його вбили, — дівчина дивилася очима, в яких, здавалося, от-от з'явиться зозуля — та, що кує долю — тільки кому? Йому, їй, обом, комусь невідомому?

— Чим би я міг убити?

Справді — чим? Обріз лежав у колодязі-могілі. Більше він йому не був потрібен. Обріз свого діждався.

Діждався... Діжда... Глухе німе відлуння заболіло Якову.

— Я не знаю чим, але відчуваю. Чуєте, відчуваю. Я знаю Ростислава... І ні вам, ні мені цього не простять. Ви думаєте, ви мене врятували? Я ж його... Я ж його любила. Люблю. Кохаю.

Вона підбігла й затарабанила маленькими своїми кулачками в його старечі груди. Як Улянка. Як Зося... Яків відчув — от-от упаде. І таки захитався. Али не впав, а поволі осів на землю. Вона не захвилювалася. Повернулася і побрела кудись. Тільки біля хати озирнулася і щось сказала.

— Я його зрадила, — таки розчув Яків.

...Вона зникла на другий день. Нічого не взяла. У тому платтячку, що приблудилася, зникла.

Горда.

Записка лишилася. Клаптик паперу, а на ньому букви навскоси: «Прощайте, Якове Платоновичу, за все спасибі».

Йому ж лишила чекання. Рік, другий... Тепер п'ятий. Скільки? Спершу чекав повернення, а потім листа. Звістки. Без якої він не міг умерти. В якій мало бути хоч якийсь коли не прощення, то... То надія?

11

Сам-самісінький. І Олька, сучка-пасучка, не йде, якби, мо', й зусім загнувся, то тидень пролежав би, доки хтось не знайшов би. А мо', й більше. А Олька, бач, як Оленка була, то сабанила на батька: нащо тая приبلуда, повійниця, заразниця? А як Оленка здиміла, поїхала, напала враз: то ви-те винні, таточку, не тре' було відпускати. Пропаде тая дівка.

— Що я міг вдіяти? — казав Яків.

«Усе, що міг, зробив», — думав.

Думки наштотхувалися одна на одну. Пекло те, що зробив з тим чоловіком. Швидше б померти, а перед смертю покаятися, часом думав.

Знав, що Оленка мусить жити. Мусить йому написати. Тоді можна буде і вмерти. Типерка, коли її нема, коли закінчилися спогади про її перебування, мовби прокручене кіно пам'яті, не знав, чим жити. Ходити до сусідів? Та ж жодного ровесника в живих не осталося...

Одного дня Ніна принесла-таки письмо. Ступила на двір, дістала з сумки конверта — танцюйте діду.

Який трепет пройняв тогді Якова. З його душі високо-високо в небо вилетів голуб. Саме ж небо з лагідними очима схилилося над ним, і він погладив його рукою. Тепла хвиля вдячності залила його. Нарешті! Нарешті вона згадала про старого! Його! Свого старого діда!

«Ось і все», — сказав собі.

Та лист був од сина Артема, відставного майора, колишнього військового інженера, що жив у далекій, ніколи не баченій Яковом Пермі. Ніна й прочитала листа.

«Здравствуй, папа Яшка! — читала Ніна. — Прими, как говорится, массу пожеланий и прочая. Решил вот тебе написать, поскольку приехать в этом году опять не собрался и вряд ли теперь приеду, поскольку пенсию мою частично отдаю долгом, а частично истрачиваю на имоверные потребности. Колька, твой внук, мог бы приехать, да алкаш заделался хуже меня, да и Лилька его не пустит, за копейку удавится, к тому же говорит, что мы не видели в этой Хохляндии, где теперь они без газа сидят на нашей трубе, все разворовали, да всех приезжих, которые по-ихнему не балакают, заставляют сдавать экзамен под автоматом. Глупая баба, тато Яшка! Но однако жизнь в целом может быть, и если от моей сестры, которой посылаю пламенный привет, телеграммы не было, значит ты живой, дорогой папаня, и, возможно, в этом есть смысл, что я не приезжаю, поскольку какой-то хренов философ говорил, что ожидание продлевает эту самую е... (тут Нінка ковтнула слину, і Яків зрозумів, що синок утнув якесь не те слово) жизнь, то, ожидая меня, ты и дожил, ха-ха, вроде до, если только не ошибаюсь, 99 годов — и это дает мне тоже некоторый шанс, хотя, как правильно говорит Тинка, моя новая бабенция, когда-нибудь познакомлю, пить надо меньше, тогда, может быть, и доживешь, и правильно говорит, тогда есть шанс. От Ритки, внучки твоей, никаких вестей, да там и Маринуха, моя бывшая, не даст слово написать любимому папке. Собирался тоже к ним поехать, как и к тебе. Вот и все, врать не буду, ностальгия по селу есть, рыбки охота половить в наших озерах, да сражает неподъемность, все же седьмой десяток уже бежит. Но ты продержись до сотки, вот тогда и встретимся, если пригласишь, конечно. Шучу, не обижайся. Сам приеду. Погода у нас хреновая, третий или четвертый день дождь и четыре дня до пенсии невоготу, только и письма писать. Поклон

всей родне, а Ольге, конечно, большая любовь, хотя ей она к одному месту. Твой сын Артем».

Яків, звісно, Нінці за письмо й читання подякував, власноруч приготвленим яблучним соком пригостив. Ще стачило сили за день десяток чи й більше яблук втерти на старій тертці, видушити сік крізь марлю та дати настоятися — ціла літра получилася, упрів, довго віддихувався, робив перерви, али от він, чуть-чуть цукру добавив і, як каже його онука Ганна, — люксово вийшло.

— За твоє здоров'я, — чокається Яків.

— Уп'юся, то листи й газети загублю, — сміється Ніна.

Якову добре. І що син згадав, хоч міг би й приїхати, з півтора десятка літ вже як приїздив, міг би й зібратися, али нехай, звісточка тоже ни кепсько. Живий, а що життя не вельми тепер у нього путяще, то що ж, був і офіцером, гордився колись Яків сином, і внуки статні, шкода, що Колька п'є, невідомо, чи й роботу має, писав колись Артем, що син у Китай їздить, барахлом торгує, а був же... Дай, Боже, пам'ять, техніком коло самольотув, щось там не склалося, скоротили чи що.

— Ваш Артем знов женився? — питає Ніна.

— А дідько його відає. У нього, як з Мариною своєю розвівся, — не розбереш, ци то законна, ци так, на віру живуть.

— Тепер більше — на віру, — зітхає Ніна.

П'ють сік. Мовчать.

«Зроблю ще вина», — думає Яків.

Мусить зробити. У нього й вино, й наливка завше файні виходили. Більше гинших пригощав, ніж сам пив.

— Я піду, дядьку Якове, — озивається Ніна.

— Іди, хай Бог береже. І письмо принеси од теї дівки.

Ніна ставить склянку на старущий стіл, що тулиться до тину.

Витирає губи. Дивиться, наче хоче щось сказати й не одважується.

— Якби ви-те, дядьку Якове, знали її адрес...

— п'ять двайцять п'ять, — сердиться Яків.

Не знає він адресу. І Валік, каже, ни знає. Фамілію запам'ятав та що з того, куди писати, а як і написав би...

Боїться щось не теполучити у відповідь. Таке, що вб'є... Вб'є надію?

12

— То ти, Зосько?

Яків питає спрoсoння, бо ще не розплющив очі, а здалося, що хтось біля ліжка стоїть, навіть коло нього примоститися хоче.

Нікого в хаті. И не могло бути. Просіюється осінній світанок. Не засне тепер. За пліт сон одійшов.

Зоська. Зося. Зосечка. Тоді, в тому Тарнуві, скільки ж разів вони кохалися! Вона була невтомна й вигадлива. Він... Він прикипав до її тіла, воно змушувало прокидатися вночі й, ризикуючи потрапити до рук вартовому чи патрулю, йти в місто.

Йти в місто.

До неї.

Якось Зося розказала про свою велику любов. До шляхтича, який нею покoристувався й зник. Тобто не зник, а обрав іншу,

багатшу. Як вона почала після цього мстити сама собі й своєму тілу. Мстити... Ти знаєш як...

— Хто я тобі? — спитав Яків після тої розповіді.

— Жолнеж, котрих багато, — була відповідь.

Він дав їй ляпаса. Одного й другого.

— Якти смієш, хаме!

Її крик: чи пам'ятає він, хто вона — уродзона шляхтичка, яка...

— Ти уродзона... — сказав він, і слово мовив таке, що пошкодував потім.

— А ти — найбільша моя помста собі... Мені самій... Тільки й усього, прошу пана хлопа...

Сказала без істерики вже, з убивчим спокоєм. І він зрозумів, що, коли має хоч краплю гідності, мусить її покинути.

Коли він вимовив «Прощай», почув кинуте в спину, що вона хотіла його повозити, бо ж у нього скоро відпустка, по цілій Польщі, показати Варшаву й інші міста, те, що він ніколи не бачив і не побачить.

Її слова звучали, як прохання вернутися.

Ніби стогін нечутний — вер-ни-ся...

Він вийшов. Тиха зимова ніч стояла над польським містом. Сніг під ногами скрипів. Ішов і не боявся, що хтось там перестріне. Навпаки, до полкових воріт направився. Черговому капралу сказав, що ось, мовляв, дисципліну порушив, з нічної самовільної похіденьки вертається, арештуйте, проше пана капрала. Той капрал дивився, мов десять баранів на нові тесані ворота. Ніяк уторопати не міг, що то за диво-самовільник сам і з'явився, під замок хоче. Дихнути звелів. Али Яків тієї ночі був тверезісінький. Тільки злий і дурний. Капрал знизав плечима, хоч і не одпустив.

Вже як тая злість пройшла, то потвердив — так, надумав до кобіти піти, та честь польського жолнежа наказала вертатися та доповісти про порушення дисципліни. Найбільше з того признання кпинив Прокіп. Князь Радзивілл також сміявся. А полковий командир навіть у приклад поставив, як вояка вельми свідомого.

А десь на другий день після тої придибенції на їхньому заміському виїзді, коли галопування відпрацьовували, ударив

Яків шпорами в бік свого червоного коника. Раз і вдруге. Вперше бив з такою злістю. Кінь і поніс. Помчався так, що зупинити було несила. Через луг, поле і яр, притрушені сніжком. Мчав, мов шалений. Свистіло у вухах холодне колюче повітря. Яків щосили тримався за повіддя. Зрештою обхопив руками гриву. Та кінь таки скинув його. І коли вже беркицьнувся на землю, побачив упівка, як стишує біг його червоний.

Стишує, а потім спиняється.

Лежав тоді край польової дороги, боліло в боку. Високо в небі пливла отара білих баранців. Світ мовби плив, і він на землі,

скинутий конем. Позбавлений чогось такого, що було значно більше за саме життя.

«То ж не моя, Зосина думка», — здивувався, бо пригадав, що то вона казала: почуття вартніші за саме життя. Без них, казала, життя — то лиш існування. Гірше, ніж у рослин.

Він тепер існував поза тією... як же її назвати... То й що?

Звівся на ноги і побачив, що кінь вертається до нього, а генген полем скачуть вершники.

Йшов, накульгуючи, до коня. Усміхнувся силувано, бо майнула думка — треба перепросити свого червоного друзяку.

Того коня, звісно, давно нема на світі.

А він іде навстріч йому через поле, по коліна в снігу.

Досі йде — то вже думає Яків теперішній.

Сизий світанок заглядає у вікно його хатини. Може, Зоська справді приходила — як не до хати, то хоч під те вікно?

13

Через місяць старшого жолнежа Якова Меха у зв'язку з тим, що капітана Радзивілла перевели в іншу частину, призначили ординарцем надпоручника Кшиштофа Собеського. А ще через два тижні високий джанджуристий поручник сказав, що їх посилають до Гдині, біля Балтійського моря, отримувати прибулих для полку нових коней. Але поїдуть вони втрьох, з ними поїде наречена надпоручника, тому нех его ординарець з'їздить до пані Зосі й допоможе нести валізи на вокзал. То є недалеко, але кобіта не мусить то нести.

Пані Зосья? Хіба мало Зось на світі, надто в Польщі, сказав собі Яків. Та й адресу поручник назвав зусим иншу, ніж та, що він знав. Добре знав. Прикро знав.

Двері невеличкого будиночка відчинила молода служниця — відразу визначив, хто вона по фартушку — з пишними грудьми. Кокетливо всміхнулася до молодика у військовій формі. Спитала,

чи пан жолнеж не помилився адресою, а коли ні, то чого йому треба? Чого треба? Яків пояснив, що має забрати речі панночки Зосі. І тут почувся голос, що був громом і блискавкою водночас:

— Хто там, Елінко? Пан Кшись?..

То була таки вона, і Яків побачив її, уже зібрану в дорогу в усій красі — в хутряній шапці, з-під якої по обидва боки вибивалися звивисті кучерики, у білосніжній, проте з рудуватим відтінком, шубці-кожушку, обшитій по краях бісером, довгій спідниці, з-під якої визирали білі чобітки, і білих, вишитих червоним візерунком рукавичках. Ця панянка була сама краса і зваба, вона й мала призначатися, призначатися і належати представнику одного з найбагатших польських вельможних родів, що по багатству і знатності чи по знатності й багатству не поступалися Потоцьким чи кому там.

Зося дивилася на нього своїми прекрасними зеленкуватими очима з поволокою, в тих очах, він добре бачив, сидів птах відчаю. Відчаю, але й зневаги. До нього?

Прогнав спазм, що підступив до горла, відрекомендувався: ординарець пана надпоручника Собесьького, має такий-то наказ.

— Тоді нех пан жолнеж беже валізкі, — сказала вона.

Він взяв дві доволі важкі шкіряні валізи, попрямував до виходу. Проводжав її високий стрункий молодик та жінка з доволі випнутим животом, очевидно, брат і його жінка, в яких Зося жила, але якомусь там солдату, та ще й денщику, як вона його назвала молодика, нічого пояснювати й нікого рекомендувати не належало.

Зося йшла попереду, до вокзалу справді було недалеко, якась верста, ну, десять-п'ятнадцять хвилин ходи, але той шлях видався вічністю. Він обіймав очима її стан і проклинав, хотів кинути бісові чамойданиська й мчати світ за очі, хай ловлять і саджають в буцегарню. Але коли дісталися до вокзалу й там їх зустрів поручник, Зося цмокнула того джанджурика в щоку, щось у ньому

опустилося на самісіньке дно. У його, Якова, власне провалля. То була душа, а може, й камінь, що спав з тієї душі.

Була поїздка в поїзді — наречені сіли у вищий клас, купе люкс, він же їхав у третьому класі, вагоні, де згрупувалися таких, як він, два десятки солдатів. Яків сидів біля вікна й чув сміх Зосі, хоч, звісно, не міг його чути через цілих три вагони. Зненацька подумав, що добре було б піти й убити обох, але тільки сумовито посміхнувся.

Сміх Зосі був — там, на вокзалі, в очікуванні потяга. Коли вона нагиналася й щось шептала на вухо нареченому, а потім дзвінко сміялася. Двічі посилала Кшисьового денщика — так і називала: денщик, мовби імені не знала, подивитися, коли поїзд на Краків іде, бо начебто брат просив про те дізнатися, та чи є у буфеті кава з вершками.

Дорогою вона не промовила жодного слова. Стисла вуста. Примхливі вустечка. Яків тоже не мав охоти розкривати рота. Не мав бажання.

Не мав бажання.

Не мав бажання, повторює він тепер, біля темного нічного вікна. У небі блищать холодні зорі. Холодно і в нього на душі. Колеги по вагону (солдати Війська Польського з Галичини й Волині, божу питомій¹, як вони казали, польській Польщі, служили вояки зі «східних кресів», у той час як на їхніх теренах із власне польських воєводств) втягуються в балачку, і нарешті якийсь одчайдух, як тільки капрал, що їхав з ними, виходить, пропонує скинутися на пляшчину монопольки. Скоро буде станція, то він крадькома гайне. А може, й у провідника варто спитати. Вони часом продають.

«До Варшави приїдемо вранці, — думає Яків. — Атам, казав поручнік, до їхнього палацу поїдемо. Пан поручнік має представити батькам свою кохану жонку. Ойцу і матце, що ждуть не діждуться синові обраниці. Знав би пан графський вилупок, хто вона, тая кобіта, якій цілує, проше пана, ручки. А може, й дупу

та слабуватий на чоловіків передок. Знав би, кільки то на неї залазили. Гоцали так, що аж курява з матрасу тряслася. Зосенько, каже, кохам це, як... Холера, якесь слово заковиристе графчик цвенькнув? Сонечко ясне, чи що? Як же буде сонце по-польськи? Слонечко ясне. Моє щенсте стозвяздне, щастя на цілих сто зірок, ще щось таке, ось як ще казав той витрішкуватий вилупень. Хоч би швидше принесли горілки...»

Він дістає із кишені злотий, кладе на долоню. Зважує.

14

Важкий сон пережито: приїзд до палацу, шлях доріжкою, викладеною рожевою плиткою, з валізами в обох руках, день, проведений разом з прислугою, в той час як пани розважалися десь там на горі та виїжджали до столиці. Знайомство з прислугою — покоївками, кухарями, лакеями. Дві дівчини — одна маленька і сміхотлива, друга серйозна, довга, як тичка, али в очах якої раптом зблискують чортики, зацікавлено дивляться на вродливого жолнежа. Питають, як звати наречену сина їхніх господарів. Зося? О, то в нас є Зося, каже сміхотулька, тепер у палаці житиме дві Зосі. То познайомте мене з вашою Зосею, раптом приходить йому дивовижа-забаганка. Али тая Зося — стара висохла бабця.

Сміхотулька каже, що вона живе в цьому палаці, он в тому лівому крилі, у флігелі. Раптом пану жолнежу захочеться доброї кави чи гербати? Вона навчилася гарно готувати для графа, бо графиня кави не п'є, тільки настійку із маленьким (хі-хі) додатком спирту для тону, на травах, які готує Зося.

Її кімната під шостим номером.

Він уже знає, що прийде до тієї кімнати. Бо чим він гірший за ту, що його зрадила? Котра знову буде в графських обіймах.

Її звуть Тереза. У неї маленьке й гаряче тіло, геть вкрите ластовинням. Хоч на обличчі жодної позначки. Ні, тільки побіля правого вуха. То вже роздивиться вранці.

— Ти добра коханка, — каже він, прощаючись, українською.

— То пан оцєніл?

Але очі у неї чомусь сумні. Такі сумні тепер очі, що Яків відводить свої.

Як там казав князь Едмунд? Жінку щитають поріддям диявола й оспівують, підносять як богиню?..

— Прости мені, — шепче він, нахилившись до Терези.

— За що, за те, що нам було добре, адже пану було добре?

Пану (пану?) було добре...

Сум чи насмішка в її шепоті?

Дорога до моря й назад. Удвох, бо Зося лишається в палаці. Видно, що вона сподобалася батькам її коханого Кшися.

Ненависть до графа й бажання задушити його голими руками.

Сміх над самим собою, що проростає крізь цю ненависть.

Думка про те, що вони обоє з цим джєнджуристим паничем програли, али чого приходить ця незрозуміла думка?

Море, що відкривається знеацька, і білий корабель на ньому...

Він сам на березі моря — оглядається, бо хтось підходить. Нє, то не Зося, незнайома поважна пані.

Вантаження коней, серед яких один білий, в яблуках, для пана командира полку. Четвірка заморських коней у вагоні-товарняку й він, Яків, серед них, тико на двох ногах. Дорогою, хоч і вельми холодно, не йде до вагона, призначеного для людей.

В іншому вагоні їде надпоручник.

Яків виходить з вагона у відкритий тамбур.

Рвучкий холодний вітер ранньої весни пронизує тіло наскрізь. Яків вертається, тулиться до теплого кінського боку. Потяг розсікає густий березневий туман. Мчитьсє по маленькій частинці світу, і Якову раптом хочетьсє, щоб він, цей залізний звір, у тумані заблукав, щоб приїхав невідомо куди, щоб там були інші люди й гинший світ.

Тоді йому лишалося до кінця служби два місяці. Вертатисє в село не хотілося, але й іти вчитисє на капрала, як пропонували,

тож не було охоти. Взагалі після тієї поїздки не мав сили до життя. Але якось подумав, що хіба в його селі мало дівчат, хай навіть і з бідних родин...

Інша думка вразила й збентежила. Улянка, Неоніла, Зося, троє з чотирьох знааних ним досі жінок були кожна по-своєму багаті, й виходить, що він тягнувся до таких? Чого б то? Він же... Любив? Так, але...

...Яків тулиться до білого коня в яблуках, що пряде вухами і форкає.

15

З конем червоним він попрощався, як відцвіли сади. Червоний, аж відсяювало, відливало тим кольором, кінь, на якому він їздив, якого мив, чистив, доглядав, якого любив і з котрим ділився навіть шкоринкою хліба, яку клав собі до кишені у полковій їдальні, а то й грудкою цукру, позбавляючи себе солодкого чаю. Якому в чистому полі розказував якось і про Улянку, і про Зося.

Кінь тягнеться до його рук теплими вологими губами. Бере ними з долоні Якова останню приготовлену для нього солодку білу грудку. Поруч стоїть новий улан, якому тепер їздити на коні — Потап Ярчук, теж із Волині, тільки південної, булькатий хлопець, чи ж він буде так ходити, як Яків, за цим червоним красенем.

Кінь і людина, що востаннє бачать один одного.

«Жалько все-таки, — думає Яків. — Коник добрий і мене вроді полюбив, як і я його».

Чи може кінь любити? Чи тико парується? Навіть не парується... А проте цей кінь не кастрований, бо вважається, що з огирів виходять ліпші бойові коні.

Сльоза раптом вибігла Якову на щок, коли виходив із стайні.

Мав задумку — перед від'їздом, вже коли на руках буде карта про звільнення в запас, зайти ще раз до поручника Собеського. Програвав не раз тую розмову.

Ваша жонка, пане поручник, знана у місті шльондра. І я не раз їй добре... Та так, що нутрощі з теї... Вона, пане поручнику... Слова були страшні, начеб чужі й неправдиві... Але казав їх подумки не раз. І не їдней урани, проше пана...

Яке мало бути обличчя у пана графа... Ха-ха!

А проте він зустрів свого надпоручника, ескадронного командира, при виході з казарми.

— До відзень, жолнеж!

— До відзень, пане надпоручнік.¹²

Поручник щось каже ще. Що він був добрим солдатом, добрим кавалеристом, добрим уланом, можна сказати, природженим кавалеристом. Капітан Радзивілл не помилився, характеризуючи старшого жолнежа Якуба Меха як одного з кращих рядових уланів полку. То ж хай щастить у цивільному житті.

І вам хай щастить, пане поручник. Надпоручнік. Бажаю стати полковником, ні, генералом. І жонка у вас красива, вродлива, вам пощастило, пане поручніку, бажаю мати гарних діток, аби були такі вродливі, як ваша жонка. Коли у вас весілля, пане надпоручнік? Пане капітане! Після Петрового посту? О, то дуже файно, а потім у вас відпустка і поїздка до Венеції? О, то, певно, файне місто? Канали? Гондоли? Цо то єст? Човен такий? Крипа? Пісню їй тамечки заспівайте.

Щось відчув пан граф чи що? Бо приклав руку з двома відчипіреними пальцями до конфедератки й поспішно відійшов.

Міг би зайти Яків до Зосі, кортіло, та знав, що не зайде.

Коло воріт наздогнав його Потап.

— Чуєш, кінь твій здурів, рветься, ногами гоцає, ірже... То з ним часто буває?

Чи часто було таке з червоним конем? Нігди такого не траплялося.

Кінь відчув, що він його покидає.

Яків нахилився до Потапа:

¹² До побачення (польск.)

— Николи, чуєш, ніколи не бий цього коня. Бо інакше він уб'є тебе. І я про те знатиму, та не поможу.

— Як то...

Потап остовпів. Як соляний стовп стояв. Яків усміхнувся й пішов. Мовби не коня, а себе самого там покидав.

16

Гандзю Яків зустрів на перших же вечорницях, котрі після Петрового посту відновилися. Нє, на Івана Купайла тоже бачив, али тоді так, очима блимнув на гарнесеньке, хоч і худюще-прехудюще дівчисько, що край галявини стояло, де вони вогонь розіклали, щоб стрибати через нього. Не підходило, дивилося. Він стрибнув тоже, Мотруну за руку взяв, Тирнєшину дочку, статна дівка, тілиста, вже знав, що Тимошів молодший брат Яким до неї сватається. Може, відбити, подумав, али Мотруна геть йому не подобалася. Коли в лісі, як до села верталися, ніби ненароком цицьками перед ним хилитнула, тернулася, відчув, що кинула на нього оком. У відповідь ляснув по дупі, вона зареготала, али бажання проводити не було, та й Яким підійшов, узяв свою кобилочку під ручку.

А Гандзя на вечорницях тож сіла в куточку. Була вона з бідної сім'ї, ще біднішої, як їхня, про Совиків, як по-вуличному їх називали, казали, що такі бідні, аж сині, аж світяться, як блошиці в темряві.

Сиділа, дивилася очиськами великими, більшими, здавалося, за саме лице Й жарти та пісні мовби в себе вбирала. Мовчала. Вуст, міцно стулених, не відкрила, тільки раз мовби сама до себе прошептала. І зітхнула. Яків якраз саме на неї дивився.

«Дівка чиясь, — подумав, — буде».

Підійшов, сів, руку на коліно поклав.

Очицями сумними й перестрашеними блимнула.

— Дєдьку, нетреба...

— Який я тобі, в біса, дєдько!

Справді — їй було чи то шістнадцять, чи сімнадцять, али і йому ще тико дваїцїть два, дваїцїтретїй коло Стрітеня пушов.

Гандзю він із тих вечорниць проводжав. Із дівчати-пуцьверїнька за дорогу хїба що п'ятїрко слів під ноги висипалося.

— Ви тико з війська, кауть, вернулися...

Яків узявся розказувати їй про службу, про свого червоного коня.

Так і пророзказував до її доми, маленької, врослої в землю халупки. Хоч раз у тую балачку вклинилася та про щось спитала. Мусив, спинившись, знову начинати. Щось найшло на нього. Не міг із цим совеням поруч мовчки йти.

Коло порога вже губи розтулило.

— Декую, дєдьку, за розказ... А я нїде, крімє наших Загорєн, і не була. Раз тико батько на ярмарок до Любовля брали.

— Ну, ще побачиш світа, — сказав Яків. — Та як ще раз дєдьком назвеш, по губі получиш. Ато й поцілую. Ти не боїшся цілуватися?

— Ой, дєдьку... Ну вас...

І за клямку взялася, двері відчинила.

Він збагнув, що з такої малої та полохливої може вирости й жінка добра та слухняна. Та й через рік-два з виду буде файна, ледь не подумав — кобіта, на польський манір.

Став Гандзю проводити з кожних вечорниць і посиденьок. Вона-то була йому рівня. І кожного нового разу чув од дівчини на слово-друге більше. А через місяць вже й притулилася перед прощанням лагідним маленьким кошеням.

Того літа, уже в жнива, була й зустріч з Улянкою. До матері навідалася, то й до сусідів забігла. Стала ще ліпшою, краса її аж пашіла, але не то, що ніц у серці Якова не здригнулося... Дивився, як на гарну — нє, ни ляльку, а чужу молодицю, що прийшла, винирнула зненацька із давнього сну.

— Чула, ти, Яську, до Совикової Ганнусі став клинці підбивати?
— спитала, як на двір вийшов, щоб провести — до межі, до спомину?

— То й що?

— А нічо'. Добра з вас пара буде. Нічо', що вона бідна. Чує моє серце — красна дівка буде. І жонка тобі. І роботяща, у нас наймитувала на жнивах у пройшлім році, то такечки серпом махала, що і я не могла вігнатися.

Яків промовчав. Провів-таки до тину між їхніми обійстями. Колишніми їхніми обійстями, бо ж уже Улянка у Вергунів штири літа як жила. Ци четвертий, гой же, час як летить.

А Улянка раптом до вуха нагнулася, зашепотіла:

— У тебе, Яську, красний син росте. Моцним і розумним буде. Хочу ще такую дівку од тебе мати.

Він схопив за руку, повернув лице до лица. Зирнув ув очі, що кошачими, геть кошачими теї миті були.

— Я що, по-твоєму, жеребець, щоб Вергунам внуків стругати... Улянка не злякалася, а тико зуби вищирила. Губи склала потому дудочкою:

— Коханочку ти мій... Люксусовий, як пан солтис каже, І знов ближче до вуха:

— Цисї ночі у нашому гайку стрінемося. Чуєш, Яську? Тицьнула йому рукою в груди й побігла. Дивився вслід і люто скреготав зубами. Знав, що не прийде, нізащо не прийде. Ци знав, що прийде? Що буде в них остання в їхньому — на двох — житті така грішна здибанка, останнє кохання... пожадливе, квапливе зривання одежі на сухих, обрубаних кимось гілляках.

«Боже мій, відпусти мене од того спомину», — просить тепер Яків.

Надворі знову ніч. Розгойдує цюю темну ніч рвучкий осінній вітер. Б'ється об шибки, шарпає за двері й, здається, також за чимось квилить, як і розтривожена душа старого Якова.

Наприкінці літа року Божого тисяча дев'ятсот тридцять першого, якраз на третього православного Спаса, якого називають ще медовим і горіховим, куток Млинище поліського села Загоряни вперше в своїй історії побачив автомобіль. Не, до гміни, в центрі села, коло літньої дачі графа Драницького, залізні звірі час від часу останніми роками навідувалися. Тоді на тую дивину йшло дивитися з найближчих хат старе й мале. Оточували, дивувалися, цмокали, боячись наблизитися. Але до Млинища, віддаленого кутка, славного своїми величезними вибоїнами і баюрами на вулицях (баюри висихали хіба за найбільшої тривалої спеки) ніяка машина не добиралася. Та й до кого добиратися? Одні Вергуни, що живуть на межі Млинища і Кузлів, хіба мають бричку. То й до них на автомобілях не їздять.

А в тій машині, що старанно обминала ями й баюри, чорній, блискучій, з відкритим верхом, поруч з водієм, зодягнутим у чорну, під колір авта, куртку, та в коричневій кепці, сиділа гарна, хоч і захуда, як на сільський смак, пані в білому плащі-накидці, червоних рукавичках та червоному капелюшку з пір'їною збоку, з-під якого вибивалося пасмо рудуватого волосся тоже збоку, а ззаду метлявся доволі довгий хвіст, що сягав пліч.

Біля однієї з хат машина спинилася і пані поманила пальцем жінку, котра стояла коло воріт, а як та наблизилася трохи з острахом (бо що може доброго обіцяти зустріч з такою пещеною панею?), то спитала по-польськи, як проїхати до помешкання Якуба Меха. Жінка довго міркувала про якого Якуба йдеться, а тоді рішила, що, певне, про Яшка Платонового, Цвіркунового сина, бо ж другий Яків, що жив на Млинищі, Чуйків, був старим дідом.

— Отако-о, по гулиці, а тоді он за тими тополями наліво й на їхню гулицю виїдете. У Цвіркунів тамечки хата з півником на воротех.

— Дженькує бардзо, — сказала пані.

Машина рушила. Доки доїхали до вказаної перстом жінки вулиці, водій кілька разів по-польськи чортihnуся.

Мабуть, ніщо так не врізалось Якову в пам'ять, як приїзд Зосі. Несподіваний, неочікуваний, схожий водночас на сон, що не забути, з'яву ангела у глухому закутку села. Біля їхнього обійстя зорієнтований півником на воротах (різьб'яного півника Яків із Забужжя привіз — Неоніли подарунок) водій спинився і за наказом Зосі посигналив. Яків якраз в'язав на подвір'ї кошика для бульби — як-не-як, свято, хоч порівняно з учорашнім Успінням, Сплиннем по-їхньому, менше — годилося й робити легку роботу.

Почув дивний шум, подумав — нивже машина в їхній куток забралася?

Минулого дня було Успінське, Сплиннівське розговіння, гостини в сусідньому селі, де був престольний празник. Трохи випив, а пізно ввечері, протюпавши сім верст пішака, по дорозі, при виході з села, трохи зчепившись з тамтешніми хлопцями, він добрався до Загорєн. Дорогою до Гандзиної хати спинився коло Вергунівської оселі. Довго стояв і, захмелілий, випрошував тінь Улянчину. І збагнув, що до Гандзі не піде. А вночі сон приснився — мовби скаче на своєму червоному коні, та не там, у Тарнуві, на кінному полігоні чи ще де, а тут, у селі, по якійсь сільській вулиці, а за ним мовби теж хтось скаче. Він озирається і ніяк не може побачити обличчя вершника, що його наздоганяє, а червоний кінь починає раптом летіти — над вулицею, над хатами...

Підвівся, відклав кошика — точно: на подвір'ї вже мати з острахом з-за вугла виглядають. А з машини — бачив такі в Тарнуві, Варшаві, Гдині — виходить пані-пава, розкішна, ніби з казки. Щось каже, нахилившись, до шофера, а той рукою заперечливо махає. Дві хвили тре' було йому, щоб упізнати й неказанно здивуватися — Зося? Зося, вже, певне, дружина, жонка законна графа Собеського, у їхній глушині? Приїхала

гостювати до нього пані графиня? А Зося, дивлячись, як він підходить несміло, геть спантеличений, привіталася:

— Джень добри, пане Якуб!

І руку простягла у довгій, по лікті, червоній рукавичці. Він припав до тої руки, аж сам здивувався швидкому поруху. А тоді відсахнувся. З-за тину вже Федотиха визирала. Приймаєте гостю, пане Якуб, питала Зося. Чого ж не прийняти, проганяючи остовпіння, сказав. Тоді заберіть мої валізи з машини. І скажіть водієві, хай їде, так-так, хай їде, йому ще далеко вертатися, не турбуйтеся, ми у вашому Любомлі пообідали. Зося сипала словами, швидко-швидко, він ледве розбирав, мов боялася, що перебивати стане. Чого ж ви стоїте, пане Якуб, сказала далі, так-так, хай їде, я у вас, не дивуйтеся, збираюся довго гостювати. Дуже довго, пане Якуб, зараз зрозумієте все, несіть валізи до вашої хати.

Він поніс, не годе чогось зрозуміти. Чамойдани були доволі важкими, навіть важчими за ті, що ніс на вокзал. Господи, з яким виразом на обличчі ступала до їхньої вбогої оселі гостя-пава. З незвички стукнулася голівкою, котру так високо несла, об одвірок, як до єдиної кімнати заходила. Ну, а в хаті, звісно, що — закіпчена піч із припічком, старий мисник на стіні, довга лавка, на краю якої відро з водою стояло. Ще стіл з другою лавкою і дерев'яне ліжко, на якому Яків спав з братом Гаврилком.

«Ну, пані Зосю, дивіться, як ми живемо», — подумав Яків і поставив валізи на глиняну долівку.

Зося нагнулася над однієї з валіз, розстібнула замок і дістала велику барвисту хустку. Простягла мамі Парасці й сказала, що то подарунок їй, мамі коханого пана Якуба. Вкрай спантеличена мати Якова спочатку відступила перелякано, але, як Зося напнула хустку їй на плечі, зойкнула і припала до ручок великої пані, з яких уже були стягнуті й покладені на лавку довгі, наче шкури двох зміюк, червоні рукавички. А тоді вже сказала — нащо пані така добра, нащо, то ж вельми дорога шальоха... Хоч Яків бачив —

ніхто, ніяка сила ту хустку від матері не зможе забрати. Тим часом Зося дістала з валізи гарну білу з чистого льняного полотна сорочку й якраз вчасно, бо до хати вступив батько Платон, котрий перед тим у хліві розчищав долівку для бульби, що от-от мали почати копати. Батько Платон, нічого не розуміючи, замахав руками, але сорочка, спершу прикладена до його запалих закашляних грудей, впала на одну з тих рук. А тоді Зося схопила своєю ніжною ручкою лапище Якова. І стала поруч з ним та, дивлячись пильно на матір і батька, що не знали, на якому світі чи в якому сні знаходяться, сказала урочисто, хоча й помітно хвилюючись, хоч і гасячи це хвилювання, що вона, уродzona шляхтянка Зоф'я з роду потомствених польських шляхтичів М'ялковських, приймає пропозицію, з якою кілька місяців тому до неї звернувся пан Якуб Мех і дає згоду стати його законною жонкою.

Грім її слів був сильнішим од природного гучного грому, що востаннє недавно, десь перед другим яблуневим Спасом, гуркотів над Загорянами. Тоді блискавка вдарила в стару грушу в їхньому саду. Кажуть, що велика гроза та близька блискавиця приносять неждану звістку — й ось принесли. Ось принесли, али чого ж то Яків стоїть стовпом, весь пополотнілий? Мати Параска зрозуміла, що птах несказаної удачі залетів з волі Божої до їхньої вбогої хатини.

— То правда, сину? — питає мати.

Вона, на відміну від батька, знала польську мову, бо Платон Мех тико й того, що бачив колись Пілсудського, а Параска цільних сім літ служила покоївкою-прибиральницею на літній дачі графа Драницького. Колись, ще до ліворуцїї, і Платон підозрював, що як не Яків, то донька Гафія — польські, графські, панські вилупки. Не раз і бив жінку за уявну зраду, як добре напивався. На диво, Параска тільки раз сказала, що дурний єї чоловіка піп хрестив та чиряка у лоба засадив. На другий сказала, що точно, геть усенькі діти графські й вона сама скоро буде графиня... Ледей утекла після

тих слів, цілісіньку ніч потім, поки чоловік не протверезів, у лозах продрижала.

Все те прошуміло, з'явилося й прошуміло в голові. І вона ще раз спитала сина, чи то правда, що каже ця розцяцькована ошметна пані?

Яків од такої брехні Зосі спершу мало не присів, а тоді правець на нього напав — не знав, чи плакати, чи сміятися.

Але то був виклик, нечуваний виклик. Ци, може, справді подарунок долі? А як же граф Собеський, мало не спитав та відразу збагнув — ніяк. Чи то щось розладилося, чи Зося просто взяла й покинула. Ця вар'ятка могла і з власного весілля утекти. Її маленька рука у його великій селянській чоловічій лапі.

І доля теж. Її і його доля в його руках, раптом зрозумів, перш ніж розтулив рота.

— То є правда, тату й мамо, — сказав Яків. — Вибачьте, що вам не сказав, бо Зося, когди руку її просив, не дала ще згоди, обіцялася подумати. Али я радий, що вона приїхала, що згодна вийти за мене замож. Тому прошу вашого благословення.

— Ой, синку...

Мати зойкнула і краєчком дорогої хустки стала терти запорошене око, з якого викочувалася велика сльозаниця. Ну, хай тепер лопухом з великою ропухою підітреться Федотиха, що так погрумічила з своїм дурним чоловіком її сина. Син теперичка буде великим паном, поїде, хай і в приймаки, до города і житиме, певно, в палаці не згіршому, ніж у їхнього графа.

Яків відчув, як Зосині пальчики ледь-ледь стисли його грубі шорсткі пальці. Струм пробіг його тілом, щось шугонуло в голову.

— Благословіте, тату й мамо? — спитав.

— Аякже, синочку...

Параска звела руку і склала три пальці, щоб перехрестити. Платон, якого вона штурхонула другою рукою, і собі прокинувся од заціпеніння.

— Пуждіте, тату й мамо, — сказав Яків. — Я повинен вам сказати, коли-сь ви благословити не проти, то матимете гарну й роботящу невістку.

— Та добре, синку...

— І вам добру помічницю, бо Зося приїхала, щоб жити у нас. Язиком Якова невідомо хто водив, який дідько, али слова ті у їхній хатині прозвучали. Зося збагнула й висмикнула свою руку. Знову зблідла й сказала своїми прекрасними вустами, що коханий Якуб жартує. Жартує, бо вона погостює у них, то правда, але через тиждень чи два поїдуть в Тарнув, а тоді в столицю, де вже є домовленість найняти помешкання.

— Я не жартую, — сказав Яків.

І тоді Зося, наче розлючена тигриця, кинулася на нього й почала бити своїми маленькими кулачками, а потім дряпати довгими червоними кігтями шию, лице, груди. Ще раз зойкнула мати Параска, затупцював на місці розгублено Платон.

І тут на Якова напав дикий розкотистий регіт. Зареготав так, що, здавалося, стіни хатини задрижали й от-от заваляться. Реготав, а Зося біла, дряпала, доки не стомилася й не зайшлася в істеричному плачі.

Вона поволі стала осідати, Яків підхопив і посадив на лавку. Зося хлипала, а Параска підійшла й почала гладити, мов маленьку, по голові.

Зося підвела голову з очима, повними сліз. Глянула затуманено, геть би ображене дитя.

— Мамусю кохана, що той дурень муві? — сказала, мішаючи польські й українські слова. — Я уродзона шляхтенка і хочу щестя для него, бо кохам вашого сина, як пана Бога. Але що він муві, кохана пані?

«Чимось вони схожі», — подумав тоді Яків і здивувався цій думці.

...Тепер же останній вітер стукав у його вікно. Враз йому здалося, що то не вітер, а щось інше стукає. Хтось інший. Зося? Боже мій, милий Боже, коханий Боже, сказала би Зося, вона не повернеться, з того світу ще ніхто не вернувся, али тогді хто?

Яків ураз стрепенувся. То ж Оленка, Оленка приїхала. Вернулася, а значить — жива. Жива, ось що головне.

Він, як був, у спідньому, встав з ліжка. Босими ногами подибцяв до дверей. Об щось перечепився, ледь не впав, подумав, що, певне, чобіт. Як він тут опинився, перед порогом?

А за порогом нікого не було. Ні в сінях, ні за другим порогом — надворі. Рвучко вдарив об груди вітер, ледь з ніг не збив. Шмагонула по лиці, руках, босих ногах мокра зимна хвиля.

Нікого. Тиша над нічним селом, сповитим густою темрявою, яке батожить холодний осінній дощ. І серед цієї просякнутої холодом і дощем тиші біліє, мокнучи, старий, майже столітній дід. Не в силі зрушити з місця, чогось чекає посеред своєї самотності.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

МИР І ВІЙНА

Господи, чи міг він сподіватися на приїзд Зосі? Вона лишилася як болісний спомин, як рана, яка невідомо чого виникла й невідомо чого не хоче чи не може загоїтися. Задавав собі не раз болюче питання, ще й ще питав — себе, її? — нащо тоді на його слова «Хто я тобі?» сказала, що він солдат, жолнеж, яких багато. Довго думав, що то була правда, тому й жаліти нема за чим. Але враз прийшла здогадка, і чим далі, тим більше упевнювався: вона сказала неправду. Нащо? Не міг відповісти. Не мав би питати? Може, й так. Али ж не міг не спитати. Не міг. Час спливав. Час — мука. Він забував Зосю й не міг забути. А потім була та поїздка-мука до Варшави. Поїздка, що начеб спалила всі мости. Не спалила. То він добре відчував. Скільки б не казав «курва», боліти не переставало.

І отепер, коли знову спізнався з Улянкою, коли зустрів Гандзю, з'явилася вона. Так несподівано й по-чудернацьки. Виклично. Аж занадто виклично. Він прийняв той виклик. Просто так здатися не міг. Дідько чи хто там язик смикнув. Али вже відступитися не міг. Така в нього була порода, така натура.

Виплакалася Зося, вдала, що все добре. Повечеряли. Зося привезла якісь консерви і ковбасу. Печиво і цукерки. Зроду-віку не їли в цій оселі таких лагодзінків. Вона панське вино привезла. Після вечері Параска відкликала Якова:

- Де ж вона спатиме, ця пані?
- Зі мною, мамо.
- З тобою? Та ви-те ж не повінчані!
- То й що?
- Свят-свят. О, Боже мій милий... Що люде скажуть?
- А хіба ми їм повімо?

Ага ж, перед тим прибїгала Федотиха. То Параска розпустила хвоста — і хустку показала, і сказала, що Яшко до самісінької Варшави поїде жити. Очі ж сусідки як два великі баняки

поробилися. Ой, кумасю! Сплеснула, зойкнула. Вихором з хати полетіла.

— Свят-свят...

— Накрийте голову рядном, мамо.

— Може, вона не тико з тобою спала, цяя пані...

— Тико, мамо, тико... У нас любов, мамо.

Навіть не відчував, що матір обманює.

— Ой синочку, то звір ненадъожний... За вовка гірше... Тая любов...

— Мовчіть, мамо...

Гаврилка відправили ночувати до тітки. Їм же довелося довго чекати, доки старі заснуть.

— Я так не можу, — прошептала Зося, коли почула вовтузіння на печі.

Вони тихенько встали, тримаючись за руки. Та Параска все ж не витерпіла:

— Куди ви, дітоньки?

— Зося до вітру хоче, мамо.

Він повів її до хліва, тієї частини, де було сіно. Проробили собі нору. Влізли. Зося сміялася тихенько — лоскітно від трави, казала. Не од трави, од сіна, поправляв.

Але між ласками Зося ухитрилася спитати:

— Ти ж жартував, любий?

— Ні, — сказав він. — Ти останешся тут. Або поїдеш сама.

— Тоді йди геть, — сказала вона. І відштовхнула щосили. Але Яків не відступив. Тої ночі він, по-суті, Зосю згвалтував. Вона ж після всього довго не хотіла йти до хати й стояла напівгола на вже холодному вітрі. Мовчала. Мовчав і він. Тоді підійшов і силою схопив на руки, підняв і так поніс до хати. Вона відбивалася, а за порогом затихла.

Був плач і на другий день. Були умовляння батька й матері, надто матері, котра хотіла добра своєму синові. Яків уперся, більше того, звелів матері принести для Зосі якусь свою одєжину.

Спідницю, а хоча ще й блюзку. Зося стояла горда і виструнчена, коли мати пішла до хати. Спитала, чи він вирішив познущатися з неї? Нащо? Вона вільна птаха і в будь-який момент може покинути це хлопське подвір'я. Цей хлів і халупу. Яків подивився у її великі зеленкуваті очі. Дівчина на зеленій крипі пливла через їхнє озеро. Його переповнила дивна ніжність. Відчув, як щось стискає лещатами груди й горло. Підійшов і, не боячись, що хтось там дивиться (а Федотиха і невістка її, Петрова жінка Харитина, напевне, дивилися, визирювали, він потилицею відчував їхні очі), пригорнув Зося.

— Останься, — прошептав.

— Ти...

— Я...

Вона осталася. Осталася й крок за кроком, день за днем почала перетворюватися із гордої, зманіженої, аліганцької¹³ красуні-шляхтянки на поліську селянку.

2

Маленька, але горда Зосенька! Ось вона біжить садом, великим розкішним садом, біжить навстріч маминим або татовим рукам. Вона завжди бігла навстріч комусь. Мамусі чи татусеві, тітці Гелені чи їхньому управляючому, панові керівніку всіх домових справ, як у них казали, Генріку Свєрчковському. Злі язики мовили (а ті язики — то прислуга й міщани містечка Звичнєв, де вони жили), що вона, Зосенька, донька насправді пана Генріка, а не тата Збишека. Що... Над Зосенькою розпускалися десятки прекрасних дерев, цвіли тільки для неї, її всі любили, з нею всі віталися, як з ясним сонечком. Тож чи дивно, що вона була центром Всесвіту, не підозрюючи, що таких центрів не грішній Землі набереться щонайменше кілька десятків мільйонів. Якщо не сотень.

¹³ Інтелігентна, елегантна (діал.)

Рід М'ялковських справді був дуже давнім. Він вrostав коренями в епоху П'ястів, п'ястівської Польщі, а це, проше пана, десятиє-дванадцять століття. Про ту древність любив розказувати

Збігнєв М'ялковський — гостям, далеким родичам, котрі були всього лиш бідними шляхтичами, чи своїм приятелям по випивках, яких з кожним роком більшало. Себто випивок, але й приятелів теж. Збігнєв М'ялковський пробував навіть віршувати, але нового Міцкевича й навіть Яна Кохановського з нього не вийшло.

Ці розповіді тата Збишека, можливо, причетні до дивної закоханості Зосі у власне тіло, яка з'явилася ще в ранньому дитинстві й потім росла, росла й виросла в один з різновидів нарцисизму. Але того дивного іноземного слова Зосенька не знала, зате страшенно любила розглядати своє тіло в дзеркалі й без дзеркала.

— Мої прекрасні ніжки, мої чудові ручки, мій чудовий животик, — вона промовляла ці відлуння маминих слів: «Який у Зосеньки животик, які ніжки, а яка дупочка», навіть уже маючи більш ніж десять років. «Дитина-жінка» — то була Зося-підліток. Старанно обходила кущі й дерева, не підпускала до себе котів і собак, які могли осквернити своїм доторком її чудесне тіло. Коли в неї між найкращими в світі ніжками стало рости волосся, Зося уявила собі, що то твориться гніздо для прекрасної райської пташки, котра прилетить і неодмінно там поселиться. А яким святом став початок росту маленьких білосніжних горбиків-калачиків вище живота. На той час Зося вже знала про кохання, про те, що грубі тваринні створіння — чоловіки — прагнуть заволодіти неземними істотами, якими були жінки. Вона боялася цього і... І прагла, бо зміркувала, що раз чоловіки хочуть ними володіти, значить, це є метою їхнього життя. Чоловіки виграють призи у вигляді найвродливіших, найкращих панянок, а Зося була кращою з кращих. Який то мав бути завзятий, кровопролитний, аж до смертей, рицарський турнір, уявляла Зося, за право лише

подивитися на дві великі дорогоцінні сліпучі перлини, що виростають в неї! Вона колись бачила, як тато торкався, цілував, навіть брав у руки мамині груди. Отже, хтось захоче взяти її перлини? Переможець турніру? Ні, бо хто зна, хто ж стане тим переможцем. А раптом який грубий неотесаний мужлан, хай навіть із графським чи й князівським титулом? І Зося почала вирощувати в своїй уяві свого персонального принца, найкращого з кращих, її володаря й водночас раба.

Той принц, звичайно ж, був особливим й наділеним масою чеснот. Про вроду й не йшлося, це було само собою зрозумілим, а ось обожнювання жінки (зрозуміло, тільки єдиної у світі, коханої), схиляння перед нею, аристократичні манери й неперевершена галантність — то були основні вимоги до обранця. Такий принц у їхньому містечку з'явився, і звали його Тадеушем. Тадеушем Маєвським. Ті, хто його добре знав, називали його Тадеушем-вітроном, Тадиком без Бога в голові.

Втім, у голові молодика, котрий приїхав гостювати до тітки й водночас мовбито проходив якесь стажування у місцевому старостві-магістраті, на відсутність лою, яким змашувалися коліщата хитрості, скаржитися не доводилося. Заговоривши на балу, який влаштувало те ж староство з нагоди Дня польської конституції 3 травня, до панночки з виразними печальними очима кольору молоденьких морських водоростей, він швидко зміг вловити, як зеленкуватий сум у цих очах перетворюється на приховане, проте цілком жіноче зацікавлення. Дві-три зустрічі — і пан Тадик вже чітко, як досвідчений мисливець за жіночими душами й тілами, вловив, чого потрібно цій панночці з древнім родоводом. Він схилився перед нею і її ручкою, квапився піднести ненароком загублену хустину й при цьому дивився знизу вгору повними захоплення очима kota, який має за щастя тертися об ноги господині. Він висловлював захоплення її численними чеснотами, які ж сам і нафантазовував, її благородством і жертівністю в ім'я високої мети, яку ж сам і вигадував. Він

повідомляв, що колись читав про наближеного до короля Болеслава Хороброго рицаря Пьотра М'ялковського. От який у вас був предок, панночко Зосечко! Прокинувшись, Зося бачила на підвіконні своєї кімнати неодмінний букетик, ні, не розкішних троянд, а скромних польових квітів, і це було особливо зворушливим, адже її лицар вже встиг раноранесенько, по росі, на яку лячно ступити її білій ніжці, назбирати тих квітів. Для неї єдиної. Звісно, вона не знала, що ті букети Тадик замовляв синові тітчиної служки — дізнається вже по його від'їзді.

Вона готова була належати йому вже через місяць знайомства. Млосно тремтіла в передчутті кожної зустрічі. Але Тадик, як досвідчений ловець, не поспішав, чекаючи, коли дозріла вишенька (чи малинка) сама впаде йому в долоні. Його зітхання були щораз пристраснішими, але дії цнотливими. І він дочекався, за тиждень до свого від'їзду, тієї миті, коли, нібито несміливо пригорнувши її, почув солодкий, трохи сполоханий шепіт, який залоскотав вуха:

— Я ж ваша, пане Тадику.

Його напівшепіт, напівхриплий зойк довершив справу:

— Але чи смію я володіти богинею?

«Ось воно, щастя», — подумала наступної миті Зося. Вона ще переборола спокусу запросити коханого до себе. Але тієї ночі не спала, хіба передрімала біля вікна, біля якого на ранок мав з'явитися черговий букетик. Вона хотіла бачити цю чарівну мить і... на світанку нового дня відчинити те вікно до її спальні.

І вона його побачила. Бо Тадик володів неабиякою інтуїцією. Після прощання він пішов до того шмаркача, сина кухарки, звелів уранці, якомога раніше, принести йому букета. Дав навіть цілого золотого замість традиційної двадцятигрошової монетки. Щедрість подіяла — малий нарвав чималенького віника з ромашокта іншої лугової бридоти, яку пан Тадиктерпіти не міг. Почуваючись останнім ідіотом та з посмішкою в душі, пан Тадик пробрався на світанку в сад біля будинку М'ялковських. Ось і вікно, описане

малим, на підвіконня якого він кладе ще не висохлий від роси букет. І цієї миті з-за фіранки, яка відсувається, з'являється сяюче обличчя пані Зосі в нічній (так-так, нічній!) сорочці. Її улюбленій коротенькій льолі, що ледь-ледь прикривала чарівні ніжки богині.

3

А що було далі? Далі був рай ще п'яти таких світанків і цілої прощальної ночі. Рай, який змінився пеклом розлуки. Втім, розлука і обіцянка швидкого (як нестерпно чути — через місяць, моя кохана) побачення, коли Тадик попросить руки у її тата й мами, були тільки прелюдією до справжнього пекла. Його сценарій розігрувався за всіма правилами модернової додекафонічної симфонії. Перша нота обвалу — Зося дізнається від приятельки, що її сусідка (ха-ха, Зосенько) була спокушена цим, ну, цим, джанджуристим Тадигом, племінником цієї старої набурмосеної дурепи Геновефи Маєвської. Тепер Катажінка страждає (ха-ха!), бо поїхала до Варшави і побачила, як той вітрогон виходить з кабарежки в оточенні цілого сонмища дівичь.

— Неправда! — зойкає Зося.

— І ти, Зосюню! — сплескує руками знайома, негайно розжалувана зі статусу приятельки. — Ну, й зараза, шляк би его трафив, цей Тадик.

Зося проганяє її і ще не вірить. Потім чує, як якийсь обірванець хвалиться, що мав цілий місяць люксовий заробіток — дурний пан платив лиш за те, що рвав на лузі квіти й клав на підвіконня його кобіти. Якось її побачив — справжня відьма, отих гонорових М'ялковських, що коло млина живуть. Зося ледве стримується, щоб не вийти з-за тумби для оголошень і не схопити малого негідника за вухо.

Він не приїхав ні через місяць, ні через два, ні через три. За цей час Зося дізналася про відвідини Тадигом напівпідпільного будинку розпусти, що, виявляється, існував у їхньому славному місті.

Ні, вона не поїхала до Варшави, як та дурна Катажінка. Але Варшава після різдвяних свят приїхала до неї — звісткою про весілля Тадика.

Про що всім розповідала його тітка.

Про що всім розповідала тітка того зрадника.

Тітка підступного лютого зрадника.

Підлого, підлого зрадника й убивці.

Убивці її кохання й найсвітліших почуттів.

Коли кількаденна істерика у Зосі минула, щось у ній зсунулося.

Вона стала вірити, що Тадик неодмінно вернеться до неї, на колінах приповзе до її будинку й проситиме прощення. А вона не простить, нізащо не простить, вона накаже... Вбити себе, втопитися, стояти на колінах сорок днів і ночей без їжі й води. Зося заплакала, бо не могла уявити таких страждань коханого, хай і зрадника. Звісно, вона великодушна, як і всяка королева, а тому простить. Але йому, збезчещеному зв'язком з іншою... з іншими... не повинно... не повинно дістатися її прекрасне чисте тіло. Її тіло, яке він і так осквернив, повинно знову дістатися йому ще більш оскверненим. Тремтячи всім тілом і душею, Зося найближчої ж ночі віддалася сусідові — старому холостяку-ловеласу Веславу. А далі все покотилося, наче візок із гірки. Вона більше не могла любити свого тіла, яке разом з нею скинули з п'єдесталу. Коли ж у містечку про неї пішла недобра слава, переїхала до Тарнува, де жив брат. Тут стояв уланський полк і Зося влилася, спочатку переживши конфлікт — бо ж новенька, — до кола дівчаток, котрі обслуговували уланів. Спочатку офіцерів, а потім не гребуючи й рядовими кавалеристами-жолнежами. Це була ідеальна помста — віддаватися простим і грубим хлопам із кресув всходніх, східних воєводств, бо ж у корінній Польщі служили набранці саме звідти. Втім, через якийсь час Зося вже боялася собі признатися, що її тягне в ті дужі, часто брутальні обійми, де навіть не було місця пестощам.

Потім був червоний кінь, на якого її підсадили дужі й також грубі руки. Хоча руки були не грубими, а мовби... Мовби бережними, так піднімають і ставлять кудись, Зося могла б заприсягнути, крихку порцеляну, вазу, боячись, аби вона не розбилася.

І був погляд, з яким вона зустрілася. Трохи насмішуватий, але більше збентежений. Так-так, збентежений і... І посправжньому захоплений. А потім був коловорот із бійки чоловіків, жажливих випровадин їх із подругою голими. Її прихід до воріт полку. І та сварка, коли він... Він, він, він — назвав її курвою. Гірка правда ще більше її розізлила. Тепер народився план помсти безрідному хаму, котрий посмів її (її!) так образити. Один із офіцерів давно казав Зосі про своє кохання. Даремними були слова про її минуле. Вона відчувала — граф Кшиштоф Собеський справді її кохає. Кохає сильно, стримано й пристрасно водночас.

Граф давно пропонував їй поїхати до батьків у Варшаву. Вчинила хитро — через подругу Рузю, кавалер якої служив у повному штабі, добилася, аби в надпоручника Собеського під якимось приводом забрали денщика (так вона вперто називала ординарця) і призначили йому іншого. Якуба Меха. Зрештою, надпоручник був не проти, бо Мех був знаний як справжній служака. Щоправда, для самого Меха то було ніби пониження, але цього також добивалася Зося.

А потім — той шлях до вокзалу.

Вона йшла тоді попереду, а перед тим вдосталь насолодившись його збентеженням і досадою. Здавалося — ось-ось він вистрелить у спину. Якщо й не вистрелить, то зіб'є з ніг. Повалить у сніг і копатиме ногами. І вона... вона не боронитиметься. Або, навпаки, закричить. І його посадять за насильство над нареченою офіцера.

Яків пройшов усю дорогу мовчки. Мовби й справді не знав її. Чи забув? Забув?

Саме у Варшаві, точніше, в палаці біля Варшави, розкішному двоповерховому палаці, переповненому кришталем, дорогими меблями і картинами, після ночі кохання в поїзді, після ще палкішої ночі в просторій спальні, відведеній їй, куди Кшиштоф прийшов, — після всього цього, під час передвесільних відвідин палацу, саме до спальні серед темної серпневої ночі залетів чорний птах. Зося відчула його присутність, лежачи поруч чоловіка, котрий годину перед тим шептав їй найніжніші слова, які вона досі чула.

Слова, сказані щиро. Вона відчувала це інтуїтивно. І ще якось... Не змогла б пояснити, але почувала.

І ось тепер у суцільній темряві, вона відчула, як до спальні щось влетіло. Воно було велике, хоч і безшелесне. Воно покружляло довкола широкого ліжка й зависло над нею. Зося нічого не бачила в суцільній темряві, але вона знала, що це. Вона знала, що до кімнати, до спальні їхнього жаского кохання, залетів невидимий чорний птах. Він був справді невидимий, але Зося чула, зримо відчувала його присутність. Птах завмер, широко розставивши крила. Він дивився — це теж знала — кудись убік, а Зося тремтіла й боялася, щоб не подивився на неї. Бо відала: тоді він стане зримим, видимим, а невидимим чорним птахом стане вона сама.

І все ж вона побачила... Побачила маленький овальний предмет, який птах-невидимець зримо тримав у невидимих лапах. Вона здригнулася — то був маленький срібний медальйон з її фотопортретом усередині. Цього медальйона вона подарувала Тадикові, Тадеушу Маєвському, першому своєму чи то кохання, чи захопленню, витвореному її палкою нарцисичною уявою. Уявою, що стала реальною трагедією. Чи привела до трагедії. Ах, яка різниця, але ж вона подарувала той медальйон, якого Тадик-зрадливець обіцяв носити на грудях, як найбільшу дорогоцінність.

Де він тепер, той медальйон? Той негідник викинув на смітник, продав, перед тим комусь показував і сміявся? Зося не раз хотіла поїхати і забрати медальйона, але не дозволяла гордість. А ще на перших порах наївна віра, що саме медальйон допоможе повернути Тадика.

І ось він тут. Вона зримо бачить цей маленький овал. І тремтячи, мов у пропасниці, простягає до птаха руки. Й тихо, приглушено скрикує. Від того скрику ворушиться вві сні Кшиштоф.

Бурмоче:

— Що з тобою, кохана?

— Спи. Мені приснилося...

Кшиштоф, Кшись, Кшишик засинає. Його рука торкається її живота. Несподівано Зося боїться, що та рука поповзе вниз, до лона, до того місця, де він двічі ввіходив цієї ночі. Вона зіщулюється. Чого б то? Що трапилося? Нема й не було ніякого, жодного птаха.

— Марево, — шепче Зося пошерхлими вустами.

І здригається. Бо в її руці затиснуто медальйон.

«Цо ж то таке, Матка Боска?» — подумки питає вона.

Лежить довго й заціпеніло, боячись розтиснути пальці.

Зрештою тихенько скидає Кшиштофову руку. Встає, навапмацки добирається до дверей. Вона геть гола, але не наважується у темряві шукати одержу. Тихо відчиняє двері спальні, йде довгим коридором. Тут нема товстих штор, а у вікно біля інших дверей зазирає місяць. Зося підходить до вікна й нарешті розтуляє свою маленьку жменьку. На долоні щось зблискує. Але це не медальйон. Зося нагинається. На долоні лежить маленька срібляста мушля. Звідки вона взялася?

Зося пригадує — бачила її ввечері на столику біля ліжка. Отже, сама взяла до руки? Звісно, сама. Вночі, мимоволі. Чи ще до... до... до кохання. Так, вона кохалася з мушлею в затиснутій жмені. Мушля врізалася боляче в її долоню.

Мушля наче була її талісманом, оберегом. Від кого й від чого? Невже від неї самої?

Вранці вона сказала Кшиштофу, що не може стати його жонкою, його дружиною. Тобі було погано зі мною? Ні, поспішно сказала Зося, було дуже добре. Дуже добре? Тоді в чому річ? Я тебе чимось образив? Ти, здається, прокидалася вночі? Так, прокидалася, але не в цьому річ.

Зося стояла вже вдягнута.

Мушля знову лежала на столику.

— Тоді в чому річ?

— Я не люблю тебе, Кшисю, — сказала вона. — Не кохаю. Вибач, що так кажу. Я намагалася тебе покохати.

— Ти погналася за нашим титулом і багатством? — примружився Кшись.

— Ні. Ні. Це правда. Бо якби я погналася, то хіба казала б тобі це зараз...

Зося спинилася. Закрутилася голова, і вона подумала — чи, бува, не вагітна? Але це вже не мало значення.

— Зрозуміло, — сказав Кшись. — І хто ж той інший, я можу знати, моя кохана пані?

— Ти його знаєш... Твій денщик.

— Що? Цей хлоп... безрідний хам...

— Він не безрідний.

Кшиштоф Собеський зареготав. Потім раптово перестав і показав їй на двері. Все ж за дверима наздогнав і сказав, що мають не показати перед батьками, що між ними щось трапилось... Не треба травмувати батьків, надто маму з її хворим серцем.

— Добре, — сказала Зося.

«Що я зробила? — подумала вона. — Я втрачаю цілий світ... А взамін, що я отримую взамін? Кохання? Як його дістатися і як повернути? І що мене чекає...»

Як же швидко скончило ще наше щенсте, муй коханечку...

Ці слова Зося вимовила через тиждень після того, як приїхала. Вона вже сказала перед тим, що згодна лишитися з ним в цьому осоружному селі. Нехай буде, як буде. Може, згодом вона його переконає. Вона вже скинула свою панську одежу і вдягла куплену в кравчині-жидівки Сари селянську спідницю й кофтину.

— Ти все-таки поїдеш?

Яків відчував, як затремтів його голос. Ще хвилина — і він буде згодний їхати за нею на край світу.

Але Зося сказала, що вона мусить їхати з іншої причини. Вона вагітна. Так-так, вагітна. Сьогодні вона остаточно це зрозуміла. Бо до того вважала, що просто звичайна затримка місячних. Так уже бувало. Але сьогодні... Втім, то її справа.

— Дитина від того... Пана надпоручника?

— Так.

— Ти повернешся до нього?

— Нє.

Яків помовчав. Хтось крутив важезні жорна думок у його бідній голові. Бреше вона, що не знала, чи ні? Чи все ж звичайна жіноча хитрість? Якби він знав!

Вона озвалася — пробач, що так вийшло. Я не знала. Справді, не знала. І взагалі, ця поїздка сюди, в село, була дурною авантюрою. Не відаю, що на мене найшло. Порив і що там казати ще... Вибач, я піду, запалю, нестерпно хочеться палити. Я стримувалася всі ці дні, бо знаю, що в селах, надто у ваших, жінки не палять, але тепер мушу.

Побігла до хати, мабуть, щоб взяти цигарки. Яків стояв як укопаний. Наближалася мати.

— Що сталося, синку?

— Нічого, мамо.

Він пішов до хати. Зіткнувся у дверях із Зосею. Схопив за плечі й притяг до себе. Взяв її голову у свої долоні.

— Я тебе не відпущу.

Ти цього хочеш, спитала вона. Так. Не пошкодуєш? Яків похитав головою. Але ж дитина народиться передчасно. Передчасно, ніж мало б бути від того часу, як я...

— Мовчи, — Яків затис їй рота долонею.

І тут Зося поцілувала ту долоню. А далі, припавши до його грудей, ревно й голосно заплакала.

6

Взамін розкішного життя вона отримала курну поліську хату, в якій не прийнято було відчиняти вікна, втім, вони й не могли відчинятися, ці двоє підсліпуватих віконць, бо вважалося, що «свіжак», тобто свіже повітря, заходить, коли відчинять двері, а вікна до відчинення й не були пристосовані. Хату, в якій стояв затхлий запах прілої соломи, що правила за матраца, і піднімалася пилюка, коли замітали глиняну долівку. Вона отримала важку роботу на городі і в полі, від якої нестерпно боліла спина, та так, що не можна було розігнутися. Її білі ніжні руки... З жахом дивилася на них Зося після першої ж роботи — копання картоплі, коли доводилося бульбу вибирати руками з землі. Руки поступово чорніли і репалися. На перших порах вони часто вкривалися пухирцями, бо навіть півгодинне тримання копачки для бульби, держака дерев'яної лопати чи вил у цих ніжних ручках призводило до почервоніння, пухирців, а потім лопання шкіри. Вона, що кожен день приймала ванни з пахучим милом і зіллям, мусила тепер раз на тиждень митися у невеличких дерев'яних ночвах.

Найжахливіше: виявилось, що тут не було навіть туалету, а оправлятися по великому й малому ходили до худоби в хліву, а увечері чи вночі просто за сарай. Їжею були кисле й свіжовидоєне молоко (в кого були корови), зрідка шкварки, себто печене сало, хліб, вмочений у тук¹, сало сире, ще рідше — яєшня, а найчастіше — картопля з рослинною олією, картопля з олією, в якій у сільській

крамниці зберігалися оселедці, яку купували загоренські бідняки, картопля з цибулею й картопля, яку просто вмочали у сіль. Раз на рік Мехи кололи свиню: рік перед Великоднем, рік восени перед храмовим святом. Правда, Яків міг нелегально зловити зайця, а то й рибку (двічі ловили його самого за цим заняттям і штрафували). Улюбленою ж стравою цих селян на свята була гомачка — сметана, перемішана з виробленим у гладишках сиром.

На пані, яка вирішила жити з простим поліщуком, ходили дивитися, мов на якесь диво. Зося зустрічала всіх привітно, декому й подарунки робила, не виказувала жодної спесивості... І якось так сталося, що потроху-потроху стала вона в селі майже своєю. Навчилася, й дуже швидко, говорити українською, як у селі казали, по-нашому. З якоюсь дивною охотою перейняла місцеві звички, приязно спілкувалася, і неприязнь матері Параски дуже швидко змінилася на прихисток, головне, що Зося постійно розпитувала її, як робити те й те, й називала спочатку «матка кохана», а потім тільки ніжно, вже по-українськи — «матусю».

Зося не цуралась жодної роботи. Доїла корову, котра все норовила беркицьнути відерце. З якоюсь лютою затятістю перебирала бульбу й лущила квасолу, орудувала праником, перучи білизну в холодному рові за вбогою садибою, вчилася серпом орудувати, коли прийшли жнива. Треба сказати, що Яків, як міг, пом'якшував її життя. Дмухав ніжно на покалічені пальчики, порізані в те перше її жнивне літо серпом, змащував тріщини на руках дістатю в баби Гаплички маззю. Крадькома цілував ті нещасні руки. Стискалося серце, али жодного разу не сказав — добре, поїдемо звідси. Зося тоже ні разу не попросила протє. Кілька разів Яків ніс змучену роботою жіночку з поля на своїх руках, а то й на плечах. Плювати йому було на людських поговір — язики бабські заіржавіли б, якби їх не чесали, казав сей чоловік.

Зрештою, з часом Яків відкрив, що й сама Зося любить ходити до сусідів поплікувати, а з часом навчилася смачно лаятися, іноді до українських додаючи й польські лайки — з тією ж Федотихою чи Петровою жінкою та Настею Лещунихою, язикатою сусідкою через лозняк, з другого боку. А часом і з свекрухою.

Все ж Зося не тільки багато чого перейняла, а й дещо відстояла. Змусила Якова спорудити за хлівом нужника. Щовечора, як би не була змучена, гріла собі воду й підмивалася та мила ноги в балії та привчила те робити чоловіка. А за ними й старі, що бурчали про панські витребеньки, частіше стали мити ноги.

Зося прийняла віру чоловіка, перехрестилася у православну й вінчалася з Яковом у місцевій церкві. Та все ж тримала при собі католицьку ікону Матері Божої Тарнобжезької й крадькома молилася, особливо у важкі хвилини, до неї.

Зося відстояла право лягати в ліжко голою, як звикла з ранньої юності, відколи пішла з дому, що спочатку найбільше обурювало свекруху. Вона могла навіть пройтися вночі в сіни голяка, незважаючи на шипіння з печі: «Безсоромниця!»

Зося не кинула звичку палити, точніше кинула, але через якийсь час відновила й вечорами, сидячи на лавці коло хати разом з свекрухою, тягла міцний смердючий самосад. Свекруха теж плювалася — де то видано, щоби жінка курила, — але Зося мовчала, а що заступатися став Платон, то й перестала зважати на те бурчання.

Про що вона думала, сидячи на колодах чи лавочці сільськими вечорами й затягуючись міцнющим самосадом, поруч з дідом, що надсадно кашлював, але не кидав палити, про що думала ця горда колись шляхтянка, вдивляючись зеленими, кольору нестиглої сливи, майже кошачими очиськами у темряву, що огортала село — про те знала тільки вона сама... Тільки вона та Бог, якщо знаходив час помітити у сутінках, що огортали це поліське,

загублене серед лісів і боліт село, два маленькі вогники від цигарок...

Зося на диво легко сприйняла сільську звичку під довгими товстими спідницями (взимку одягали дві, а то й три) не носити майтечек, себто жіночих трусів. Сміялася, що тепер і вона живе разом з вентиляцією і готова в будь-який момент віддатися рідному чоловікові — навіть у полі: на косовиці чи жнивах.

Свої пошиті одєжини берегла у куфері¹ й тільки іноді перебирала й дивилася, як на щось, що заблукало невідомо з якого світу. Святкову одєжу, але вже сільську, купила за гроші, привезені з собою.

Вона, звикла до іншого життя, раптом відчула, що те, що раніше викликало огиду, має якийсь сенс. Хоча не раз питала себе — в ім'я чого живуть чи, швидше, існують ці люди? Відповіді не було. Хіба що так угодно Богу. В ім'я чого так тяжко працюють коло землі посеред цих болотних випарів? Відповіді не було. Хіба що... Заради самого життя... Чим вони провинилися в Отця Небесного, що Він прирік їх на таке життя й такі муки? Відповіді не було. Вона шукала виправдання цьому існуванню й не знаходила. Часто ночами або на самоті вона крадькома плакала. В будь-який момент могла б покинути це життя, цю вбогу оселю, але лишалася. Іноді їй здавалося, що тримає тут не тільки любов, кохання до Якова, а щось більше. Щось таке, що взагалі неможливо пояснити й осягнути розумом. Вище за неї і її розуміння.

Через вісім місяців після прибуття до Загорян Зося Мех, уроджена М'ялковська, народила доньку. За її наполяганням, хоч священник пропонував за святцями інше ім'я, маленьку нарекли Параскевою.

— У нас буде дві Параскеви, матусю, — сказала вона до свекрухи. — А дві Параскеви, я десь читала — на щастя.

Свекруха засяяла. Яків усміхнувся.

Пологи, звісно, приймала бабка-повивальниця у цій же хаті. Зося кричала і в забутті лаялася по-польськи.

Коли їй показали донечку, дали маленьку істоту до рук, Зося вдруге перенесла щось схоже на видіння. Їй раптом здалося, що до скромної оселі, освіченої скіпками, вставленими у горщик, залетів великий птах. Тільки цього разу білий. Ні, маленька біла пташка. З казки, що їй колись розповідала мама.

Вона притулила крихітне створіння до грудей і раптом відчула, як по щоці котиться сльоза. А звідкись, з якоїсь незнанної глибини, наче з-за вікна, за яким шумів весняний дощ, чи з самого космосу, у її голові з'явилися слова, що вона пам'ятала ще з гімназії, рядки, польські, звісно, «Молитви» Ципріяна Норвіда, які вона не забула:

*До мене промовляв ти, Пане Боже,
Всім тим, що є, і всім, що бути може,
Темнотами, світаннями, рукою Підтримки в боротьбі зі
світом, грою Тих розкошів, що дужчі саяннотою За сьоме небо —
це на поглум схоже —*

*І найсолодшим твоїм даром, Пане,
Сльозою співчуття в скорботнім оці,
Сльозою, що, мов небо осіяння,
Виблискує в блакитнім оболиці...¹⁴*

— Що вона шепче? — затривожилася Параска. — Може, їй зле?

— Вона, певно, молиться по-свему, — сказала повивальниця. — Хай, не заважій...

7

Вже на першому році Зосиного життя у селі її запросив до себе солтис, Пьотр Гура. То був суворий, владний чоловік, котрий не вельми ладнав з місцевими селянами. Частково тому, що надто точно вимагав дотримувати букви закону і немилосердно карав зловлених на браконьєрстві чи навіть хуліганстві. Частково

¹⁴ Переклад Д. Павличка.

тому, що вважав: геть усі мешканці ввіреного села мають говорити по-польськи, раз уже є громадянами Жечі Посполитої.

Між ними відбулася розмова приблизно такого змісту. Звісно, польською.

Солтис: Заходьте, прошу пані. Давно хотів з вами зустрітись. Сідайте, будь ласка.

Зося: Дякую.

Солтис (після паузи): Я хотів би з вами поспілкуватися, але не лише... Вибачте, що скажу... Я навів про вас деякі довідки... Самі розумієте, службовий обов'язок і таке інше.

Зося: Сподіваюсь, я благонадійна.

Солтис: О, так, пані М'ялковська.

Зося: Пані Мех.

Солтис: Так-так, прошу вибачення.

Зося: Отже, ви справді навели довідки...

Солтис: Так, і знаю, що ви з гарної і давньої шляхетської родини. Більше того...

Зося: Більше того...

Солтис: Ви були нареченою графа Собеського і мали ввійти до однієї з кращих, найбагатших і найродовитіших сімей Речі Посполитої.

Зося: У вас справді дуже вичерпна і достовірна інформація.

Солтис: Я не хотів вас образити, шановна пані. Але я не здатен збагнути, чому ви зробили вибір на користь... на користь... Чому ви вибрали...

Зося: Простого селянина, поліщука, по-вашому — хама.

Солтис: Я не хотів таке сказати. Ваш чоловік є польським громадянином. І все ж...

Зося: Я не хочу вам казати про кохання, пане солтис, ні про щось інше...

Солтис: Гадаєте, я не зрозумію?

Зося: Я й сама не все розумію. Колись я читала, пане солтис, що світ цей народився з маленького зернятка. Не хвилюйтеся — я

читала і шаную Біблію. Більше того, знайома з деякими фізичними теоріями про походження Всесвіту... Народження його внаслідок різних процесів і таке інше. Але от яка річ, пане солтис. Те зернятко, як я прочитала, з далекого, вельми далекого, іншого світу принесла на землю маленька біла пташка. Коли вона принесла його і зрозуміла, що тут народиться життя, і водночас збагнула, що назад, на свою планету, не зможе долетіти, бо надто багато сил витратила на шлях сюди, вона злетіла вгору і заспівала. То була пісня суму й болю і водночас пісня радості і щастя. Кажуть, що цю пісню можна почути досі. І хто її почує — той буде щасливим, носячи в серці таємницю свого особистого щастя.

Солтис: Ви хочете сказати...

Зося: Я почула спів цієї пташки, пане Пьотре. Ось і все. Саме тому я приїхала сюди. Що скажете?

Солтис: Безумовно, красиво. Навіть дуже. І все ж...

Солтис запропонував Зосі роботу у гмінному керунку: діловодом, бухгалтером, а хоче, пані, — вчителькою у місцевій школі. Зося відмовилася. Сказала, що хоче присвятити життя роботі при землі й вихованню майбутніх дітей. Вона вже вагітна, а тому навряд чи змогла б продуктивно працювати.

Солтис провів її до дверей чого не дозволяв собі з жодним місцевим мешканцем, навіть з найбагатшими.

Зося вийшла надвір. їй хотілося плакати, і водночас було легко на душі.

То було взимку. Рипів сніг під її валянками. Пливи в небі важкі сірі хмари. От-от мав знову піти сніг, а то й початися завірюха.

Зося вирішила завернути на пошту, за яку правила маленька кімната при управлінні. Вона не помилилася — її чекав лист. Як виявилось, чекав уже два дні. Лист був від матері, бо, крім матінки, ніхто й не знав, де зараз вона мешкає.

Лист був відповіддю на листа, якого відправила місяць тому. Зося розірвала конверта, дістала чималий білий аркуш і

прочитала одне-єдине речення: «Nasza córka Zofia nie żyje»¹⁵. Вона, очевидно, пополотніла, бо дівчина з пошти, що вручила їй листа, запитала, чи не треба подати води.

— Не, дзенькую, — сказала Зося і вийшла з поштової кімнатки.

8

Вони так і лишилися жити в тій хаті. Коли Яків заїкнувся про те, що хоче побудувати свою, нову, Параска влаштувала ціле голосіння: «Ци ж ми цим не вгодили, ци ж ми вам такі та бридкі, що хочете нас пукенути?»

Зося несподівано підтримала маму Параску, і до хати прибудували ще одну кімнату. Тим більше, що Гаврилко на той час пішов до війська, де збирався й зостатися.

Час сільського життя для Зосі розтікався і був нестерпно довгим. Вона, як могла, рятувалася од нього: роботою, пліткуванням із новими подругами, сварками з сусідами, а найбільше — дітьми, доглядом за ними: підтиранням носів, турботою про нагодування й кожен крок, розказуванням казок і різних історій, почутих в селі й знаних ще з давнього власного дитинства.

Через п'ять літ після випровадин на службу Гаврилка у вересні тридцять дев'ятого до війська знову пішов Яків. Стояла така ж рання осінь, як і в час народження першої доньки. Тепер їх було три: Парасочка, Софійка-Зосечка і найменша — Уляночка, яку Зося-старша тримала на руках. Назвати так доньку запропонувала, знову ж таки, Зося. Дивні стосунки склалися у неї з Улянкою-старшою, хрещеною мамою Улясі.

Дізнавшись, яка пані приїхала до її коханця-коханого, Улянка таки вже на другий день забігла до них. Оглядала вбрання гості-нареченої, цмокала, ойкала, жартувала, розпитувала.

¹⁵ Наша дочка Зося мертва (польск.)

— Ну й кралечку відхопив, — сказала Якову на прощання. — Тико, здається, то не твоя птаха.

— Яка вже є, — сказав Яків.

На той час в Улянки народилася донька. Мав підозру Яків, що також його. Але те не вельми радувало. Ци той Тиміш сам ни може, думав спересердя.

А Улянка стала навідуватися регулярно. То за тим, то за тим прибіжить, хоч і жила теперка не вельми близько. Якова майже не помічала. Вдавала, що не помічає? Любила поговорити з Зосою. І якось так вийшло, що подружилися вони. Яків уже не так, щоби й здивувався, коли Улянка на Великдень у гості запросила. Обох їх.

— А як же Тиміш? — тільки й спитав.

— Обоє просимо, — сказала Улянка зі сміхом, що сидів ув очах.

Вони не пішли, али Улянка з Тимошем прийшли до батьків. Й Улянка мовби ненароком зновика забігла. Ходіте та ходіте, сусідоньки. До моїх батьків, посидимо, погомонимо.

— Чому ти не хочеш іти? — спитала Зося. — Чи то було твоє кохання?

— Дружили в дітоцтві, — якомога байдужіше відказав Яків.

— Тоді ходімо?

Тиміш, на диво, зустрів їх привітно. Як і Улянка, як і Федотиха з Федотом.

То була дивина, якої Яків був не годен збагнути. В хаті гралися й двійко дітей — хлопчик Іванко і дівчинка Устиночка. Серце в Якова зайшлося: його, його риси поряд з більш несміливими, Улянчиними, видніються в обох дітях. Не, тико в Йвасьові. Він відвернувся.

Зося щебече до дітей, ще змішуючи українські слова з польськими і показуючи на свій добре видний живіт, казала, що ось і в них скоро буде така красунечка. Донечка. Донечка. А сина вона Якову подарує потім.

Все ж проте, що вони були коханцями, Улянка ще десь через рік сама розповіла Зосі.

Зося тоді вернулася з походеньок від нової подруги темна, мов хмара. Коли Яків спитав, що сталося, закричала:

— Ти питаєш, що сталося? Тая дівка, тая Уляська, була твоєї коханкою? Любилися, аж пер'є летало, так?

Вона раптом схопила якогось дрючка й уперіщила чоловіка по плечах. Яків сахнувся і вибалушив очі. Жінка, яка пройшла Крим і Рим, дорікала йому за його давнє кохання!

А Зося кинулася до нього й почала, як уже бувало, бити кулачками по плечах й навіть дряпнула по лиці й шиї, губи зачепила.

— То ти, кур..., ще мені дорікатимеш?

Закричав, не тямлячи себе. Зося ж розлюченою тигрицею продовжувала дряпатися. Він схопив її за руки, міцно стис, а тоді нагнув і задер спідницю. Зблиснули округлі звабливі сідниці, які він так любив. Але цього разу Яків схопив якусь галузку й став хльоскати по тих сідницях. Зося закричала не своїм голосом. На крик вибігла свекруха. Залементувала й собі: що ти робиш, гаспиде окаянний? Відчувши підтримку, Зося зарепетувала ще дужче й залаялася по-польськи. О, вона вміла лаятися — затяжно і смачно!

Яків ще раз шльопнув її по тій дупці, яку хотілося поцілувати, сплюнув і пішов до хати. Жінки трохи ще полементували, поойкали, а тоді Зося зайшла і, наче нічого й не було, поставила на стіл банячок з борщем. Тільки перш, ніж вийти, спитала:

— Невже тая дівка догоджала тебе краще, чім я?

— Твою матір, — лайнувся було Яків, але тут його став розбирати сміх.

А що в роті бульба була, то мало не вдавився.

А Зоська вже коло порогу обернулася:

— Пойду до жида, куплю зельонки. Сам і змастиш вечором рани на моєй дупі.

Як не дивно, дружба між Зосею і Улянкою не припинилася, а стала ще тіснішою. І був навіть випадок, коли Тиміш та Улянка в них гостювали. Тиміш вийшов було попалити, а за ним і Зося. Їх не було довгенько. Та, виглянувши у вікно, Яків побачив — прямують обоє до гайку. Того гайку, що за їхнім городом, де вони з Улясею не раз зустрічалися.

Улянка теж підійшла до вікна. Торкнулася його плеча.

— І як тобі цеї голубочки? Бач, куди посагонили¹⁶...

Яків стрепенувся, штовхнув щосили Улянку, вибіг на двір. Жінка кинулася за ним, схопила за руку.

— Стей, навіжений! Хай собі йдуть. Ци заздро стало? Не кипи. Може ж, мій Тиміш і тобі синка змайструє, як ти мені.

— Сука! Всі ви суки!

Яків відштовхнув Улянку і кинувся бігти. Лють і гнів застинали йому очі. На краю, коло рова, навіть упав. Звівся, вилаявся, кинувсь до містка.

Тиміш і Зося стояли посеред гайка. Тиміш щось їй розказував, показуючи на маленький струмочок, що перетинав гайок. Вони його не помітили. Яків спинився, відчув, як палають щоки.

«Дідько візьми, ця жінка...» — тільки й подумав. І повернув назад.

На подвір'ї стояла й насмішкувато дивилася Улянка.

— Не знайшов?

— Та йди ти...

Улянка засміялася. Дзвінко, по-дівочому чи навіть по-дитячому.

— Ходімо вип'ємо. Там ще, здається, крапелька лишилася.

— Не хочу...

Він стояв на порозі. Улянка наблизилася. Стала зовсім перд ним, близько, взявшись руками в боки.

— Невже в тебе все минуло? — спитала, й щось у її голосі мусило Якова відвести очі.

¹⁶ Пішли швидко (*діал.*).

— Що минуло?

— Ніби ти не знаєш...

Він ухилився від її простягнутої до його чуба руки. Відчув остаточно — таки минуло.

Зося й Тиміш все не поверталися і вернулися десь так через годину. Улянка зустріла їх жартами. А Яків, хоч і тоже жартував, був ладен убити. Всіх трьох.

9

— Я буду тебе чекаць, — сказала тепер Зося. — Моцно чекаць. Ми будем чекати. Учотирьох. Вшістьох.

Підійшла ближче, дала чоловікові на руку Улянку. Мала щось пролепетала, торкнулася татової щоки, носа.

На Зосиних очах блищали сльози.

— Будь проклята ця война і тотий шваб¹⁷, котрий до нас лізе.

Коли вже він з усіма попрощався, поцілував вкотре маленьких своїх, Зося ще раз припала до нього, зашептала:

— Толькі спробуй не вернутися. Найду могилу й викину твої погання кості. Маткой Тарнобжегской присягаюсь. Господи Боже милостивий, що ж то таке єстем на свете бляим? — І далі, ще гарячковіше: — Я буду молити і свою Матку Боску, і Матір Божу... Обіцяй, що берегтимеш себе?

Він пообіцяв. І таки вернувся, живий, хоч і стомлений та змарнілий.

Але пережив і дурну атаку, коли мчалися на конях на німецькі танки. І відступ аж до Бугу, оточення біля Грубешова. Їхній пошарпаний уланівський полк потрапив у німецький полон у повному складі — всі, хто лишився в живих. Воював тепер Яків на гнідому коні. У червоного був свій власник. У тій безглуздій атаці він бачив, як падав підстрелений кінь, його колишній кінь, до

¹⁷ Німець (польськ., розм).

якого він досі чомусь не наважився підійти, і кинувся, щосили пришпоривши свого теперішнього, до того місця.

Вершник лежав убитий з відкинутою набік головою.

Червоний конав, дивлячись на нього жалісливим оком. Раптом він заіржав і спробував звестися на ноги.

«Господи, впізнав», — раптом подумав Яків.

Кінь бився в конвульсіяx. Яків не знав, що ж робити. Пристрелити, щоб не мучився? Кінь ще раз слабо заіржав. А прямо на Якова вже мчалася гора крупівського заліза. Яків розвернув коня. Не стримався, озирнувся. Танк якраз був на тому місці, де вмирав його червоний кінь. Подумав саме так — вмирав, а не здихав.

Розвернувся і, не тямлячи себе, помчав назустріч танку. Кулі з кулемета просвистіли поряд. Він пробіг поряд з танком, рубонув шаблею по броні й, промчавшись ще з десятків метрів, стрімко розвернув коня. На те місце, де лежав червоний, не було сили глянути. Кинувся наздоганяти своїх.

Кшиштоф Собєський служив у тому ж полку і був уже майором і начальником полкового штабу. Під час походу Яків бачив його разів зо два-три. А тут, у колоні, яку гнали на захід, його раптом торкнули за рукав. Озирнувся.

— Пан улан Якуб Мех?

— Так точно, пане майор, — приклав руку з відставленими пальцями до голови, хоч конфедератки на ній не було.

Майор простяг йому руку. Потиск вийшов міцним. Якийсь час ішли поруч мовчки. Нарешті майор спитав те, що й мав спитати: чи є пані Зося, ви ж знаєте, про кого я мувлю, його жонкою, а як що так, то де вони живуть?

Яків сказав правду. Додав, що має трьох доньок. Пан Кшиштоф зітхнув і після довгої мовчанки тихо мовив, що заздрить йому, улану Меху. І що, певне ж, Зосі нелегко було призвичаюватися до сільського життя.

— Нелегко, — сказав Яків.

Руки Зосині побачив — порепані, у землі, у гноєві.

І ті, колишні, білі, пещені, з довгими тонкими пальцями.

— Нелегко, авжеж...

Повторив, зітхнув. Прикрість народилася. Він винен чи....

— Дивна вона жінка, — почув у відповідь.

Ще через кілометр-другий мовчазної ходи майор сказав, що він бажає улану Меху вижити у цій круговерті смертей і вернутися додому. Якщо ж із ним щось трапиться, може бути певен — він, Кшиштоф Собеський, якщо залишиться живим, потурбується і про Зося, і про трьох її доньок. Адресу його він знає. Як, до речі, їх звати, ваших доньок?

— Параскева, Зося і Улянка, — відповів Яків.

— Вельми добжі імена, — пан майор Кшиштоф Собеський приклав руку до своєї конфедератки. — Честь маю, пане улане. До відзена.

Майор вернувся до голови колони, де йшли офіцери. За весь виснажливий п'ятиденний марш, коли йшли і вдень, і вночі з невеликим перепочинком, під час якого спали прямо на землі, Яків бачив майора Собеського тільки здалеку. Лише пригадав їхню останню розмову. Тоді, перед його звільненням зі служби. Його власне побажання щастя. А бач, як вийшло. Чи сам пан майор має законну жінку?

У таборі під Дембліном рядових жолнежів і офіцерів розлучили. Офіцерів погнали кудись деінде. Яків побачив, як шикують офіцерів, і щось його підштовхнуло. Він кинувся до тієї офіцерської колони. Німець-вартовий наставив на нього автомата.

— Век! Шіссен!¹⁸

— Я... Я хочу сказати щось пану майору, — крикнув Яків.

Майор Собеський почув його крик і підійшов до німецького обер-лейтенанта, котрий стояв збоку, та щось йому шваргнув не

¹⁸ Геть! Стрілятиму! (Нім.)

по-польськи, мабуть, німецькою. Той щось гаркнув у відповідь і змахнув рукою. Певно, дозволив балачку офіцера з солдатом.

Майор наблизився до Якова, спитав, що він хоче. І Яків промовив крізь клубок, що з'являвся в горлі, навіть не в горлі, а наче з грудей вилавив, що хоче сказати пану майору — Параскева, старша донька, не його, а, певне ж, пана Кшиштофа. Пана, пана Кшиштофа.

— То є правда? — спитав майор.

— Так.

— Матка Боска, — прошептав майор, і на його очах з'явилася зрадлива волога.

Граф-майор хотів щось сказати, та лише круто розвернувся і майже побіг до своєї колони. Колона рушила. Яків пішов до своїх. Чи виживе майор у круговерті смертей? А він сам?

10

Велика війна гримотить над світом. Повзе через кордони, моря і річки, гори й ліси, і ніяка сила — ні Божа, ні людська — не годна її спинити. Серед страшної кривавиці стоїть він, простий, тико й того, що трохи грамотний поліщук Яків Мех, по-вуличному Цвіркун. Стоїть альбо рухається то в їден бік, то в другий. Його переставляють, мов пішака на якій дошці незбагненої гри чи, гірше того — здмухують, як мураху, що от-от можуть роздушити. Він сам рушає посеред тої смертельної крутаниці, намагаючись вижити і втекти. Втекти й вижити.

Спалахи білого світла крізь морок літ. Чоловік серед пожарищ у чужім краю.

Демблін. Рік від Різдва Христового 1939-й. Польське місто і німецький табір для полонених польських вояків. Холодний осінній дощ, що робить одежину — ще недавно такі чепурні мундири жолнежів Війська Польського — мокрою, мов хлющ, викручуй не викручуй, набряклою, що от-от розлізеться чи вибухне од тої

мокрості. Баланда двічі надень. Коли ведуть у кар'єр довбати й вантажити камінь — раді.

Голос: та скільки ж можна знущатися, ми полонені, а не свині.

Постріл, потім автоматна черга, чийсь зойк і крик.

Чутки: у східних кресах, на Волині й Галичині, вже хазяйнують совети, встановлюють свої порядки. А німці українців от-от додому мають відпустити. Бо така угода в них з тим вусатим московським дідьком.

Листопад. Дощі стихають, на зміну їм приходить ранній дощукульний мороз, і тих, хто вижив, заганяють в бараки. Одного разу до їхнього бараку заходить охоронець і оголошує, що всі, хто є за національністю не поляк, а українець, повинні вишикуватися на плацу.

— Хлопаки, додому поїдемо, — радо кричить хтось.

Перед завмерлим строєм похмурих, неголених з'являється дженджуристий німець, щось гарчить.

Перекладач чистісінькою українською мовою:

— Гер капітан пропонує всім українцям записуватися до особливого підрозділу доблесного вермахту. Всі, хто зголоситься, отримають обмундирування, можливість сито жити і служити великому фюреру Адольфу Гітлеру, а також у німецьких рейхсмарках суму підйомних, яка дорівнює п'яти тисячам довоєнних польських злотих.

— Ого, — присвистують у строю.

П'ять тисяч злотих! Матір Божа! Яків і помріяти не міг про таку суму. Як допомгла у хазяйстві та тисяча злотих, яку привезла як «придане» Зося! Сяк-так, але таки вилізли з безпросвітної бідності.

П'ять тисяч злотих! І можливість вирватися з цього пекла...

— Йдем? — сусід по ряду торкає за руку. — Я йду. Не будь дурнем. Потім з теї армії і змитися мона.

Змитися? Куди? Яків почуває себе мишкою, перед якою клітка за дармовим сиром. Ци великим шматком сала. Селянський розум підказує Якову — не чіпай тую лакоминку. Клітку

неодмінно зачиняють. За воротами цього страшного табору. То не солодка воля, а неволя з присмаком цукру.

Капітан велить бажаючим вийти зі строю. Десятка два виходять. Їх відводять убік. Тоді капітан обходить ряд за рядом і кожного питає, чи бажає він вступити до вермахту.

— Ні, — каже Яків, коли до нього доходить черга.

— Варум?

— Чому? — перекладає чоловік, обличчям не схожий на українця.

— У мене вдома жінка і троє маленьких дітей.

— Дарма відмовляєшся, — каже вже від себе перекладач. — Незабаром пошкодуєш про це.

Пошкодує? Яків вагається. Та якась незрима сила змушує його ще раз кинути коротке:

— Не.

Вже наступного дня тих, що відмовилися стати солдатами вермахту, перевдягають у сірі тюремні роби, а на спину нашивають напис «*Polak polityczny*»¹⁹. Їх тепер гонять щодень розчищати сміттєзвалище. Один з в'язнів хапає гниле яблуко і шматок м'яса, запихає до рота. Через два дні він умирає у важких муках.

І все ж у грудні всіх українців з табору відпускають. Вертають польські мундири. Яків вирушає пішки. Надворі вже лежать густі замети. Колючий вітер забирається під літній мундир.

«Я не дійду», — думає Яків і розуміє, що мусить дійти. Мусить дійти й побачити Зосю велику і Зосю маленьку, Парасочку маленьку і Параску-мату велику, найменше його диво — Уляночку і батька Платона, що останній рік все хорує й надсадно, майже не перестаючи, кашляє.

¹⁹ Поляк політичний (*польськ*).

Зойк матері: «Яшко!» і Зосині слова, коли вона відірвалася від відра, в якому готувала пійло для свиней:

— Та що ж то за человек такій, що вертається з тамтого свенту, коли его жонка якраз з брудними руками й не може обняти коханого!

Зося завше, коли хвилювалася, перемішувала, плутала українські слова з польськими, а то й утворювала свої, схожі на дві мови одразу. Але вона таки припала до його виснажених грудей і неголених щік, розставивши ті вимазані довгі руки, мов крила. Цілувала пристрасно, як колись, нікого не соромлячись. А на порозі вже стояла, блимаючи очиськами, зеленкуватими, як у матінки, загальна улюблениця — семирічна Парасочка. Раптом згадав Яків свою зустріч з її справжнім батьком і вперше в серці неприязнь ворухнулася: «Польське, панське сім'я!» Але він змусив той колючий клубок, що зненацька виріс у грудях, згорнутися. А коли донька до його колін припала, рука мимоволі до її білявої голівки потяглася, а на щоки вилилася брунатна фарба. Потім він обіймав і Зосю-меншеньку, і підняв високо на руках Уляночку. Тоді до батька, що лежав на печі й дивився жалібно та винувато, направився.

— Думав, не діждуся, сину.

Зосі він таки розповів про зустріч з Кшиштофом Собеським. То було через пару ночей, на світанку. Після любовщів.

Раптом Зося на лікті звелася:

— Ти... Ти, Яцеку, розповів ему про нашу Парасю? Розказав? Пощо?

Він мовчав. Хіба все розкажеш? Хіба тепер зважиш на якихось терезах той момент, коли побачив, як майора Собеського серед інших офіцерів збираються виводити з табору...

А Зося за плечі струсонула.

— Нащо?

І зайшлася у беззвучному плачі. Яків пригорнув її і став гладити, як маленьку, по голові.

Згодом подумав — чи розказувати, як додому ішов, поверх того, що вже розказав? Та Зося сама почала розпитувати.

Все ж про одну ночівлю змовчав. Пощо її і своє серце тривожити? Як уже стомився йти і став геть замерзати, згадав про село, де колись був на заробітках, тартак. Неонілу і її батька. До них і завернув.

Неоніла була вже замужем за якимось удівцем в сусідньому селі. Пішла на трійко чужих дітей. Ну й своє мала на додачу.

— Дочку свою, певно, хоч побачити? — спитав Неонілін батько.

— Ни знаю, — щиро признався Яків.

— Не тра' їх тривожити, Нілку особливо. Чоловік той, мій зять, хазяйновитий, але суворий. Довго Ганку й признавати не вельми хотів, бо ж дитя незаконне, а як побачив, як Нілка куло його дітей упадає, то й собі серцем відтав, став більш прихилетися, таке от діло...

12

Поступово при звичаювався до нового життя. Теперка в селі була сільрада і там головував капезеушник Степан Семенаха. Якова туди викликали, і чоловік без погонів, али з дивними знаками на гімнастерці довго розпитував про перебування в німецькому таборі, про поведінку німців і полонених. Коли Яків розповів, як до німецької армії вступити відмовився, схвалив:

— Правильно вчинили, громадянине Мех. Хоча Німеччина тепер наш друг і союзник, але краще ви в героїчній Червоній армії ще повоюєте.

Яків хотів сказати, що більше ніде не збирається воювати, али змовчав. А ось те, що він самотужки через Буг вночі по льодові перебрався, той воєнний не похвалив, сказав, що могли й за німецького шпіона прийняти. Яків щиросердно признався — на

там тім боці Бугу забужанські люде казали, що тех, хто через міст йде, до Сибіру відправляють. Воєнний зирнув пронизливо.

— Запам'ятайте, громадянине Мех, що ми даремно нікуди нікого не відправляємо. Радянська влада суворо дотримується соціалістичної законності. Безпощадні ми тільки з ворогами трудового народу.

Він так ще раз кресонув сірими очима — блищали, мов край добре нагостреної коси, — що Якову на душі враз мультко стало, за плечима по спині цівка поту побігла, а за нею друга — під правою пахвою. Та воєнний враз пом'якшав, усміхнувся.

— Ви вільні, товаришу Мех. Ви тепер повноправний громадянин великого Радянського Союзу. Дякую за цінну інформацію.

Вільне життя товариша Меха взимку складалося із заготівлі дров — тепер і панський ліс зробили державним, на його тре' було брати в сільраді наряд і за розчищений гектар відпускали підводу кругляків. Навесні зорав поле, бо Зося змогла тилько клаптик озимини посіяти. Ну, а далі звична круговерть, вже не смерті, а життя: оранка, сівба, садіння бульби, полоття й косовиця, осушення болота побіля поля, робота коло хати — чоловікові діло завсіди найдеться. Зося не відставала, шалена у своєму завзятті, тико могла в найнепідходящі моменти, коли, скажімо, косу гострив чи дрова рубав, підійти й поцілувати. Яків сердився — не прийнято так у їхньому селі. Втім, сердився так вже цільних дев'ять літ. Зося тепер доволі часто сварилася з свекрухою, а потім обіймалася й перепрошувала маму Параску солодкими, схожими на швидке куряче сокоріння словами. Наче гралася. Зате свекра Платона, що тепер тико врядигоди злазив з печі, самовіддано доглядала, мало не з ложечки годувала, а перед Великоднем покупала саморуч в балії, під повіткою, бо ж надворі теплина стояла, незважаючи на обурливе ойкання Параски — де ж то видано тако жінці чоловіка обмивати, хіба смерть накликає ця окаянна полячка, та ще й голого чужего чоловіка мие.

— Не чужого, а свого коханого таточка, — сміялася Зося. — Заплющуйте очі, тату, на голову воду литиму.

А мала Зосечка-Зосина підійшла і поруч матеріної спідниці стала:

— Бабушю, я тоше поляшка?

І оченятами, як матуся неїна, — блись-блись, а з тих оченят сонячні зайчики з хитринкою в лапках вистрибують.

— Аякже, така сама пані в дертому жупані, — забурчала баба Параска. — З кишень оно голодні миші виглядають.

— Миші? — Зосечка жваво оглянулася. — Де, де, бабуню?

І, не дочекавшись відповіді, побігла, заливаючись сміхом-дзвіночком по дворі.

За малою трюхикав старий дядько, а швидше дідуган — час. Та вона ще не відчувала його кроків, як і застережливо протягнутої над чорнявенькою голівкою длані старого мудригана. Зося бігла й сміялася, а за нею й Улянка поволечки дибцяла, падала й пхинькала, підводилася й далі тупу-тупу ніжками. А от Парасочка, та вже з-за хліва виходила, з нарваним щавусиком у подолі. Для боршу.

Теї весни почали вивозити в Сибір поляків. Яків було затривожився за Зося, новий совєцький солтис, ци то пак голова Семенаха заспокоїв: боятися нема чого, вивозять тико цілі сім'ї, де всі поляки, та й то тико панів осадників, в першу чергу тих, котрі якісь посади мали.

В селі організовувався колгосп, куди вступали найбідніші.

Коло сусідів Цвіркунів раз спинився Петруньо Луцьків, вічний сільський голодранець і п'яниця. Стояв і цмокав, похитуючись. А тоді до Якова, що тин ладив:

— Нічого, дєдьку Яшко, то всєньке наше буде. Ех, жалько, що ви-те тоже багатіти почали. Бо й вас, гляди, доведеться розкуркулювати.

Яків мовчки сплюнув. А наступної весни забрали вже й Тимоша (не першого в селі). За антисовєцьку... тьху, й слова то

вимовити було тяжко. Улянка їздила до Луцька, али на побачення не пустили. Та Улянка, в якої знову виріс живіт (друга за ліком дитина, значить, вже од Тимоша буде, завважив Яків), забігши до них, витирала сльози й казала, що нічо', не все коту масниця, муситиме й пісну юшку похлебтати, як ото німак скоро на советів попре.

І німак таки попер, али слідом за приходом німців і звістка жажлива прилетіла: казали, що перед тим, як з Луцька та Ковеля драпонуті, енкаведісти (Господи, і слів яких навігадували теї совети) постріляли геть усіх, хто в тюрмах сидів. Як таке могло бути, дивувалися люди. Родичі загоренців Івана Лупиного та Лукаша Несміяна, котрі там сиділи, поїхали опізнавати трупи. Поїхала й геть сплакана Улянка з братом Петром.

Та вона розминулася з чоловіком. У другий після початку вуйни вівторок в село вернувся геть обірваний, з великим синцем під оком Тиміш. І розказав: врятувала його хитрість — коли рихтували на другий день, як німець хапав, пониділок, в тюрмі на дві шеренги, хто політичеський, а хто «битовік», він до політичеських не пушов — щось як підказало. Бо тоді тоже б лежав у штабелі постріляних. Али те, що далі розказував, вже виступаючи на сільському мітингу, коли Лукаша ховали (Івана сестра не змогла знайти), ніяк не вкладалося до голови, не могли в тямі поліщуки взєти, як то мона безневинних, ще не засуджених людей, хай і турміянів, з самострілів косити...

13

Десь через місяців два після початку війни Тиміш прийшов. Балакали про те, про се. Про тюрму сказав — не буду. Хай, то вже... І рукою махнув. Війна відкотилася давно на схід. Тихо було в селі.

— Чув, — сказав Тиміш, — наших усіх у Львові німаки посадили?

— Наших?

— Бандеру і його родину. Та й багатьох. У Луцьку, кажуть, те саме... От тобі й державу одновили... Що совѣти, що ті, зарази...

Не знав Яків, хто такий Бандера. Хтів питати, та чогось соромно стало. А Тиміш раптом із кишені гребінець дістав. Та не став розчісуватися, на долоню поклав.

— Помниш, як грали?

Чом би не пам'ятати. У їхньому селі була така родина — Бубенці по-вуличному. П'ятеро Бубенців і створили той гуртсміхоцький. Старий Ілько Бубенець вибивав на каструлі, як на бубні. А то й з ночвами залізними, дір'явими й іржавими приходив і тоже бив. Син його Василь на рублі, що ним прасували одѣжу, як на скрипці, ломакою виводив. А Василеві сини: Петро старого зіпсованого годинника, якого ще за царських часів на стіні вішали, випросив у Гершка і тепер туди-сюди тягав ланцюга, витягуючи скрипучі звуки, що по душі шкрябали, Іванко-халамидник, найменший хлопчисько, опудало kota носив, тягав раз по разу за хвіст і нявчав на різні голоси. Ну, а сестричка Явронька, зодягнута хлопчаком, з намальованими вусами, на гребінці, мов губній гармошці, вигравала.

Більшість загоренців вважали сімейство Бубенців варіятами, шамашедшими, али були й такі, що любили їхні чудернацькі концерти дивитися й слухати — та ще й з примовками усякими, пісеньками сороміцькими.

Зося ж як уперше побачила той оркестр-дивовижу, захоплено в долоні заплескала. Сама спробувала на кожнім з інструментів заграти. Ілько поблажливо дозволив, ще й ляснув польку по дупі, на що отримав од неї тим же рублем нижче поперека. А потім, через якихось пару місяців, коли у них гостини були, заручини Гаврилкові, раптом кудись майнула й привела Бубенців — от вам, мовляв, і музики. Яків спершу розсердився на жінку, а потім рукою махнув — ет, як хочеться, то й посміятися мона.

Через якийсь час, коли на недільні чи святкові посиденьки, двома чи трьома-чотирма сім'ями збиралися (Петрова,

Улянчиного брата, і Тимошевої сестри Галі), Зося запропонувала, лукаво очицями зеленими блискаючи, й собі на гребінці та рублі й ночвах зіграти.

— Зосько! — гаркнув було Яків.

Зося тоді зновина блиснула очима й вирвала з волосся свій гребінець — великий, із змійкою на краю. Накинула на нього хустинку. Торкнулася губами.

А тоді... Тоді заспівала:

— А мій мєлий чулувік

Приблудився з Кукурік.

Добре ще, що не з Руди

Приваландився сюди.

Яків не знав, що й робити — сердитися чи захоплюватися.

Скочив з лавки, спробував видерти гребінця з рук. Зося увернулася, ще й ногою спробувала зачепити.

— Ну, ви-те бачили, — то вже Параска стала — руки в боки, на невістку лихим оком глипнула.

А Зося підбігла, простягла їй гребінець — пограйте, мамо.

І тут Тиміш несподівано її підтримав. Сказав: чом би й не зіграти? І таки заграли.

Рознеслося тоді по селі — багаті Вергуни вкупі з Лучаками та Цвіркунами чудять.

Тепер Тиміш раптом ліктем Якова в бік:

— А давай-но цеї неділі забаву зробимо.

— Забаву?

— Так, — сказав Тиміш. — Ти же знаєш, що Ілька німець забив, з тих, що в нашій силі стояли. Нібито щось там Ілько хотів украсти. От ми у єго памнять і зіграємо. А тоді, мо' й по селах підемо.

— По селах?

— А чом би й не? Подуріємо трошу, а там, гляди, дечо' й розвідаємо. Пора народ од сплечки піднімати. Бо думали — слобода, а вийшло — чужота. То згода?

— Якщоти кажеш...

Яків тоді подивився на Тимоша. Колишнього суперника, що став тепер другом. Святий цей чоловік чи дурний? Нє, недурний. А знає ж, що син найстарший у нього од Якова. Мо', й донька...

— Улянка в ліс по ведмеді пішла, — сказав раптом Тиміш.

— І моя...

— Значиця, там стрітяться.

Тиміш помовчав, а тоді мовив:

— Кляте життя. Али й таке, що мусово за нього триматися. Мусово, те я там добре в тюрмі пойняв. Щоб не було, а триматися тре'. Навіть так, як Бубенці за него трималися. І грати на чім пупало.

14

Сорок третій приніс і радість, і горе. Навесні Зоська вчетверте родила. І знову доньку, котру назвала Ольгою, Олькою, на честь двоюрідної Якова сестри, котру перед тим до Німеччини вивезли. Яків похнюпився, коли повивальниця Герасимиha сюю новину повідала — певно, не видіти йому сина. А в жнива помер Платон, маючи всього шістдесят і штири роки, геть змучений і викашляний.

На тей час довкола Загорян густо посіялася тривога. Палали ночами, а то й посеред білого дня українські й польські села. Цимало хлопців і чоловіків подалися в українську партизанку, до повстанців, або ще яку них казали — в бульбаші. Пішов і Тиміш. Кликав за собою і Якова, та той відмовився: як же він четверо малих, шмаркатих дітваків на двох бабів кине?

— А в мене хіба менше? — сказав Тиміш. — Ци ти хоч, щоб тутечки, на нашій землі, як не німота, то ляхи ци совети хазайнували? Та нас же по тюрмах зновика, як те сухе стебло, вижинатимуть.

— Ни хочу того, Тимоше, — одказав Яків. — Сам знаєш. Али я ліпше вам, коли продохтів яких, сала та м'ясця підкину. Та й село тра' охрняти комусь.

— Ну дивись...

З тим і розійшлися. Яків і правда, записався в самооборону, ночами, коли випадала черга, ходив вартувати.

Теї ночі під зорями, а частіше під хмарами були ой якими тривожними. То тутечки, то тамечки на обрії спалахували й довго не гасли заграви. Яків стояв на краю села, вдивлявся в темряву, й серце стискалося так, геньби у нього хтось лещата запхнув. Щоби міг зробити, якби хтось налетів? Пальнути раз чи два з обріза? Бо на більше той самопал і не здатен. Та ще хіба у рейку забамкати, щоби село збулося. Може, люде тоді й утекли б.

Ніч вдивлялася у нього стооким невидимим звіром, несла крадькома у чорній торбі сотню, а може, й тисячу звіренят, здатних рознести довкола біду.

А якось забіг на подвір'я брат Гаврилко, здається, на Спаса то було. Розкуйовджений, очі палають, на плечі самопал на мотузку теліпається, в руках вила.

— Гайда, братику, на польську колонію йдемо.

— На польську, кажеш?..

— Ну, на Зенюв.

Яків різким порухом рвонув з братових рук сокиру. Тоді другу руку простяг.

— Самопала давай.

У Гаврилка мало очі з орбіт не вилізуть.

— Ти що, брате, полякам продався? Щеби пак — маєш і в себе польську цяцю. Та виплодків ляських.

— Дуройо...

Яків ударив молодшого брата у підборіддя. Тоді за самопала шарпнув.

— Зосю не чіпай, брате. І дітей не чіпай. Забув, якою вони мовою балакають? А за колонію тую ти за весь свій вік не одмиєшся...

— А вони? Ти забув, що в Штуні, Вижгові, Висоцьку нарobili? Церкви палять... Дітей на кілля... Слабак ти, брате...

— Може, й слабак, — згодився Яків. — Али самопала тобі не віддам.

Відступив і курок звів. Цівка дивилася маленьким, порожнім ще оком, у братові груди.

— Гляди-но, не пошкодуй, брате, — сказав Гаврилко з притиском, злостиво.

Та плечі в нього вже опустилися. І очі погасли. Мовби вітер дмухнув на теї жарини.

Яків повернувся і побрів за хату. Над селом пливли велетенські журавлі — білі хмари. Кружляли, готуючись до відльоту у вирій, інші, справжні птахи — боцюни. Стояла десь там, за бором, що синів у далечині, осінь. Все було, як і завше. Тільки люде були не такими. Ішли одне на одного. З сокирами, вилами, самопалами.

«Хто винен у тому? — подумав Яків. — Поляки? Совети? Німци? А хто мого брата змусив узєти до рук сокиру? Господи, хоть би він не пушов на ту колонію з дурної голови».

Біда в їхнє село нагрянула негадано, коли вже ніби все довкола — бійня, підпали, напади — стихати стало: десь на п'ятий день по Покрові. За тиждень перед тим поляки напали на Полапи, майже сусіднє село. Спалили там церкву, а в ній чи не з півсотні людей. Після того рушили, певно, сп'янілі від успіху, на Загоряни. Та лісовою дорогою стрівся їм загорянець, старий Федько Бутмерець (бо з Бутмера, села коло Прип'яті, був родом, в Загорєни в приймаки пристав), то оточили його, стали розпитувати, як там, у Загорянах, все спокійно? А Федько

зметикував, що біда до села їхнього суне — зі зброєю, тими ж вилами й сокирами в руках! З очима, ненавистю поїденими. І сказав, так, мов, і так (до того ж польською), в тему ахтемським силі цілінька сотня «бульбашів» стоїть. Вчора ж прийшли й розквартирувалися.

— Бульбаші? Банда УПА?

— Атож, Гупа, — заливав Федько. — Крука сотня.

Нападники тривожно поперезиралися, дали діду пару стусанів: чи не бреше старий пеньок? Однак, порадившись, повернули назад. І старого відпустили, як не дивно.

Коли наляканий Федір розказав про те в селі, люди рішили, що до них тепер не поткнуться.

Поткнулися. Пройшли крізь вранішній осінній туман безшелесними примарами. Виникли у дворах, коло хат, заходили в хати. Мали, певно, чітку інформацію — з якої сім'ї в УПА є, хто на колонію ходив.

Зайшли і до Мехів. Двоє з рушницями в руках — молодший і старший. Наказали йти на зібрання до церкви. Тут до хати вступила Зося, котра якраз корову доїла, та, почувши шум, покинула. Відразу зметикувала, що й до чого.

— Джень добри. То у нас гості такі статечні і поважні?

Мабуть, прийшли відразу за якимись певними ознаками —

поставою, лицем, вимовою — визнали у цій жінці без страху в погляді свою. Своєї крові й роду.

— Пані єстем полька? — спитав старший.

— Нє тилько єстем, ає билам, єстем і бенде, — Зося ще більше випрямилася. — Проше пана, Зоф'я М'ялковська. Проше пана, полячка, шляхтянка і католичка. З кім мам зашит розмавцяць?

Її спитали, не відповідаючи: хто та звідки, як вона тут опинилася? Зося відповіла, що вийшла заміж за жолнежа, улана Війська Польського, який уже захищав Жечу Посполиту од ненависних швабів. Тому й приїхала сюди жити — на креси

всходні, одвечну польську зе́ме, і цим дуже гордиться, бо принесла сюди польській дух і єнзик²⁰ польській. А ось мій, проше вельможного пана, муж Якуб, капрал Войска Польского, який захищав Жеч Посполиту, а то наші доньки — Зоф'я, Генефа і Юліана, а в колисці спить, проше ласкавого пана, донька Ядвіга. Звісно, Зося ризикувала, називаючи інші імена... Але після її слів той старший, з виразними мішками під очима, приклав руку до військового кашкета:

— До відзєня, пані Зоф'я. Щєнслівєго жиця...²¹

Коли вони вийшли, Зося заціпеніло опустила на лавку. Здавалося, от-от заплаче, але вона не заплакала. Тико спитала:

— Що вони казали?

— Вєліли йти до церкви, — сказала Параска. — Тамєчки збирають людєй. Мабуть, як у Полапах, палитимуть...

Зося підвелася, погладила по голові перелякану Парасочку, потім Зосечку. Тоді вийшла з кімнати. Як виявилось, пішла до комори. Щось там заgrimіло.

— Що вона робить? — Параска спитала схарпуджено.

— Хіба я знаю, — сказав Яків.

Зося вернулася, несучи на руках давню свою блузку, в якій приїхала сюди, спідницю, куртку-кожушок, чобітки, капелюшок. Зберігалися вони не знати для чого, бо навіть на великі свята не вдягала. Тико хіба час від часу діставала і просушувала. Після того вдягала, проходжувалася подвір'ям і знову ховала до куфера.

— Що ти задумала? — ступив до неї Яків.

— Я піду туди... До церкви...

— Нащо? Ти хочєш смерті?..

Почувши страшне слово, до мамі з плачем кинулися старші доньки, а за ними й Уляночка.

— Не плачє, малєнькі, — Зося пригорнула доньок, тоді повернулася до чоловіка й свєкрухи. — Я мушу туди піти. Чуєтє,

²⁰ Мова (польськ.).

²¹ Щасливого життя (польськ.).

мушу! Я не хочу смерті. Але піти мушу. І не стримуйте мене. Я все одно піду. Може, пощастить...

Не доказала. Але у її очах була та рішучість і затятість, яку вони вже добре знали.

— Тоді і я піду, — сказав Яків.

— Ми повернемося, — пообіцяла Зося, коли виходили з воріт.

Параска плакала. Кричала в істериці Параска-молодша. Заливалися сльозами менші. Зося із закаменилим обличчям вийшла на вулицю. У селі густо лунали крики й плач. Горіло кілька хат. Бахнув один постріл, другий. До церкви од них було зовсім недалеко.

«Куди я йду? — думав Яків, приречено переставляючи ноги. — Куди йде ця шамашедша жінка? Хто же догляне наших дітей, Божечку мій...»

Проте йшов. Поруч Зосі із міцно стуленими вустами. Виструнченої. Не схожої на себе.

Людей вже загнали в їхню стару дерев'яну церковку. Двоє хлопців з рушницями обкладали церкву соломомою й сіном, біля сходів стояла каністра, з відчинених дверей храму, біля яких стояли ще двоє з автоматами, долинали плач, зойки і гамір.

На подвір'я якраз завели невелику групу людей, які здивовано дивилися на вибрану пані, підвели до чоловіка з виправкою офіцера, біля якого знаходився і той, з чорними мішками під очима, котрий приходив до Мехів-Цвіркунів.

Зося і Яків, котрий стискав її руку, підійшли до чоловіка з виправкою. Той подивився явно здивовано, Зося привіталася і сказала, що вона, Зоф'я М'ялковська, ревна католичка, шляхтянка з древнього польського роду, відомого ще з часів королів П'ястів, спадкоємиця по прямій лінії полковника Януша М'ялковського, відзначеного світлої пам'яті королем Яном Казиміром за походи проти запорізьких здрайців, правнучка Конрада М'ялковського і донька Броніслава М'ялковського. Якщо пан... пан...

— Капітан Армії Крайової Збігнєв Куртовскі, — так представився чоловік.

— Якщо пан капітан не вірить, — сказала Зося. — То ось мій паспорт, а ось наша родова грамота, видана королем Яном Казиміром.

— Верім, пані, але...

Капітан взяв паспорта й так глянув.

— Конрад М'ялковські, Броніслав М'ялковські, — він наче щось пригадував.

— Так, пане капітан, ви не помилилися: мій батько саме Броніслав М'ялковський, соратник нашого вождя Юзефа Пілсудського, який був разом з ним в російському засланні, і який стояв з ним поряд під час проголошення незалежності Другої Речі Посполитої 11 листопада 1918 року. Який загинув у поході проти більшовиків у двадцятому році. А мій прадід Конрад був близьким соратником князя Адама Чарторийського і помічником начальника канцелярії його світлості, а при Кастусі Калиновському також зложив голову за незалежність Польщі.

— То що хце ясна пані? — вже з теплою ноткою в голосі спитав капітан.

Зося сказала, що вона разом зі своїм чоловіком Якубом, капралом війська Польського, який проливав кров за ойчизну у вересні тридцять дев'ятого року, хочуть бути поруч з тими людьми, котрі знаходяться в церкві, серед яких вони прожили значну долю свого життя. Капітан доволі м'яко заперечив, що така жертва непотрібна і нерозумна. Ці люди відступники і зрадники, схизматики і бандити. І пані Зоф'ї не робить честі те, що вона захищає їх. Я їх не захищаю, а прошу за них у пана капітана перед Паном Богом і Маткою Боскою. Тут Зося дістала іконки Маткі Боскей Свентокшицької і Тарнобжегської. Або хай пан капітан дозволить померти разом з ними... Це неможливо, заперечив пан Збігнєв. Тоді, Зося вже підвищила голос, нех пан капітан замість цих людей розстріляє її, Зоф'ю М'ялковську, доньку Броніслава

М'ялковського і правнучку Конрада М'ялковського. Якщо конче потрібна чиясь смерть.

Нех розстріляє, бо так їй кажуть і Матка Боска Тарнобжегська і Матка Боска Свєнтокшицька. Мусить вона прийняти смерть за цих людей, яко справжня полька і католичка з роду справжніх поляків М'ялковських.

Капітан завагався, Зося стояла і незмигтно дивилася йому в очі — горда і виструнчена. Вперше цей бравий офіцер, що вже дивився в інші очі — смерті, не знав, що чинити. Спалити живцем, хай навіть разом із бандитами і відступниками, доньку близького соратника Юзефа Пілсудського і правнучку близького соратника Адама Чарторийського і Кастуся Калиновського означало заплямувати на віки вічні своє ім'я. І добре ім'я та честь свого роду. Найпростіше — не пустити силою, її і її чоловіка до церкви. Це можна зробити, але...

Капітан, що опустил погляд, знову підвів голову, відчув — ця жінка, ця вродлива горда полячка, до того ж знатного роду, донька одного з творців польської незалежності, мимоволі захоплює його. Яка гідна справжньої польки-аристократки мужність, відвага, не позірне, а справжнє благородство, пся крев! Яка дивовижна врода, що дісталася якомусь капралу, судячи з усього, мужлану. О Матка Боска, чому доля така несправедлива! А що, як ця пані, що навіть у цій глушині, певно ж, зберегла свої колишні зв'язки, скомпрометує у новій Жечі Посполитій, яка постане після перемоги над швабами, його ім'я...

І він прийняв рішення. Приклав руку до конфедератки, легко-легко вклонився і скомандував соратникам рушати за ним. Щось спробував заперечити чоловік, що приходив до Мехів, але капітан сказав, що рішення не змінить. Як тільки вони зникли на сусідній вулиці, люди хлинули з церкви. Хтось було зарепетував, що серед них полька... Та, дізнавшись, хто їх порятував, люди оточили Зося і Якова, цілували Зосі руки, а декотрі вклякали на коліна, як перед

святою. Тут Зося не витримала й забилася в істеричному плачі. Плакала й бурмотіла якісь слова. Її заспокоювали.

Вже вдома, де їх зустріли стривожені, зарюмсані діти й геть посіріла мати Параска, коли Зося роздяглася, Яків сказав:

— Я знаю, що ти з давнього шляхетського роду. Але ти ніколи не казала, ким були твій батько і прадід. Твого ж батька звати...

Зося глянула на чоловіка й сумно всміхнулася. Її зеленкуваті очі були не тільки заплаканими, але й страшенно стомленими.

— Не знаю, чому я вигадала пана Конрада і пана Броніслава... Я проситиму Матке Боском Тарнобжегском і її сина свєтєго Єзуса, щоб вони простили рабі Божій Зофії цю велику неправду, — сказала вона.

16

На початку весни сорок четвертого Яків потрапив у облаву. В останні місяці, коли, переказували, совети зновика стояли під Ковелем і вернули собі Луцьк, німці часто стали робити наскоки й на села, хапали на вулицях, а тут чорт його смикнув до міста податися. Кум Данько Плющів зорабив. Каже — я підводою їду, насіння купети, а ви-те, куме, гувурели, що хомута нового прикупити хочете, то й поїдемо.

— А як облава?

— Та ж казали, що німци тех, що возами приїжджають, не чіпають.

Еге ж, не чіпають. Правду кауть, що за дурною головою нема ногам спокою. Справді-таки, не чіпали тих, хто на возах сидів.

А він же відійшов, а тутка чоловік якийсь почув, що про хомута розпитує, каже: он тамо, на тій вулиці шорник живе, деь зі сходу прибудився, майстерню відкрив, збрую добру робить і хомути.

Купив, аякже, в того чоловіка. Ще й побалакали, про долю свою розказав. Про те, що став із своєї Харківщини втікати, як совети наблизилися. Бо ж у сорок першім пощастило із розбомбленого шилона, яким їх, турміянів, вивозили, втекти.

— Враг я народа, — казав шорник. — Врагом і останусь. Чуєт серце — і сюда доберутся. Єщо какой місяц — дальше на запад подамся. Хотя какой я враг...

Хотілось розпитати, за що «враг», та йти мусив.

Ліпше не затримуватися, не встрявати у балачку. Ще на підході до базару метушню помітив. Люди лементували, худоба ревла. Солдатів у чорній формі з собаками уздрів. Есеси! Став задкувати і повернувся, щоб втікати. Та куди втечеш...

— Хонде хох! — І кулі коло самої голови засвистіли.

Так його з хомутом в руках і взяли. Так з хомутом і гнали в колоні, бо даремно щось пояснити намагався, що от підводою приїхав, кінь там і віз у мене.

— Маршірен! Шнель! Русіше швайн!²² — і вся розмова.

Так з хомутом і до товарняка ввібгався! Дорогою хлопець-весельчак, що все жартувати намагався, радив замість коня найнятися німцям городи горати. Усміхнувся слабо — авжеж, наоре. На душі було мулько, гидко, відчував вину перед Зосею, мамою, дівчатками своїми, з якими міг не побачитися.

На станції, куди приїхали після двох днів і ночей дороги, без хліба, тільки з кухлем води, він із вагона з хомутом у руках вийшов, есес, зобачивши таке диво, зареготав:

— О, русіше пферде!²³ Зер гут!

Підскачив, хомута на шию накинув. Так і йшов Яків з хомутом, боячись зняти, через всеньке чуже місто.

Яків йшов через місто, вже побомблене, похмуре, і здавалося, прямує кудись навік — у світ чужий-пречужий, такий, що от-от пащу, пащеку, як великий звір, роззявить і поглине. Поглине навіки.

Завезли їх, як виявилось, у Сілезію, місто Кенігсгут. Тут помістили у табір і на другий день до роботи поставили. Робота

²² Марш! Швидше! Російські свині! (Нім.)

²³ Російський кінь (нім.)

випала — вивантажувати з вагонів руду і тачками на завод, до доменної печі возити.

Звик Яків до всякої роботи. Годували поганенько, та чи йому жалітися. Зміг і письмо своїм написати. Правда, сусіди по бараку попередили, котрі вже довше тут жили — писати треба, як добре живеться і працюється, бо інакше не пропустять. Так і написав.

Гірше було інше. Навіть не сум, що часом переростав у розпач, не так гнітив, як те, що побачив десь через місяць тієї каторжної роботи.

Чоловік, який віз тачку перед ним, спіткнувся, впав. Схопився за груди. Хапав, як риба, викинута на берег, повітря. Яків нагнувся над ним, озирнувся, шукаючи очима, де б знайти хоча б воду.

— Век!²⁴

Двоє охоронців підскочили до чоловіка. Взяли за руки й ноги і потягли. Потягли до роззявленої, червоної вогняної пашеки печі. Розгойдали, кинули в піч. Жахливий крик пронизав гаряче повітря цеху.

Яків зойкнув і заплющив очі. Отямився од удару нагайкою. Поспішно повіз тачку. А вертався назад — біла пропасниця.

17

Вижити, вижити, вижити. Ті слова він твердив собі, лягаючи спати й прокидаючись. На його очах ще двічі «доходяг» вкидали в піч. Знову здригався, тамував у собі крик, що рвався з грудей. Молитви твердив, які знав: і «Отче наш», і до Богородиці звертався, і до святих Миколая, Дмитра-великомученика, чия церква в їхньому селі була, і Пантелеймона, котрого у них в селі Паликопою прозивали, бо ж на жнива припадало те свято, і грім често гримів, а в тих, що того дня робили, блискавка могла копу запалити. І ангелу своєму і заступнику апостолу Якову, брату Сина

²⁴ Геть (нім.)

Божого, молився, сам складаючи невміло слова, що благали про заступництво.

А раз, десь під кінець літа, приснилося, начеб він не сам везе тачку, а вдвох. За другу ручку якийсь старий з бородою тримається.

— Хто ви-те? — питає Яків.

— Хіба ти не знаєш? — каже чоловік, що взявся помагати. — То ж я, Яків, брат Ісуса.

— Ісусів брат? А хіба ти не Ісааків син?

— Той Яків до тебе не прийде. Він досі печалиться, що брати продали його улюбленого сина Йосипа до Єгипту. Хіба не читав тобі батько Святе Письмо?

— Али ж той Яків сам пуйшов до Єгипту, до свого сина, хіба не?

— Той Яків надто старий, щоб прийти до тебе. Я тебе захищатиму.

— А як тут опинився, в цим пеклі? — дивується Яків. — Ти ж мій ангел, то маєш бути невидимим.

— Так треба було, — відповідає апостол Яків. — Брат мій Ісус послав мене сюди, аби, коли тебе у вогонь кидатимуть, піти в піч замість тебе.

— Не треба, ваша святосте, — каже Яків. — Я до кінця своє вистраждаю.

— Ти мусиш жити, — апостол хмурить брови. — Хіба забув, хто тебе вдома чекає?

Він відірвався від тачки й полетів. Розчинився у небі. А Яків прокинувся. Лежав і важко дихав, геть увесь спітнілий, у просякнутому людським потом, немитими тілами, смородом брудної одежі й хворобами бараку. Барак спав, сопів, хрпів, бурмотів. Час од часу хтось скрикував уві сні.

«Содом і Гоморра, от вони — Содом і Гоморра теперішні, — подумав Яків. — Атам ніч. Усі ми покарані за гріхи наші. І я покараний. Та все 'дно жити хочеться».

Те — жити хочеться — сиділо в мозку й грудях.

Інколи йому здавалося, що наяву разом з ним везе тачку з рудою апостол Яків, і тоді ставало не так страшно.

Може, й справді ангел-апостол його порятує?

Хоч яким би не був стомленим, увечері мусив відчищати свою поруділу за день від пилюги робу (робочий костюм, як називалася одежина), а також обов'язково начистити до блиску ваксою густо пропилючені черевики. Інакше ризикував, як і інші, отримати десять ударів палицею за неохайний вигляд. Такими любителями чистоти були ті, хто вигадав цей та інші табори. Це пекло, де все мусило бути: і раби, й предмети, якими вони користувалися, — чистим, охайним, начищеним до блиску й акуратно складеними перед сном, щоб зранку забруднюватися знов і знов, доки не ставали непотрібними нещасному в'язневі.

Дорога. Од складу з рудою до цеху, де зяяла пашею тая піч. Поговорювали, що німці оживили цю стародавню домну недавно, коли металу забракло для їхньої армії. Наче з давніх-давен із не знати якого мороку змії виліз із страшною огняною пашекою, щоб людей поглинати.

А на початку зими сталася подія, котра справила на нього не менше, а то й більше враження, ніж той сон. У бараку жили різні люди — українці, поляки, чехи, серби, словенці. Знайомилися, спілкувалися, вчилися інших мов, інколи чимось мінялися. Мав приятелів і Яків — Терешка з-під Кам'янця-Подільського і Славоя із міста Марибор, десь там, казав, за Рудними горами, за Дунаєм, а далі ще, за другими горами — Альпами. Часом розказували: Славой про свої гірські краї, Яків про свої — лісові. Через півроку вже й добре розумілися між собою. Мав Славой сина, жінка там тоже лишилася груба, десь уже й доньку мала родити, бо, казав Славой, що до липня й доньку хоче.

Того ж чоловіка Яків не знав, тико стрічалися на дорозі з тачками, найчастіше навстріч ішли — як Яків із повною, то він із порожньою, як він повнісіньку везе, з усієї сили натужачись, то

Яків свою спорожнілу котить. Був чоловік на вигляд ровесником Якова, тежесь за тридцять, ну, може, до сорока. Високий, худий, виснажений. І якось подумав Яків, стрітивши його на страдницькій рудній дорозі, коли той спинився і закашлявся надсадно, а тоді захаркав кров'ю, що недовго, ой, недовго вже йому руду возити. До чоловіка тоді підскочив охоронець, чоловік злякано сахнувся і став гарячково запевняти, що все в порядку, зараз хвилю перепочине й поїде далі, хай пан начальник не гнівається. Говорив польською, тож зрозумів Яків — поляк. І, видно, не з простих, судячи з лиця та рук, обдертих, з тонкими пальцями, до роботи тяжкої не звиклих.

А того страшного дня, ледь Яків до цеху запхався, побачив — той чоловік, той поляк, тежесь закашлявся, а побачивши, що охоронець починає до нього йти, став і собі поспішно порожню тачку штовхати. Али спіткнувся, впав, тоді став зводитися, таки звівся та за груди схопився. Душно тут було од печі, як тилько робітники витримували, що тую руду плавили! Чоловік схопився за груди, захитався, видно було, душить його. Тоді захитався і знову став осідати.

Тут до нього і підскочили чорні круки — охоронці, схопили під руки й потягли до печі. Чоловік закричав: «Не хцу» — не хочу, значить, а далі — що може ще робити, хай йому дадуть шанс. Та охоронці немилосердно тягли. Все ж чоловік якось вирвався, кинувся бігти до тачки, але знову захитався.

І раптом він щось зірвав з шиї й став простягати, Якову здалося, начеб до нього. Може, тому, що близько стояв.

— Возьмі, возьмі, оно муші ше не спаліць²⁵, — кричав чоловік.

Охоронець вирвав щось невеличке, кругле, на ланцюжку, з рук нещасного й пожбурих на землю.

²⁵ Згоріти (польськ.).

Його таки кинули в піч. Жахливий крик: «Матка!» — і все стихло. Тільки, здалося, яскравіше запалахкотів вогонь, і топка закрилася.

Яків, тремтячи, як у пропасниці, скинув свою руду. І ще до десятка разів мусив привозити того дня. На вогняну пашу, що час від часу відкривалася і, здавалося, задоволено й погрозово реготала, старався не дивитися.

Кілька разів обминав той предмет, що зірвав бідака-поляк і викинув охоронець. Спершу подумав, що, може, хрестик, али ж не, щось кругле чи напівкругле й блискуче, ніби з срібла. Цікавість пересилила страх. І на четвертому чи п'ятому рейсі, вловивши момент, коли охоронець не дивився у його бік, все ж ступив крок, другий, мерщій схопив припалений іржавою рудяною пилюкою маленький овал. Зблизька стало видно — на серце схожий, таке, як на картинці колись у школі бачив, тико не червоне, а поруділе.

Уже ввечері, в бараку, Яків роздивився ту дивну річ. Навіть спеціально підійшов до єдиної лампочки посередині барака. У серці, таки срібному чи посрібленому, була щілина. А збоку щось на кнопку схоже. Натиснув — і серце розчинилося. Усередині був маленький жіночий портрет. Яків придивився і скрикнув.

То був портрет Зосі. Зося дивилася, сміхотливо примруживши очі, ледь-ледь всміхаючись. Тільки вона була не така, як залишив удома, а зовсім молоденька, може, літ шістнадцять-сімнадцять. Ледь з'їхав набік легенький капелюшок. Шия трохи набік притулена до шарфика.

— Що там? — спитав Пилип Рукатий, земляк, вивезений з-під Володимира, заввидивши, як дивиться спантеличено Яків.

— Та от — знайшов...

— Покажи.

— Гарна дамочка, — сказав Пилип. — Продай. Хліба з цукром дам.

— Хліба? — Яків на мить задумався. Смокче під ложечкою... — Нє. — Повернувся, ще раз глянув. — Нє. Чуєш, нє. — Мало не закричав.

— Ну, як хоч...

Він справді ні за які гроші й скарби не віддав би. Навіть якби вмирав з голоду. Якби вмирав... Ні, він мусив жити. А оберігати його мав разом з апостолом Яковом цей портрет, медальйон, Зося. Якщо того чоловіка не вберегла, то його напевне повинна. Бо що той поляк значив у її житті?

Подарувала на пам'ять? Напевне. Досі кохав її? Може...

Яків пішов до свого місця на нарах. Вирішив — повісить медальйон собі на шию. Двічі в одне місце снаряд не влучає. Атак Зося почуватиме, ніби поряд із собою. Зовсім поряд. Грітиме серце.

Над табором чипіла ніч. Чорна, похмура. Тяжко дихали сотні людей у задушливому, хоч і холодному просторі-бараку. Тулив рукою медальйон до грудей Яків, хотілося зігріти жінку-дівчинку, що теперка жила з ним в цьому бараку.

18

У січні на сході гуркотіло так, що земля під ногами дрижала. Хотілося підігнати тих, що наступали. Хай і червоних. Бо німці зовсім озвіріли. Вкинули в піч-топку ще одного чоловіка, здорового (якщо в них були тутечки здорові), тільки за те, що якось не так на охоронця поглянув.

І ось німці, котрі на ранок мали вивозити їх далі, у глиб Німеччини (казали, аж за Берлін), утікають уночі. А на ранок бачать інших солдатів. Дивується Яків — ніби й не ті совети, з погонями, майже як у поляків. Спершу командують — виходьте, визволителі прийшли, та як усі кинулися до воріт, постріл вгору й новий наказ — не покидати табір до «особого распоряженія». Те «распоряженіє» прийшло аж по обіді. А до того ніхто й їсти не давав. Тико що не ходили вже наглядачі й охоронці.

По обіді їм веліли на плаці перед бараком зібратися. Як стояли за звичкою строем, з'явився чоловік з чотирма зірочками на погонах. Його представили — капітан Кондаков.

Сказав капітан:

— Ми освободіли вас от фашистской нечесті, і после перевірки все будут отправлені додому, на рідину. Но те, хто уже воював, і воєннообязанніє громадяне Советского Союза должны еще послужить своей родине. Поэтому все, хто служил в Красной армії, вийти із строю і стати направо. Хто не служив, но маєєть возраст от восемнадцаті і до сорока п'яти лет — вийти і встати налево.

Вийшли сотні дві чоловіків. Яків міркував: що робити? У Червоній армії він не служив, але служив у польській, за віком підходить. Куди ж йому ставати? Сказати начальнику?

Али доки міркував, той сам направився до нього. Глянув насуплено і пронизливо.

— Вам сколько лет, громадянін?

— Та на масницю, як доживу, тридцять шість буде, — сказав капітан.

— Хохол? Откуда родом? — Капітан подивися ще гостріше.

— Поліщук я, пане капітан.

— Панов у нас нет, — сказав капітан. — Єсть товарищі. Єслі тебе тридцать шесть будет, почему не виходіл? Уклонітся хотел?

— Так я ж не служив у Красній армії, пане, звиняйте, товаришу капітан, — сказав Яків.

— Но возраст призывной.

— Так я й думав, куди ставати. Бо я ж служив, тико не в Красній армії, а у Войску Польському, і німців уже бив.

— Вот как? Запомніте, что немцев біла, бьют і будет біть только доблестная Красная армія под руководством геніального полководца товарища Сталіна, — суворо сказав капітан, але його очі наче подобрішали. — Когда же успел повоювать с фашистом?

— Так у тридцять дев'ятому, пане-товаришу капітан.

— Да? — капітан щось наче згадував. — І кем? Кем воевал, спрашиваю.

— Кавалерист я. Улан.

— Кавалерісти сейчас не нужни, — капітан змахнув рукою. — Нужна пехота. Марш в строй, а то буду считать дезертіром.

Яків поспішно кинувся до тих, що стали направо. Тоді спинився.

— Чего стал? — гаркнув уже інший офіцер, з двома зірочками.

— Так мені куди?

— Направо, — сказав капітан.

Через два дні Яків одягнув уже військову форму. Далі пройшов прискорений курс «молодого бійця».

Через два тижні їх повезли на південь — під Будапешт, казали.

Та не довезли, в Моравії застрягли.

19

Морава — річка у Моравії. Так і казали в їхньому полку. Не вельми велика й широка річка розділяла дві позиції. На тім березі — німці, а може, й мадяри, на цім — руські, совети. Окопалися на схилі гірки. Позиція взводу, в якому рядовий Яків Мех тепер воює, нібито й вигідна. Прикривають окопи кілька ялинок, а найголовніше — два валуни, до них і стежка тулиться, що веде вниз, до води. Вони називають ту стежину поміж камінняччям, мимо двох обчухраних кулями ялинок і сосонки, мимо кущів на крутосхилі, що переходить у маленьке прибережне плато (пляцок, каже Яків), стежкою смерті. Бо на самій стежці лежать кілька їхніх мертвих товаришів, а ще більше — семеро чи восьмеро — на самісінькому березі. Бідака Мухаметзянов устиг котелком зачерпнути води, та так той котелок у воді й зостався. Видно, як хилитається на воді. Видать, міцно тримав узбек котелка, так міцно, що мертві пальці не відпускають. Та що з того... їм від того ще прикріше й сутужніше. Нестерпно хочеться пити, вже другу добу. Всередині пече, в голові геть паморочиться. Та й тушонку

можна було б на вогнику розігріти, вкинувши у той же котелок, щось на суп схоже зварганити.

Та вода, хоч і недалечко, якась сотня метрів, а недоступна. Звабливо зблискує водна гладінь, особливо коли з-за хмари сонце виглядає. Ніби грає на сонці.

Чекали ночі, та німці й ніч вартували. Ліптіков, солдатик молоденький, пішов і не вернувся. Грицьку Костюку, з-під Рівного, більше повезло. Приніс трохи водиці, хоч і з руки лівої кров цибеніла. Та на три десятки людей — що то є! По ковтку не стачило.

Тепер зновика сидять. Бережуть патрони.

— Забули про нас чи що? — чує Яків голос.

— Отставіть разговорчікі! — то взводний лейтенант Карпушин. І ротний старлей Топар тут невідомо чого опинився, нібито реконгносцировку робити (тьху, яке слово), а назад не вибереться.

— Людоньки, що завгодно оддав би за ковток води...

— А жінку? Свою жінку...

— Та йди ти!

— Оддав би небось... По очах бачу.

Отака в них тиха балачка. Ясно, що без підмоги їм річку не форсувати. Навіть до берега на добіжать, постріляють, як сірих зайчиків. А пити хочеться нестерпно. Топар не витримує:

— Посилай кого-то єщо, лейтенант.

— Кого?

— Ти взводний, тебе й вібірають. Кто врага может перехітріть.

Карпушин і вибирає. Обводить очима кандидатів у смертники. Ті свої очі відводять, голови опускають. Кому охота до карги в гості...

Нарешті відважується цей зовсім ще хлопчисько, що цілий взвод довірили.

— Лук'янець. Підеш ти.

— Чого я, товаришу лейтенант?

— Того що...

— Господи, та в мене троє дітей маленьких.

Лук'янець хреститься. Рукою, яка труситься.

— Харош, прекращайте базар, давайте я...

То ступає чоловік із шрамом на щоці, з дивним прізвищем — Болигорова. Кажуть, зек колишній.

— Ех, мати моя родина, я гноєвік...

Він бере щось схоже на відерце. Спершу повзе, потім перебігає від одного дерева до другого. Тоді по-кошачи стрибає вниз. Постріл. Пущена з того берега куля обриває політ дужого великого тіла. Воно ще летить за інерцією вниз.

Та Болигорова не вбитий. Зводиться спершу на коліна, потім на повен зріст. Йде, хитаючись, наче п'яний, униз. По ньому стріляють, але не влучають. Мовби граються.

— Сволочі, я пійти хочу!

Болигорова кричить і стрімко збігає вниз. Падає на коліна, видно, як хлебче воду. Тоді плюскає собі на лице. Набирає у відерце й, зігнувшись, рушає назад.

— Обережніше неси, — не витримує котрийсь.

Куля наздоганяє Болигорову на півдорозі. Падає солдат. Котиться по схилу відерце. Все.

— Підводиться, — чути шепіт.

Але солдат зі шрамом не підводиться. Лежить, як інші. Тільки обіч стежки смерті лежить.

Сидять мовчки, може, півгодини, може, й цілу годину. Кожен гадає: хто наступний?

І тут старлей Топар каже:

— Пойдеш ти... Вот ти...

І в Якова пальцем тикає.

— Я... У мене тоже діти. Четверо.

І тут комроти каже тихо, але твердо:

— Ти верующий, тебе не уб'ють.

— Я...

— Да ти... Я же відел, как ти молился. І крестік наворачняка імеється? Єсть? Покажі...

— Є.

Яків показує хрестика. Командир роти радить: повісь хрестик поверх гімнастерки, щоб видно було.

Яків так і робить. Бере в руки останній котелок. Хреститься. «Зосю, дітоньки мої», — в думках промовляє. Повзе стежкою. Цьвохвають кулі. Але не влучають. Підбирає дорогою ще один котелок.

Ось і річка. До води рукою можна дотягтися. Він ще раз хреститься. Неслухняними пальцями бере хрестика, цілує. Тримає на долоні.

— Християнин я, люди, вірующий, — шепче. — У Христа-Бога, Духа Святого і Матір Божу вірую.

Тихо, наче сам до себе, шепче Яків. Хіба ж почують на тім березі?

Руками, що раптом перестають тремтіти, набирає води в котелок. Надпиває. Тоді набирає в другий.

Тиша, ані шелесь, по обидва боки річки. Мовби хто заморозив тишу наприкінці зими.

Яків повертається спиною до ворога. Тоді рушає. Йде, ледь нахилившись. Будь, що буде. Будь, що...

Жодного разу не стрілили по ньому. Побачили, як хрестився, хрестика побачили? Чи Господь слова його почув?

Вертається Яків у окоп, відчуває, як підгинаються ноги.

— Ну, молоток, — чує чийсь шепіт. — Неужелі Бог єсть в самом деле?

Судома стискає горло Якова.

...Ще три рази ходив Яків по воду. І жодного разу по нім не стріляли. Ци то німці, ци мадяри з того берега.

Понівечене гарне місто — Яків таких будинків і у Варшаві не бачив, тих, що уціліли, — лишилося позаду. Живим лишився і Яків, тільки дряпнуло руку. Шкіру здерло, покривавило трохи. Тико то не Будапешт був, Дьєр місто звалося.

Біг, як усі в атаку, і під містом, і вулицями од будинку до будинку перебігав. Стріляв з автомата. Чи влучив, убив когось? Хтозна. Не дивився. Його ж кулі обминули, хоч і пролітали зусім поряд.

І от їх машинами привезли зновика в Німеччину. Дихала на повні груди рання весна, от-от мали зацвісти садки. В таку пору, казали солдати, особливо не хочеться вмирати.

Полк їхній стояв у якомусь німецькому містечку. Та й не лише їхній полк. Цільна дивізія стояла, а може, й більше. Одні полки відходили, другі приходили. Рейвах, одним словом. Тико воєнний.

Та їдного вечора до Якова підійшов Зенько-галичанин, з яким ще в Мадьярії заприятелював. Озирнувся, під грушку стару потягнув.

— Чув, що під Берліном робиться?

Казав упівшепота, сторожко перед тим ще раз озирнувшись.

— А що?

— На явну смерть нашого брата гонять. Кажуть, що навіть зброю перед тим забирають.

— Зброю? — Яків не міг ніц уторопати. — Як то?

— Ага, зброю. Бо ж на мінні поля гонять. Кауть, за десятки верстов перед Берліном німаки мін понаставляли. Гетьби всі поля й луги, всі дороги заміновані. Ні пройти, ні проїхати.

Зенько казав, а Яків дивився широко розплющеними очима, а під гімнастерку холодок все більше заповзав. Хоч вечір ніби й теплий був, тепліший, як ото посеред весни в їхньому селі бувають вечори.

Тепліший, а бач... Зимно, ой, зимно, ще зимніше стало од наступних Зенькових слів...

— Такі-от діла, братику-волиняче...

— Та ж дороги й поля розміновувати мона...

— Мона то мона, та багато врем'я тре'. Кажуть, що наш Йоська хоче, абись до Берліна совети бистріше уступили, гамериканців хоче випередити... Ну й Жуков радий старатися... Ото й придумали... Що їм те, що трупом укладуть...

Яків пополотнів. От тобі й кінець війні, про який тільки останні дні й чешуть язиками, от тобі й дома, й Зоська з штирма доньками... Як німота у піч не вкинула, то ції, нібито свої, погибель приготували.

— Нас узавтра, писар штабний казав, я з ним мадярськими цигарками поділився, мають кинути...

— Виходить, погибель...

Зенько до самісінького Якового вуха нагнувся, вже зовсім зашептав:

— Ти як хоч, а я цеї ночі змиюся. Тобі кажу, бо знаю — не продаси...

— Куди? Спіймають і під трибунал підеш. У штрафну й на те саме поле... А то й на місці — в расход... Того хоч?

— Ну, я додом не піду, хоть там і жінка з дитиною zostалися, — сказав Зенько. — Крізь гори до Чехії пробиратимусь. Отако... Ходімо?

Думаєш, туди совети не прийдуть, заперечив Яків. Зенько йому: прийдуть, вони в усі щілини, в усі країни пруть, як ті таргани. Та, може, туди раньше гамериканці з англійцями доберуться. Ну й порятують.

— Підеш зі мною?

Яків відказує, що нє, не піде. Смерть, то й смерть, чому бути — того не минути. А вдома у нього ж не їдна дитина, а цілих четверо. Штиройко діток, такеї діла. То хоч помоч за нього, як загиблого, будуть получати. Так і сказав Зенькові, а в самого серце як занило, то вже й не переставало. Вже й не переставало до самісінького ранку. Задрімав, прокинувся, зновика задрімав. Під

ранок, уже після підйому, в сусіда уперше закурити попросив. Затягся. Закашлявся. Холера...

А Зенько таки змився вночі. Не побоявся, значить.

— Дезертира і предателя поймаєм і будем судить, — пообіцяв командир полку, низенький підполковник із сивими скронями.

Чи піймали Зенька, він не дізнався. А їх таки спершу справді повезли на машинах. І скоро побачили вздовж дороги все поле, трупами усіяне. Ходили полем солдати, підбирали ті трупи. А більше бачили — криваві кавалки валяються. Захвилювалися солдатики: правда, виходить, їх на смерть везуть...

— Молчать! — взводний, лейтенант зелений, гаркнув. Ще й пальнув з пістоля угору.

А скраю кузова двоє в плащ-палатках з автоматами сиділи. Не у їхній, не піхтурській формі. Автомати наготові.

Потім їм звеліли спішитися, а коли з кузовів вистрибнули — цілий десяток машин привезли — скинути й скатати шинелі.

— Вперед! В атаку!

Уже на бігу полем, мимо розірваних людських тіл, Яків почув, як каже до нього солдат найближчий:

— Автомати-то наші порожні...

Ці слова почув боєць з правого боку. Перезарядив, спробував стрільнути.

— Нас без патронів женуть, братці! — крикнув.

Повернувся, назад щоби бігти. За ним ще пару рвонули.

— Назад! Труси! Предателі!

І черги вже за спинами почулися.

Заградотряд — от як то звалося — йшов близько за ними. Стріляли по своїх — чітко, без жалю. Падали, лаялися. Содом і Гоморра, тільки де ж грішники?

А попереду рвалися міні. Гриміло раз за разом. Вогонь пекельний палав. Крики. Крики...

— Пекло, пекло! — чув Яків бурмотіння.

От вони дістаються краю, за яким таки справжнісіньке пекло. Вибухи. Крики! Цілі фонтани крові. Тіла, що злітають у повітря й падають на землю.

— Вперьод! Вперьод, мать вашу! Я тоже тут! — то кричить лейтенант майже зовсім поряд. — За Родіну! За Сталіна умираєш! Это гордая смерть!

— До сраки така твоя родіна, — солдат, старший за Якова, кидається до лейтенанта і збиває з ніг, б'є копняками.

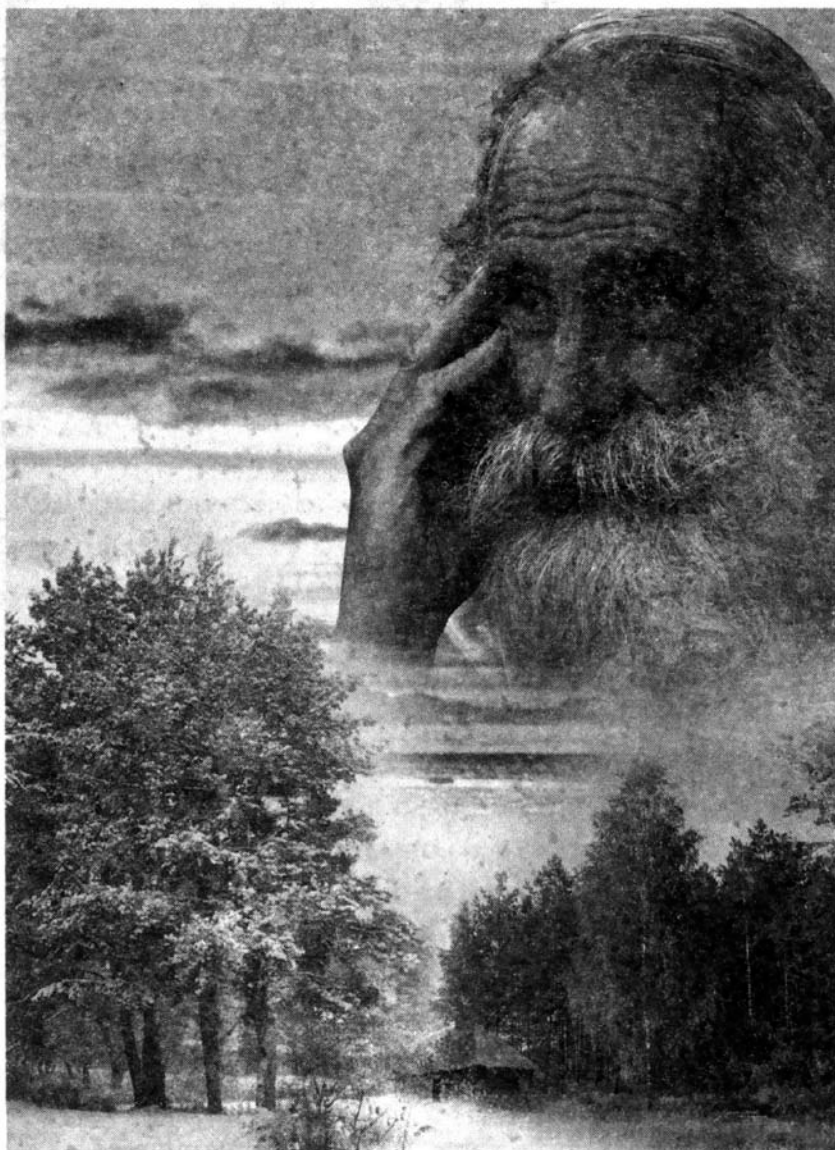
А тоді з перекошеним лицем, з ошалілими від страху й розпачу очима біжить далі. Біжить і Яків. Прощається в думках, що, мов птахи неждані, злітаються до нього, із матір'ю, Зосею, дітьми прощається.

«Все, гаплик, твою таку», — встигає подумати.

Міна розривається спочатку попереду, розриває того, що біжить перед ним, потім інша — навскоси збоку. Біль обпікає нижче коліна, десь у боку, потім над бровою. Ще встигає зробити крок, другий і падає, наче у півсні помічає, як світ робиться спочатку геть червоним, а потім чорним.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ДОЖИТИ ДО СТА

Вибух, що закриває білий світ — хтозна, який у його житті, — і Яків прокидається. Різкий біль пронизує його тіло. Десь коло серця. Не можна й ворухнутися.

«Невже таки гаплик? — думає. — От тобі й століття. Три місяці всього не дожив. Нє, трохи більше. Али й штирьох не набереться».

Він лежав, не міг ворухнутися. Не міг і боявся. Колись так уже було. Тоді дохтурка, що мала дивне, незвичне для села ім'я — Вікторія, сказала, що, напевне, у нього був мікроінфаркт. Хоча серце у вас, Якове Платоновичу, сказала, як у молодого. «Того й живу», — подумав Яків. Авжеж, на серце не скаржився ніколи. Од покійного батька таке дісталось. Той смалив тютюн, як холеру, нажив болячку в льохких. Ольга тепер каже, що, судячи з усього, був у діда Платона рак, али що вона може знати, й ни бачила, щитай, діда ніколи. А серце було добре, як і в нього, Якова. Стико пережив, стискалося хіба, али ж ни боліло. А тут — мікро... Господи, й вимовити трудно. Раптом засміятися з тої вимовлячки захотілося, тико ж повернутися не мона, й коли сміх прийшов, то різонуло, аж в очах потемніло. Йолькина мати, потемніло, хоч у хати й так темно, як у ступи. Артем, той каже — як у негра в дупі. Та нє, не в дупі, в жопі, каже, по-тамтешньому, і вже по-своєму, по-московськи.

Непутьовий син у нього вийшов, хоть і офіцер. Кіко раз до себе кликав, се'дно ж роботи там не має. Али нє, сидьма сидить у тій своєї Расєї.

«Якби був той маленький телефон, то подзвонив би», — подумав Яків.

Ті телефончики, мобілки, типерка, щитай, усеньке село має. Помрете, казала Ольга, то й ніхто не довідається. Хіба я прийду, та пізно буде. А так би подзвонили, коли що. Ніби він міг би подзвонити, як умре. Дурна баба, хоть і дочка.

І тут Яків почув дивний звук. Наче хтось тихенько, зовсім тихенько з тамтого боку стіни пиляє. Маленькою пилочкою, мовби боїться хазяїна сполохати. Злодії? Та злодії нинішніх часів через двері нахабно лізуть, а то й геть теї двері виламують. Тоді що ж то таке?

Яків таки усміхнувся. Не засміявся, а посміхнувся. Бо зрозумів — то сюрчить цвіркун. Авжеж, цвіркун, цвіркунисько. Запізнілий гість, неспальникакийсь осінній, що не знати чого озвався.

«Відспіває він мене чи що?» — сердито подумав Яків.

Зараза мала, все більше й голосніше сюрчить. Може, який піп, батюшка цвіркунячий?

Тут йому прийшла химерна думка — вони ж обоє цвіркуни. Бо ж те прізвисько перейшло не знати чого. Покійний батько казав, що його прабабусю, яка рота не закривала, і балачки нестримні вела, і в хорі церковному співала, Цвіркунихою прозвали. Так і повелося.

А тепер і Ольку так позаочі кличуть, сам чув — Цвіркуниха. І Зосю так, бувало, прозивали — тая полька-Цвіркуниха. Полька Цвіркунова.

«Кепсько міні, Зосько, — подумав Яків. — Ни доживу, певне, до ста, як хотів. Ни доживу. Та й нащо? Затарандорила то Ольга — мусите дожити. Ви-те ж у нас, як Мотрунка Песиха вмерла, найстаріший в селі. А того ни розуміє, дурна баба, що давно моє місце коло Зосі».

Цвіркун стих. Одспівав, виходить. А він ще живий. Хоть і ворухнутися не може. І в очах від однієї думки темніше за цюю довгу ніч темніє.

Яків поворухнувся. І зновика провалився кудись у безвість.

За вікном все ще стояла густа осіння нічаниця. І ще хтось стояв. У вікно заглядав. І Яків знав, хто то. Не Зося, ой, не Зося. І не злодій та душолюб якийсь.

Стоїть і проситься до хати Трохим, як не раз уже бувало. Бувало, й не витримував, виходив за поріг. Трохим тоді у темряву відступав. Тільки він чув, як дихає важко. Як тоді на стежці.

Теперка вийти не міг. То й став просити Трохима до хати. Хай би зайшов, розплатився. Він на все давно згідний.

Не зайде. Бо дух, ци примара, ци тїнь невидима, зіткана з самої ночі, не може зайти. Тільки приходить. І кудись проситься.

В душу? У пам'ять?

Яків, бувало, навіть чарку йому наливав. Ставив на підвіконне. «Зувсім солома поїхала», — казав тоді собі.

Али й на другий раз ставив. І на третій.

Четверо їх приходило. З пізньої осені сорок п'ятого, ще пізнішої, ніж теперка. Коли вперше постукали, щоб погрітися.

Четверо. Боївка. Потім ще і взимку, і навесні, й літом. По одному й по двоє. І четверо. Тільки під осінь один змінився. Явтуха Гупалівського вбили. Казали, коли на машину з якимось начальством нападали. На зміну йому прийшов Женік, Генік, то же з сусіднього села. Зувсім хлопчина молодий, на школяра схожий. Казав, що батька його замучили в емгебе за сотруднічество, от він до лісу й пішов. Шкода було Геніка Якову й усіх їх шкода, тих хлопців.

І ще двоє тоже з сусідніх сіл були. А один з їхнього. Трохим, чоловік Гандзі, той самої, до якої і Яків, може, посватався б, якби Зося не приїхала. До себе йти боявся, знав: у хатах, тих, що в лісі, часом засідки робили. А може, й пробирався коли, хто його зна. Раз попросив, щоб Яків покликав Гандзю в гайок, той самий, де вони колись із Улянкою стрічалися. Покликав.

Улянки вже не було в селі. Вивезли до Сибіру, разом із Вергунами старими і всіма дітьми, як куркульську сім'ю і «бандпособників». Тиміш із самого сорок другого був у повстанцях, казали, що сотенний, а інші, що бери вище — курінний. Тико не бачив його Яків.

А цим і хліба давав, і до хліба. Щось їх час од часу до нього приводило. Може, те, що хата крайня, коло гайка, лозняки зразу за городом, та й садок мало не до рова перед гайком тягнеться, ніхто не побачить. А ще казали, що з ним душу можна одвести. І знали, яким він духом дихає.

Раз покликав старший, Тодось: ходімо, покажемо бункер, криївку нашу. Пушов. Може, й прив'язати до себе міцніше хотіли. Не міг відмовитись. До того ж Тодось з усмішечкою, не вельми доброю, сказав:

— Чи забоїтеся? Ви ж у нас красноармеець?

— Який там красноармеець! — відмахнувся Яків. — З лагера німецького призвали, то й мусив іти.

— Ну, не кажіть. — Тодось осміхнувся. — За Родіну, за Сталіна кричели?

— За Родіну, за Сталіна через мінне поле гнали, — нахмурився Яків. — Штабелями трупів укладали. А з міне... Цілих два десятки осколків і набоїв з тіла витягли.

— Ну, не сердьтеся. До себе ж не кличемо.

— Діти в мене.

Авжеж, діти. Навесні сорок сьомого сталося диво, яке він давно ждав. Зося, що минулого літа зновика загрубіла, нарешті подарувала йому довгожданого сила. Артемієм назвали, Артемком, на честь прадіда по материній лінії.

Яка то була радість, коли він взяв на руки маленьке тільце. Над головою підніс...

Син!

Глипає оченятами, кривиться, а який же козарлюга має вирости!

— Найщенслівіший таточко, — сміється Зося.

Кудись діваються його ревності. Бо ж, як приїхав, про медальйон, про чоловіка того розказав, що в піч німаки кинули, як Зося закричала:

— Тадик!

Тадик! Перша любов, он як!.. Зубами скреготнув. І одразу засоромився. Про себе подумай, сказав. Про свою придибенцію.

Відчував: щось обірвалося у Зосиному серці. А може, й нове поселилося. Кудись він сам відтіснений. Чи так здавалося?

А тепер він був ладен Зоєю разом з сином високо на руках підняти. Навчився від Зосі цимало ніжних слів, яких соромився раніше вимовляти.

— Кажи: коханнєчко моє, — шептала Зося на вухо і, коли він мовчав, сердилася: — Кажи, дурнику. Мені тоє ваше словечко вельми подобається. Ци єзика вкусив? А може, й зєв, Свентий Єзус... Покаж.

Казав те слово, хоч справді трохи язик дерев'янів. Не вмів таких слів вимовлети.

«Панські Цвіркуни», — кепкували в селі.

І от дождався сина. А Парасочка до того часу геть у красуню виросла. Як лозинка тоненька, білявка, з гордим, як у матусі, поставом голови. «Польське поріддя!» — часом мимоволі сердився Яків. Сердився про себе. Бо любив дедалі дужче старшу дочку. Дивною любов'ю любив, аж сам того лякався. Чим далі, тим дужче — в міру того як росла, випиналася, виструнчувалася Парасочка, як росли горбики грудей, випружнювалися й вабили до себе, як наливалися зеленкуватістю очі, великі й виразні, аж до болю, до щему в грудях, знайомого по Зосиних очах. І в якусь мить зловив себе Яків на думці — хочеться йому свою нерідну дочку як жінку мати. Під собою мати, а може, й до дерева притуливши. Як то Улянка і Зося любили.

Злякався тої чорної думки, аж за руку себе стис тогді. До стіни притулився, за якою Парасочка зникла. Дряпнув пальцем по руці, аж кровиця виступила.

Назовсім минулося відтоді.

Ще з більшою ніжністю ставився до Парасочки.

— Хто ти? — питає-шепоче тепер Яків того, що за вікном стоїть.

Питає в ночі, вітру, у пам'яті своєї, свого болю, страху. Може, й провісника смерти.

Той мовчить.

Зате знов озивається цвіркун. Сюрчить десь уже здалеку — тихо-тихо.

— Чого тобі? — питає вже цвіркуна Яків. — Живий я, щоби ти знав. Може, й переживу цею ніч. Бо хтось, видно, сторожить мою смерть.

Цвіркун, наче почувши його, замовкає.

Тиша. Страшна тиша тиш.

3

Того літнього надвечір'я Яків удруге побував у криївці. І знову здивувався — ще чистіше тут було. Штири лежаки (раніше два було, попарно спали). На стінці навіть поличка з'явилася, а на ній знизу миски, а зверху пару книжок. І долівка чисто прибрана.

Посиділи, погомоніли. По маленькій чарочці випили. А тоді Трохим до краю лісу взявся провести.

І вже на тій стежці й сказав, що не повернеться, що йде з лісу виходити, здаватися. Бо сказала ото Гандзя, був, був у неї, дядьку Якове, що приходили й востаннє попередили — не вийде з лісу, то в Сибір вивезуть. Ганьку разом з сином і донькою. А їм же там несолодко доведеться, дєдьку Якуве. Називав дядьком, хоч і правда, був молодим. Гандзя на шість літ, а він ще на два роки од своєї жінки.

— Жити хочу, дєдьку Якове, землю горати, дітей ростити. У світ вивести. Бо ж самі бачите, до чого йде. Частина наших за границю подалися, а тих, що лишилися, як щурів, убивають та із схронів викурюють... Ни буде ніякої України, чує моє серце.

Говорив Трохим, і розумів Яків — швидше себе, цим його, переконує сей чоловік.

«Діти?» — подумав раптом Яків.

Постав перед очима Пилип Грімотун з їхнього села, який тоже здався. Казали, цільний тиждень його допитували. І як після того дві сім'ї, яких видав як «пособників», вивезли до Сибіру.

Відчув: цей чоловік, що перед ним іде й отако говорить, на все вже здатен. Готовий до всього. Сам себе переконує.

— Хіба ти не знаєш, що тих, хто здається, у «стрибки» записують та за своїми ганятися заставляють? — вимовив пошерхлими губами.

— То й нехай, — відказав Трохим. — Поганяюсь трохи. Та й ганятися нема, щитай, за ким. — І обернувся: — Ви-те, дєдьку Якове, завтра, а може, ще й сьоннє, підете й скажете хлопцям, щоб криївку покинули. Хай собі гинше місце найдуть.

«Он який ти добрий!» — подумав Яків.

І враз картина постала. Як його за Трохимовим доносом в емгебе забирають. А заберуть, бо ж у війну пособляв і тепер. Навряд чи й подивляться, що фронтовик. Оно на Павла Рукатого не подивилися, заgrimів. А тоже до Берліна дуйшов. Та й у Німеччині, скажуть, був, на німця робив.

Його-то заберуть. Али ж і Зося з доньками, з сином малесеньким, з мамою старою — вивезуть. Ой, вивезуть. І як їм у тій

Сибіри прийдеться — в холоді, та на мерзлій бульбі й черствому хлібі... Зосі...

Просилася ж Зося — давай виїдемо, бо я ж полячка, і сім'ї мона... Не послухався. Куди з свого села... А мати...

Очі його опустилися додоу й наткнулися на велику ломаку, що обіч стежки лежала. Не стямився, як схопив до рук і Трохима по голові тарахнув.

— Ви що, дєдьку...

Трохим зновика обернувся, заточуючись, став з плеча німецького «шмайсера» знімати. Кинувся до нього, видер з рук автомата, штурхонував. Хирлуватий Трохим упав на траву.

— Що ви-те, дєдьку...

— Що, кажеш? — Яків зняв запобіжника. — Діти, кажеш? А в мене дітей нима? Цілих п'ятеро... Синові шостий місяць тико що пушов...

— Дєдьку Якове! — Трохим вже простягав до нього руки. — Присяй-бо, вас би не видав. Навіть, як катуватимуть...

— Катуватимуть? А хто казав, що болю боїться?.. Як дряпнуло тебе по руці... як плавав... А там пальці у дверях щемлять... На плиту гарячу садять... А хто не розкажує... на своїх не доносить...

— Господи, дєдьку... Ви те ж мене вб'єте... Кождий хоче жити... Відпустіть, дєдьку... Святими присягаюсь.. Дітьми... Дєдочку...

Він поповз до Якова, простягаючи руки, і вже схопив за ногу.

Яків натис на курок. Раз і вдруге. Крик, схлип і тиша...

«Що ж я наробив?» — подумав. Відвернувся, занудило, затрясло. Ци на війні кого вбив — не знав. А тут, тут, Господи, зі свого села... Чоловіка Гандзі...

Він тоді йшов із лісу, а за ним ішов Трохим. Знав, що не наздожене. І боявся оглянутися.

Не, тоді так не думав. Навіть витяг далі тіло — хтось, певне, йтиме й помітить. От як було. Сусід, Петро Варчин, і натрапив.

Олька прибігла вранці — каже, серце підказало, що з батьком щось вночі сталося. Наробила рейваху, як узнала, що ворух нутися

не може. Побігла, дохтурку привела. Тико не вмирайте, таточку, благала.

Дохтурка з печальними очима Вікторія Семенівна (Вікочка, Вікочка Семенівна, сокоріла коло неї Олька), поприкладала їдну й другу трубки — їдна довга, на якийсь дротині чи то шлангові, а друга широка, од мого дядька-лікаря, допотопна, але надійна, вірте мені, всміхнулася Вікочка. Розпитала та навіть вухом до грудей Якова приклалася, тоді сказала:

— Судячи з усього, у вас знову був мікроінфаркт, Якове Платоновичу. Можемо транспортувати вас до районної лікарні, а можна...

Тут вона не доказала, Яків подумав, оскільки дохтурка Вікочка шукала якесь слово, що неїна печаль схожа на довгоногого боцюна, що нияк не може жаби вполювати, а може, й грається з тою жабою.

Боцюн ішов до якогось берега, а Яків розумів, що біда його і на цей раз обминула. Тико посварилася.

— Мона, — сказав він. — Мона...

Спробував піднести руку, аби торкнутися жіночої руки. Дохтурка несподівано наблизила свою лапку до його майже чорної, спинилася.

— Я не певна, що Якову Платоновичу потрібне транспортування, — сказала вона. — Спокій — друг хворої людини. Як і рух — друг здорової. Тому я пропоную варіант, якщо ви погодитеся, я, звісно, не гарантую і, швидше за все, не маю права...

Далі була та дивовижа.

Ні, спершу те, що Вікторія-дохтурка сказала: оскільки транспортування шкідливе, то вона може сама спробувати поставити Якова Платоновича на ноги. Лікаря з району попросить приїхати. Хай огляне. Але належні ліки, препарати є і в амбулаторії. Та й що треба може виписати.

— То ви згодні, Якове Платоновичу?

— Я й не збирався нікуди їхати, — одказав Яків. — І не поїхав би. Як судилося жити, то житиму. Як не — то хоч у своїй хаті помру.

— Померти не дамо, — пообіцяла лікарка.

— І то правда, і то правда, що не дамо, — підтримала Ольга. — Бо ви-те, тату, самі обіцелися до ста літ дожити. То не відступайтеся од своєї обіцянки. Міні до того ж сон приснився — тая дівчина, що у вас жила...

— Дівчина? — Яків стрепенувся, аж звестися на лікти спробував.

— Ну, тая ж ваша приبلуда... То ніби вона в якомусь домі на ворітьох стояла й дивилася, нібито виглядала. А то ж до гостей сон. Чує моє серце, взимі вона таки приїде. А мо', й на столітте.

Яків тихо посміхнувся — Ольга хоче його підтримати. Знає, як він чекав звістки, що жива-здорова, а то й приїзду того дівчиська. Цільних п'ять літ жде. То хай пожде трохи, пару місяців до ста літ.

Від того часу й Ольга бігала хіба до своєї хати дати свиням чи подоїти корову. А то сказала, що сусідка Ганна буде за хазяйством наглядати.

Ганна... Яків зирнув на Ольгу.

Ганка, дочка Гандзі... Гані... Господи, чи ж досі вона нічого Ольці не сказала... Певно, що не, бо дочка не втрималася б. Бо ж Гандзі вже нима на світі.

А до нього теперка гості часто приходили. І Тарас Гаврилків, і його жінка, і дочка Тарасова молодша, школярка Лідуся, і внучка Ольчина, Поліна, і Люська, друга внучка, що медсестрою в сусідньому селі робила. І Пилип Гундосів пришкандибав, каже, ні міг не провідати. Бо помре-от Яків, то йому доведеться найстаршим в селі ставати, а то ніби солтис, старшина над дідами й бабами...

— А Ликериха? А Ігорко?

— Так вони ж не ходячі. Я такєх старих шкап і не щитаю.

Пилип сміявся геть беззубим ротом. Йому йшов дев'яносто сім'ї. А в селі — Яків знав, бо сільський голова сам йому сказав, — двоє їх до ста от-от доживуть (якщо доживемо, подумав Яків), ще троє за дев'яносто перейшли. «Вісімдесятників», казав голова, всього дев'ятеро.

Село вимирає. Щороку більше й більше хоронять тех, що й до сімдесяти, а то й до шістдесяти не доживають. То, виходить, гріх йому скажитися. Гріх!

«Гріх тобі, старий гріховоднику, ой, гріх», — сказав собі Яків.

Од того стало ніби легше на душі.

5

Прийшло диво. А мо', й сон. За тиждень звик, що дохтурка (таки привозила з города бородатого у білим халаті, той сказав — все вірно визначили, колего), авжеж, вона затримується в хаті. І, коли він дрімає, ведуть довгі бабські теревені. Розказують свої історії. Ну, доччину історію-долю, історію-скаргу

Яків знав: заміжжя, смерть чоловіка-алкоголіка, другий, котрого прийняла, тоже був не ліпшим. Теперка сама. Сини обоє в місті, в них своє життя, хоть у Толика роботи типер нима, вертався б у Загорени, він чоловік хазяйновитий, та й Катька, його невістка, нічого. А Славик, Ярчик, той не вернеться, вчоний, до сільської роботи не звик, як пушов після школи у світ... Ну, на Поліну скаржилася — в свему силі, а буває, що й раз на тиждень, а то й на місяць навідається. Хай вже Люська, тій треба пішака цільних сім кілометрів іти, бо й до траси тоже верстов п'ять...

Розмови, розмови... Вікторія скаржилася на чоловіка, вчителя, що вже другий рік крутить шашні з молодшою за неї й нього вчителькою. І сім'ї кидати не хоче, і тую сучку, а син і дочка в школі вчаться й теє бачать...

А потім був сон — не сон, дрімота — не дрімота...

Жінки, певно, вважали, що Яків спить. Та Яків почув, як з тихим скриком мовила тая Вікторія-Віка:

— А знаєте, я ж ваша сестра, Ольго...

Затим Ольжин напівзойк-напівшепіт:

— Як то?

— А так...

І почув Яків, що Вікторія навмисне в це село на роботу приїхала колись. Сама попросилася направити. Сама. Бо знала, хто тут живе. А живе батько.

— Батько?

Яків боявся розплющити очі. Чув — Ольга присіла на лавку.

— Так, Олю, ми з вами сестри.

— Як то...

— А так, що моя мама була у вашому селі у фольклорній експедиції. Ну, вона з студентами своїми. Вона ж у мене філолог була... Кандидат наук...

— Була?

— Так, бо мама померла. Рак з'їв, коли я до медінституту вступила... Вона мені перед смертю і розказала...

— То ви-те...

— Давайте вже на «ти», Олю...

— Давай, — легко згодилася Ольга.

Настала тиша, й Ольга першою її ж перервала:

— Коли то було?

— У шістдесят п'ятому році...

— Та ж татові тоді було... От жук, наш батечко!

Олька, кажучи те, ще й прю жувала. Чути було Яко ву, як раптом на долівку вода полилася.

— Ой, ну я розтяпа, — скрикнула Ольга.

— Я зараз витру, — Вікторія.

— Я сама...

Зашурхотіла шматина. Ольга, чути було, носом потягла повітря, шморгнула.

— А мамі твоєї скіло тоді було?

— Тридцять п'ять. Тридцять шостий ішов...

— Розведена була чи замужем? — О, Яків добре знав цю інтонацію доччиної цікавості.

— Вона в мене взагалі-то...

Чулося, що новоявленій його доньці нелегко вимовляти слова.

— Взагалі-то мама в мене... Вона була «синьою панchoхою»...

— Як то? — здивувалася Ольга.

— А так, Олю, що в науці сиділа... Раз, у студентські роки як обпеклася, то... Душа наче заморозилася... Вчила студентів, статті писала... А тоді...

Яків не зміг стримати зітхання. Ольга те почула.

— Вам щось подати, тату?

Яків не відповів. Збагнув — тре' мовчати. Від почутого щось млюсно стало.

— Спить, — сказала Ольга зовсім біля нього, а тоді тихіше, до лікарки звертаючись: — Ходімо, на дворі пуговоримо.

— Ходімо.

Вони вийшли, а Яків став переварювати почуте.

Пригадав ту ю жіночку. Аякже, чом би й не... Кілько разів приходила тоді. Перший раз із тими студентами, а потім два чи три рази сама. Худа-худа, аж світилася. Тридцять п'ять літ... Він би й усі сорок дав. Лице гостродзьобе, очі сумні якісь й вигаслі. Він ще тоді думав — чи хто не вмер у цеї професорки, чи чоловік до другої пушов. А бач... Все про село розпитувала, про історії всілякі сільські, як їх там... як у нех гуворять, якісь чудернацькі слова випитувала. З маринарки²⁶ та туку сміялася. Зі слова «любовальниця». Якось тоді мовби ожили неїні очі. Дак іще раз прийшла, до самого вечора просиділа, навіть чарочки наливки його малинової пійнула. Він ще думав, чи не прувести до школи, де вони й ночували, бо ж вона не тутешня, ще заблудиться або пес

²⁶ Піджак (діал.).

нападе. Сказала, що сама найде дорогу, вона вже вулиці їхні запам'ятала. Так, вроді, по-їхньому й сказала.

А наостанок подякувала, ще й чокнула його в щоку. Затишно мені у вас було, Якове Платоновичу, ось як сказала. Али щоб щось між ними було, то Яків би й не подумав про таке... А бач... Чого ж вона так дочці наклепала на нього?.. Та ще й перед смертю...

Тут він пригадав те слово...

Легенди...

Про легенди їхні питала...

Ну, такі сільські побрехеньки...

А сама... Що ж йому робити? Ци не признаватися, що чув та й по всьому... Так Олька ж першою не витримає.

Сказати правду? Вийде, що од дочки одмовляється... Дивні ці люди...

«Скико ж то дохтурка в нашому силі? — подумав Яків. — Та літ дваїцїть, як не більш. Коле вже так їй мати наговорела, чого ж досі теє в собі таїла?»

Він пригадав — не р а в і не два, та мало не кожною тидня навідувалася пані дохтурка до нього за останні десять літ. За здоровля переживала. Найстаршого пацієнта, казала. А виходить, не тико за здоровля пацієнта...

І мовчала. А він все думав, на кого їхня дохтурка схожа...

Що ж у неї на душі було... Ким його вважала, того, що батьком своїм рахує... Чого ж неїна мати назвала його, Якова, батьком?..

Серце Якова знову наче стислося. Але не боліло. Чогось на диво легко стало й на душі, й на... Так, на серці... Перестали тиснути лещата... Він став пригадувати, як звали тую жінку. Христофорівна... Христофорівна, точно.

Через три тижні після того удару Яків уперше звівся на ноги. А наступного дня й на подвір'я видибцяв. Вдихнув прохолодне

осіннє повітря. Аж голова з незвички попливла. Землю притрусив легкий сніжок, недарма ж сказано, що Михайло на білому коні приїжджає. А Михайла за два деньочки й було.

Тут і Ольга, як пізня зеленичка, коло нього, де не візьмися, виросла.

— Тату! Вам ще не мона.

— Мона, — сказав Яків. — Ци ти мині вже й дихати заборониш?

— Ну що ви таке каєте, таточку?

— То не мішай. І не галайкуй.

— О, вже й галайкуй...

Ольга вдавано сердилася, але очі її сміялися.

А наступного ранку вона мовила, переконавшись, що батько таки добре ходить:

— Типерка щось можу вам сказати, тату.

Яків одказав, що знає, що вона там має відкрити, який такий секрет, під трьома замками схований. Бо чув, як вони теє звестіє у мішок ховали та рядном накривали.

— І що ж ви-те знаєте? — Ольга аж тремтіла вся од нетерплячки.

— Дохтурка наша — моя дочка.

— Безсовісний ви-те, таточку, — сказала Ольга. — А ми-то щитали, що ви-те спите.

— Мовчи, сороко! Поклич ліпше дочку мою найменшу, Верку.

— Не Верку, а Вікторію, — поправила Ольга. — Ви-те ще єї так назвіте в очі. Верка!

— Як хочу, так і називатиму, — Якову завше подобалося дражнити найменшу дочку.

Ци типерки не найменшу?

«Хай буде, як має бути», — подумав Яків.

— Вікторія, запомните, тату, — сказала Ольга. — Вікочка. Вікуся, отако звати мою сестричку.

— Біжи вже, — звелів Яків.

І вона побігла. І привела, та не одну дохтурку, а з чоловіком — фізкультурним вчителем. Були обійми й докори, що етико літ не признавалася. А від Вікторії, що йому хвилюватися не можна.

— Пробачте, тату, — сказала Вікторія. — Спершу якось... Боялася я. А взагалі — я дурна. Ой, дурна, тату.

«Тату» вона вимовляла легко й невимушено.

І припала всім тілом.

Яків подумав, що не раз вона те слово вимовляла. Може, в думках, а може, й на самоті.

...Пригадав, як тидень тому спитав: а як вашу маму звали?

Вона геть спалахнула.

— Нащо вам? — та насторожено так.

— У такої доньки повинна бути гарна мама, — сказав Яків.

— Ларисою звали мою маму. А я називала мамою Лесею.

— Гарне ім'я, — схвалив Яків.

...Типерка думав, що він таки щасливий. Бо якби не та підслухана розмова, то чи й викарабкався б, чи й відпустила б чорна бабушенція...

А ввечері познайомився з новим своїм онуком — Богданком. Хлопець був веселий і, видно, трохи шалапутний. Внучка Тетянка вчилася на першому курсі університету.

Добре було Якову того вечора.

«Затишно мені було з вами», — враз почув тихі жіночі слова.

7

Той похід на могилки²⁷ Яків робив кожнісінького року за два тидні до року нового. І тепер мусив зробити. Хоч Ольга попередила — я сама навідаюся і к'яти положу, все, як годиться. Нє, захитав Яків головою, і не проси. Я мушу, ти же знаєш. Ольга тєє знала, як і те, що є моменти, в яких батька не перєпрєш, хоч кілля на голові теши, хоч до одвірка прив'язуй. Добре вже, згодилася. Завтра Гандрій (так звали нового зятя) одвезе вас на

²⁷ Цвинтар, кладовище (*діал.*).

могилки своєю машиною. А самі ж не здумайте, ні ногою, бо, присяй-бо, тоді до вас нігди не вступлю, хоть би й умирали. І не обмию, й ни заплачу, як будите такії вредні.

Яків заспокоїв, що ждатиме машину. Поїде, як той пан, в якого новий жупан. А в нього ще ліпше — зять новий.

Він теперка був, як Ольга сказала, на особеному контролі. Після того, як зновика категорично відмовився йти жити до дочки (Ольга і плакала, і об поли била, й до Вікторії руки простягала, шукаючи підтримки), йому таки всунули телефона. Того, що мона з собою носити. Показали, як ним користуватися. На їден номер поставлений. Вікторії. Ото, таточку, натискуєте на оту кнопочку із зеленою трубочкою на кнопочці. Отако-о. І ще раз натискуєте. І ваша лічна дохтурка на проводі. Тико ж глядіте, не каверзуйте, не ждіть, ледь що заболить, заколе, звоніте безпремінно.

— А як засвербить — мона? — не витерпів Яків.

— Тату!

Ольга гукнула, а Вікторія посміхнулася.

— Бо як десь засвербить, у такому місці, що я й рукою не дотягнуся, то прийдеш і почухаєш, — сердито сказав Яків.

— Ой, тату, вам би все шуточки, — Ольга сказала і до сестри: — Отако я циле життє мучуся, а за вредность молока ніхто не дає і до пенсії не доплачує.

8

Хай там слово дав, а мусив Яків піти сам на могилки. Як завше. Як рік, і два, й десять тому. Мусив. І постояти сам. К'яти к'ятами, їх то й Ольга з Гандрієм чи й Вікою привезуть. А він душу свою принести мусить, доки ще вона є, доки, як-не-як, а не вилетіла, хай, може, й на вітрі хилитається, на їдний ниточці тримається. Бо без тих одвідин і душа одірватися може. Тільки би витримати, вгамувати серце.

Мобілку таки взяв, положив у кишеню свого старого кожуха, що колись з заробітків у Сибірі привіз. Валєнки взув, бо ж із позавчорашнього дня нарешті підморозило, а вчора й сніг випав.

Йшов, спираючись на костура. Вдихав морозне повітря. Ще, може, ноги переставляти, хоч і з трудом, то й добре. Дійде.

Він ішов, а разом з ним волочився спомин. Той, із грудня сорок сьомого.

Він вернувся того вечора додом пізно, вже за північ. На під'їзді до хати не здивувався, що світло у вікну блимає. Бо лампу гасову запалювали вночі доволі часто, коли будив своїм плачем маленький Артемко. Зося та взагалі — ледь запхинькає довгожданий синок, на ноги зривалася.

Того дня возив маму на Гуменці, до її сестри, тітки Рипини. Тітка тежко хорувала, казала, що при смерті, хоче побачити сестру, а ще й найменшу свою гонученьку, котру тико раз на хрестинах і бачила.

Олька застрибала, заплескала в долоньки, довідавшись про мандрівку — на санях, крізь засніжений ліс, де й вовка чи лисичку мона побачити. Зося-менша й Уляся тож хотіли їхати, али їм тре' було йти до школи. Тут Яків навіть посперечався із Зосею-старшою: він погоджувався взяти обох чи хоча б одну з доньок, крімє Ольки, ту ж Улясю, як меншеньку, із Олюкою (то вже Зоська так називала) — було б веселіш. Али Зоська-мама заартачилася: й так перед тимо тиждень викашлюкали, до школи не йшли, а ти ще хоч заново простудити. Мав Яків підозру — діло не тико в тому, що слабіли обоє дівок невдовзі перед тим. Зоська його, відколи дівчатка пішли до школи й обоє вчилися чики-чики, на «відмінно», загорілася бажанням зробити в майбутньому з них неабияких людей. Будете в мене знамениті, казала. Не те, що я ци ваш татко. Сама доскіпливо саморобні зошити перевіряла. Зося, казала, буде вчителькою, а Уляся інженеркою, а як захоче — пані дохтуркою.

— По сердечних, проше пані, хворостях, — казала Зося-мама, підморгувала й реготала, як вона вміла: заливисто й трохи з прокуреною хрипинкою. Як вона мріяла про майбутнє своїх дівчаток!

Яків так і не відучив неї смалити цигарки, після смерті старого Платона сама садила, вирощувала, сушила і кришила бакун. Раз Яків спробував уже накришену махорку викинути у відро, так таку бучу зчинила, як та грозавиця прошуміла, ще й дулася після того та в ліжку до себе не підпускала.

— Ти б своє махорище й на чоловіка проміняла б, — сердився Яків.

Ходила до школи й Парасочка-переросток, що встигла за «перших совєтів» два класи пройти, а типерка мусила наздоганяти. Правда, їй було не до науки, більше на гульки тягло — шістнадцятий рум'янив щічки та косу заплітав, і не могла дідватися, коли ж ту семирічку закінчить.

...Верталися із поїздки до тітки задоволені. Ольга із бабцюю, хрещеною мамкою, набалакалися, і з котярою пухнастим, що під вечір уже втікав од своєї мучительки, награлася. Матір лишили — домоворилися, що за тидень, десь так на Спиридона Сонцеворота, й забере назад Яків. Ольга повагалася — їхати чи zostаватися з бабцюю, та таки вибрала — їхати. Бо ж дорога цікавою обіцялася — вечором, крізь ліс, де вовки очима світять, як їй та ж бабуся Параска розказувала. А ще Уляська, коли не збрехала, обіцяла зі школи принести справжнє золоте перо.

Авжеж, золоте, всміхнувся Яків, али збивати доньку не став. І йому буде веселіше їхати, жебоніння доньчине слухати. Трохи випив самограю, що тигірка по селах почали гнати, ледь-ледь шуміло в голові. Ластів'я його, закутане так, що тильки й носика з-під вовняної хустки й видно було та двоє бистрих оченят, і справді то щось лепетіло про гостини, бабцю, kota та козу, з якою тоже познакомилася, то хапало його за рукав — тату, то не вовчисько он там?

— Мовчи, бо вітру набереш, зновика кашлюкатимеш, — сказав було Яків. — Ато дерево стоїть, сосна розкарячкувата.

Вогника вовчого, правда, так і не побачили. Свистів вітер у вухах, біг весело Гнідко. часом нетерпеливо пофоркуючи — певно, як і їм, хотілося скорше до дома повернутися. Наче теплом повіяло, коли хати загорєнські на шляху забовваніли. Село спало, закидане снігом, роботою, хай і не такою, як навесні чи вліті, зморене. Десь далеко чулися голоси — вечорничники чи що, зблимнув і погас вогник, а перший вогонь був у вікні їхньої хати.

9

— Ну, біжи, — сказав Яків, зсадивши Ольку з саней на землю. — Я Гнідка розпряжу та до хліва поставлю.

Донька побігла, Яків розпріг коня і вже, як заводив до хліва, до маленької стайні, наче скрик почув. Штовхнув коня за двері. Серце йокнуло. Його відговорювали їхати, пізнім вечором вертатися, так тільки відмахнувся — Зоська тривожитиметься, а зечепити його не зачеплять. У їхній окрузі, знав, сотня Чехури діє, а той Дубові, себто Тимошу, підпорядковується. То ж «лісовики», ци, як казали — «бульбаші», — не зачіплять. До того ж... Все ще приходили до нього хлопці з лісу, хоч уже без Трохима. Питали, правда, про Трохима, якого найшли край лісу убитим, та сказав, що вже біля села попрощався, а куди той пушов — не відомо. Вже ніби від хати свеї чув постріли, а піти до лісу побоявся.

Те, що в хаті побачив, з пам'яті ніколи не зітреться. Коло порогу стояла й кричала Олька. Посеред хати лежала в калюжі крові Зося, а в другій кімнаті, так само на долівці Зося маленька й Уляся. Обоє, видко було, прошиті кулями. А в тій кімнаті, коли вже лампу заніс, побачив у кутку на ліжку Парасочку, що з нажаханими очима тулила до грудей Артемка.

— Та... та... та... таточку, — ледве й вимовила, простягаючи до нього руки.

Як трохи вдалося її заспокоїти, то розказала, що вона на вечорниці до Катьки Смолихи пішла. Верталася, то тіні у вікні здивували, голоси. Спершу думала, що ви-те, тату, вернулися. Та заглянула таки в окно. І тамечки людей зі зброєю побачила. Воне говорили з мамою, питали, де ви-те, тату, обзивали маму польською сучкою та ще гіршими словами, вас, тату, красноармейцем, прихвостнем совєцьким.

— Чого ж їм мама не сказала, що я...

Він осікся під дивним і страшним доччиним позирком. Парасочка схопила його за руку:

— Тату, воне, як маму й сестричок убели, то хотіли й Артемка. Вже й до колиски підуйшли, гвера наставили. А їден їхній і каже: не тре', товаришу лейтенант, він же все одно нічого не скаже, хто приходив. Не берімо й цього гріха на душу, каже. То й відійшло. А той, ляйтінант, засміявся й каже: хай живе, совєцьким громадяніном буде.

— Як ти сказала... Товаришу лейтенант? Ти не обчулася?

— Нє, таточку, — вже майже спокійно сказала Параска. — Воне, як виходили, то я за вугол сховалася. Той, такий високий, молодий, я крізь вікно бачила, голос той самий, таточку, по-нашому, по-руські заговорєв. «До соседней деревні ещо успеєм», — каже.

— Господи, що ж це таке, — зойкнув Яків.

— Я винна, таточку, — схлипнула Параска. — Винна, ой, винувата. Чом я до хати не зайшла, чом я туточки стояла... Злякалася я, таточку... Ноги як прикипіли до землі. Хай би й мене вбели... Як же я без матусі й Улясі та Зосі житиму...

— Цить, що ти таке кажеш...

...Стояв тепер Яків коло засипаних снігом могил. Пам'ятники пізніше поставив, тільки в батька й матері старі. Просто хрести

кам'яні з написом. Стирав сніг з пам'ятників рукою, що ледь-ледь тряслася. Нє, тряслася дужче й дужче. Ходором ходила стареча рука. Мех Платон Гордійович. Мех Парасковія Купріянівна. Мех Софія Зіновіївна. Мех Софія Яківна. Мех Уляна Яківна. На могилу Параски-молодшої тутечки місця не стачило, поховали уже на новій частині могилок.

«І мене ж там поховають, — подумав Яків. — Нє, таки тут. Осьдечки, коло Зосі. Я же просив, щоби місце було. Якось утиснуть. Разом, чуєш, Зосько, лежати хочу».

Він стояв коло могили, ще не засніженої. Мів сніг, от-от мала здійснитися хуртовина. Огортала могилки біла пелена. Ніби саван...

— Склонім, товарищі, голови перед жертвами українсько-німецьких буржуазних націоналістів, — казав довгий худий чоловік.

Перед тим Параска, коли його побачила, скрикнула тихо, зблідла, за руку вчепилася.

— Таточку, — прошептала. — В... ві...

— Він? — нахилившись спитав Яків.

— Він, — видихнула помертвілими вустами.

Яків бачить їх трьох у трунах — отут на цьому самому місці перед останнім прощанням. Печальна, наче жива, така, що всім своїм видом геть проганяє страх і біду, що, здається, от-от розплющить очі й усміхнеться, як завше, — Зося. І дві його донечки, тоже маленькі красунечки — Зося меншенька й Уляся. Вони мовби питають: що ж ти наробив, тату? Чого не захистив? А що він наробив... За півроку до того тоже вбив чоловіка... А того дня повіз матір до тітки... І її, й Ольку, й себе порятував...

Яків пересилив бажання кинутися до того виродка, тепер вдягнутого у свою форму, не в кожушок, в яким приходив позавчора до їхньої хати, вирвати з кобури револьверт... Та поруч тримається за полу його куфайки зусім маленька Олька, а вдома в колісці — Артемко... Мав хоч їх уберегти.

— Тату, — кричить Ольга теперішня, десь там, за його плечима.

— Не бійся, я не впаду, — шепче Яків, тримаючись за хреста на Зосиній могилі.

Чом же він на тому клятому мітингу, куди всеньке село зігнали, не підвів голову, не сказав правди? Уже ж і тоді ходили чутки про ті лжебоївки...

Боявся. Не так за себе, як трьох своїх дітей уцілілих. Боявся. Руки й тоді трусилися.

— Память о родних красноармейца, заштитника великої советской родини, будет жить вечно...

Голос... Постріли, салют із автоматів. Яків оглядається. Тиша над могилами. Вітер тико свище десь, може, за шосейкою.

І машина, бачить, під'їжджає. З неї виходить Ольга, далі Андрій і Вікторія. Ольга не йде, а біжить, спотикаючись, до нього, щось гукає. Ноги Якова підкошуються. От-от упаде. Міцніше вчіплюється за костура, другою рукою за хреста на найближчій могилі.

— Зосько, — шепче Яків.

11

— Хоч цепом вас, тату, припинай, — сказала Ольга, коли підбігла.

— Нічо, нічо, — Яків схопився за доччину руку.

Ольга підтримувала його, докоряла. Та гладила по руці, як маленького. Ув очі заглядала — серце як? Ну, тату, не мовчіте...

— Усе в порядку.

Хоч у серці таки кололо. І замітав сніг могилки, те Яків добре бачив. Зувсім замітає. Біло-набіло. Не буде тепер сюди йому шляху. Окрім останнього. Али того він уже не побачить. Хіба його душа.

Вікторія і Андрій дивилися на ряд могил. Людей, котрі стали їм рідними.

Котрі рідними їм не були.

Посилиювалася хуртовина. Мело. Мовби сліди замітало. Їхні? Ци всенького життя?

— Мело, мело по всій землі, во все предели, — раптом сказала Вікторія.

Олька здивовано глянула на неї. І Яків.

— То я так, — чогось засоромилася Вікторія. — Поет один так написав...

— Ходімо, тату, — сказала Ольга. — Додому відвеземо.

— До Параски ще мушу сходити, — вперся Яків.

— Ви й так на ногах ледь тримаєтеся. Другого разу сходите.

— Другого разу ни буде, — сказав Яків.

Ольга спробувала заперечити:

— Що ви-те таке кажите, тату? На проводи ще всі прийдемо.

Та Яків тихо, але владно:

— Те, що чуєш, кажу. Знаю, що кажу. І не сокори. Не жванди.

Якщо вже хочете — підтримайте старого дідугана. Та під руки, під руки його візьміте. І не несіте, ще понесете, як не вите, то другії.

Стежинами, між могилами, які тепер позамітав сніг, Яків, підтриманий Андрієм і Вікою (Ольга взялася стежку топтати), подумав, що несправедливо було тоді хоронити Параску далі. Бо ж місце ще тутечки лишається. Хай і їдне. Али ж Параска-старша вперлася — тоді тоже хорувала — мене по смерті непременно коло чоловіка похороніте. І коло внуків та невістки. Мусите. Тамечки хочу бути.

«Стара шкарбунка», — незлобиво думав тепер Яків. Начеб не про матір. Про гинчого когось. Мо', й Зоську, яка б дожила до тех старих літ.

Парасці-бабці, коли переставилася на тамтий світ, було цілих вісімдесят шість, вісімдесят сьомий ішов. Чоловіка на цільних дваїцть п'єть пережила, щитай, ци скіко там. А от Параска-внучка й до трийцяти не дотягла.

Після того страшного вечора геть зниділа вона. Всього боялася — ночі, темряви, гавкоту собак, навіть голосного крику, а через пару літ і несподівано сказаного слова. Не раз вечорами і через рік, і навіть через десять, ввижалося їй, що хтось іде до хати. Тоді тулилася до нього, до бабці, до сестричок. А раз, вернувшись із поля, знайшов її, тремтячу, під столом.

Потім стала хапати падуча. Чорна хвороба. Билася тогді головою об що попало. Не помагали ні знахарі, ні дохтура.

Чого, як не дивно, не боялася — цвинтаря, могилок. Раз рано встала й сюди пішла.

— До мами йду, — казала всім, хто стрічався. — До мами хочу. Оте — до мами хочу — не раз од неї чули.

Школу кинула й поступово ставала тихим лякливим звірем. Страшенно чистоту любила, не могла терпіти бруду, а долівку щодень мила — все їй здавалося, що кров там.

Боявся Яків, щоб із Ольгою щось не сталося — не, міцнішою виявилася найменша дочка.

Менших за себе — Ольку і Артемка — Парасочка вельми любила. Маму їм заміняла.

Али чудна була. Чудна і... Така, мовби дві Параски у ній жило. Ци жила за когось.

Десь за років три до смерти сказала раптом — за столом якраз сиділи, Яків із зарібків у Сибірі вернувся:

— Тату, я хочу, щоб ви-те знайшли того лейтенанта. Знайшли і вбили.

— Де ж я його знайти можу? Я ж навіть фамілії його ни знаю. А як до того кагебе поткнуся...

— Отже, не любили маму, — сказала Парасочка і метнулася з-за столу.

Господи, ци ж він не любив Зося!

А потім був... Нащо згадувати...

Та їхня розмова у кагибе...

Приступ... Лікарня...

Той чоловік... Слідователь...

А як вийшла з лікарні, то вже навесні завербувалася десь у східні області на буряки. Восени прислала письмо, що вийшла заміж. Та пожила недовго — до першого приступу. Чоловік відмовився — то вже потім сама розказала, як вернулася в положенні, грубою.

Була у Якова надія — може, коли родить, пройде та страшна хвороба. Не пройшла. Дівчинка народилася. Параска неї Зося назвала. Третя Зося теперка десь на Полтавщині вчителює, поїхала туди з Києва на практику, то й заміж вийшла. Двох внуків і їдного правнука має од найменшої Зосі Яків. Раз на років п'ять таки приїжджають.

А Параска собі тут, на могилах, смерть і найшла. Пішла сюди, та, певно, й надийшла та чорна. Ци й біла. Ци й біла окаянниця. Не, таки чорна, за ніч чорніша болєзня, бо найшли з геть побитою головою. Правда, за огорожею. Тико ж слід був червоний од могил. Ішла чи й повзла.

А може, йшла й падала. Вже од мами.

— Господи! — шепче Яків.

Пощо ж людина так мучиться, хочеться йому сказати. Спитати когось. Бога чи свого, свійського, як чесом казав, апостола. Хранителя.

Він силиться, аби не обвиснути на руках двох чужих йому людей. А он і могилка Парасочки. Тоді то був край могилок. А тепер ген куди розрослося. Тутечки скраю хлопчакі колись м'яча ганяли, він якось сварився на них, як уздрів, ганив. А тепер не поганяєш. Хрести...

Яків спиняється. Світ пливе перед його очима. З туману випливає хрест і карточка Парасчина. Єдина, що збереглася. Якщо не рахувати ту, з польських часів, али там вона зусім маленька. Зося тоді наполягла — до міста з'їздити та зазнимкуватися. Всією сім'єю. Хотіла й з батьками, али теї відмовилися. То й збереглося три карточки. На їдній Зося, він, Парасочка, Зосечка, ну, й Улянка малесенька на руках. На другій

Зосечка й Парасочка стоять, взявшись за руки. Ну, й Парасочка окремо. Схотіла сама знятися. Більша сестричок була...

А на тій, що на могилці, дочка ніяково усміхається, мружиться, начеб од сонця. Ци й цілого світу начеб стидається.

Щось спитати хоче, так часом здається Якову.

Що ж?

Яків шукає слова. Ті, що може сказати дочка. Що може спитати.

Шукає і не знаходить.

Сніг тепер замів могилу, хрест, на Параску насипався на карточці — перезняли з тої, що в хаті лишилася — і Яків простягає руку, щоб протерти.

12

На могилки він приходив і сам, і з сім'єю, і з більшою родиною. Тільки раз удвох. Удвох.

Тоді, в якому ж то... Сімдесят п'ятому, здається, бо ж свято велике було, трийцять літ Победи.

Не було тоді звички ще збирати ветеранів дев'ятого мая коло обеліска у сільському парку. Перед тим у клубі хіба збирали, вручали гроші, часом подарунок якийсь. На див'єте вони і самі часом ішли в центр. У столовці могли посидіти, почаркуватися, али то вже по обіді.

А тоді зранку почув Яків, як машина під'їхала. Може, вперше до його хати після того пам'ятного Зосиного приїзду. З машини-

«бобика» вискочили голова колхозний та партійний секретар. Той секретар і сказав налякано, що в Любомль приїхала на свято Перемоги польська делегація. А в тій делегації виявився отставний воєнний, полковник Війська Польського. Який каже, що хоче побачити свого давнього знаомого і товариша по військовій службі Якова Меха. З села Загоряни. Ну, йому відмовити не змогли, друзі з-за Бугу все-таки. І через годину у вас, дядьку Якове, гості будуть, наводьте хоч якийсь марафет.

— Полковник Війська Польського...

Яків був спантеличений і став гадати: хто б то міг бути?

— Щас скажу, як його фамілія...

Партійний секретар Іван Пахомович поліз до кишень й дістав маленьку засмальцьовану книжечку. Став плямкати губами.

— Полковник... Полковник Собеський. Кшиштоф Собеський, от який у вас гість намічається. Знаєте такого?

— Чом би не знати...

Кшиштоф Собеський! Живий!

Того дня святково вдягненого Якова повезли до колхозної контори. Начальство не хотіло, щоб польський гість бачив, як живе його колишній товариш по зброї.

З польського легковика, який спинився біля контори десь годин за дві, вийшов зовсім сивий чоловік у військовій формі. Але і в сімдесят з чимось він був підтягнутим, з давньою виправкою.

— Матка Боска! Жолнеж Якуб Мех!

Колхозне начальство і супроводжуючі з району дивилися насторожено, мов боялися, що Яків передасть гостеві якесь зашифроване послання. А Кшиштоф казав, що давно мріяв побувати в цих краях. Що коли опинився у Любомлі, то згадав про давнього служачу, бравого улана Якуба Меха. Що, видно, його товажишу жилося не так, як йому, але він зберіг той добрий гострий уланський блиск в очах. І вже нахилившись до Якова, стиха:

— А Зося? Зосі нема?

Яків, стараючись пригадати напівзабуті польські слова, хоч поруч стояла молоденька перекладачка, сказав, що Зосі нема вже давно, скоро уже тридцять літ буде, як нема. Померла. Убили, сказав Яків. Кшиштоф нахмурився. Сказав, що часу обмаль, бо делегація зараз обідає і через дві години має вже бути на кордоні. І все ж він хотів би, якщо пан Якуб не проти, побувати на цвинтарі, біля могили Зосі. Де у вас, прошу пана, можна купити квіти? К'яти, звісно, сказав Кшиштоф.

Де у них можна купити квіти? Хіба в Любомлі, розгублено відказав колгоспний голова. Можна послати машину. Зрештою згадали, що у агрономки великий квітник. Навіть троянди ростуть.

Ми зараз, миттю привеземо. Не треба, м'яко заперечив полковник у відставці Собеський. І кивнув на «золоті шари», золоті кульки — жовті квіти на довгих стеблах, що росли під вікнами колгоспної контори. Якщо панове не проти, він хотів би... Звісно, заплатить... Партійний секретар кинувся сам рвати квіти, геть усі виполов...

Три машини лишилися біля могилок. Яків і Кшиштоф пішли вдвох. Вдвох і стояли. Али перш Кшиштоф перехрестився покатолицьки і поцілував карточку на пам'ятнику. А тоді опустився на коліна. Стояв і щось шептав.

Підвівшись він спитав, хто убив Зосю. Ваші бандити, уповци? Ні, сказав Яків, али то довго розказувати. Так довго, пане полковнику, що не тільки години, цілого дня, а може, й життя не стачить.

Говорив, плутаючи українські й польські слова. Млосно враз стало. Кшиштоф уважно подивився на нього. Тоді дістав з внутрішньої кишені маленьку пласку фляжку.

— Віп'єм, жолнеж, за памнеть?

Але тут його погляд впав на сусідні могилки і він змінився на лиці. Хоч написи були українські, мабуть, прочитав і зрозумів. Бо сказав тихо:

— Свенти Езусе... Джечі... Мале джечі...

Перехрестився і простяг фляжку Якову.

— За неїну пам'ять, — сказав Яків і, вже коли надпив м'якої, зовсім не пекучої рідини — горілка, коньяк? — мовив: — Мені, пане Кшиштоф, шкода, що вибрала Зося мене. Али я був щасливим.

Кшиштоф теж надпив. І сказав, що щастя настільки складна річ, що, як ту пташку, в руках утримати важко, іноді просто неможливо. У мене теж була сім'я, є діти і внуки. Гарна дружина. Друга. Великої кар'єри не зробив, бо походження не те, але й Польщу покидати не захотів. Що вже тепер можна сказати про пережите й прожите... Воно було. Було. Є... Ходімо, пане Якуб. Воно було...

— Зачекай, — торкнув Яків за руку. — Ще підемо... Ходімо оно туди.

Він привів гостя до могилки Парасочки. Кшиштоф зиркнув, зблід, похитнувся.

— Моя... Цурка²⁸?

— Так, — видихнув Яків.

— Тоже молода... Цо же то єстем таке...

Кшиштоф поцілував фото на пам'ятнику, перехрестився. Тоді поволі опустився на коліна. Зашептав якісь слова, певне, зновика молився.

Тоді, як підвівся, спитав, чому померла такою молодою.

— Боліла... Хворість чорна...

— Дзеці білі? У неї?

Дочка. В інституті вчиться.

— Тутай внучки нєма?

— Нє... В городі. Луцьку. Вчиться.

— Отже, будуть правнуки, — задумливо мовив Кшиштоф.

Біля виходу з цвинтаря Кшиштоф ще спитав, скільки у нього тепер дітей. П'ятеро, відповів Яків, двоє ще живуть. У мене троє,

²⁸ Дочка (польськ.).

сказав Кшиштоф. Від першої жінки. І ще й... Від Зосі, хотів сказати, зрозумів Яків.

Відставний полковник Собеський залишив маленький шматочок паперу. Візитівка. Якби довелося бути у Польщі... Проше пана жолнежа...

— Якщо доведеться, — сказав Яків.

Знав, що не доведеться. Як і те, що ще раз і бачитися їм не випаде. Ні він до Польщі не поїде, ні Кшиштоф до їхнього села...

Ще раз обнялися і поцілувалися. Як і колись, щока пана полковника, хоч і у відставці, пахла дорогими парфумами. Ци одеколоном, хто його там розбере. А в Якова радість од зустрічі (таки була радість) з гіркотою перемішалася. Щось тяжке осіло в грудях. Ні, швидше остюк туди заліз. Дряпає і проситься назовні. Мов зерно на нім лишилося. Яків дивиться, як нежданий гість сідає у машину... Тисне у грудях, дряпає щось горло.

Машина від'їжджає.

13

Цепом — не цепом, а після тих самовільних походеньок Яків і сам боявся з двору кудись рушати. Та й на саме подвір'я з натугою вибирався. Хіба за поріг, двома руками на костур спираючись та дорогою притуляючись до стіни.

Зима випала хоч і сніжна, та не холодна. То ледь холодало — може, пару градусів, — то зранку морозець, легкий, із тонкою шкуринкою — кіркою льоду на баюрі за хатою та у ночвах на дворі. До полудня кірочка перетворювалася на тонюсінькі острівці.

Олька зновика мусила їхати до Луцька і привозити получену в банку за його дорученням частину польської пенсії, яка називалася грошовою допомогою колишнім воякам Війська Польського, що проливали кров за Жеч Пospолиту. Кожен раз отримуючи ті цималі, як для нього, гроші — тож п'ятсот з чимось євро щороку — Яків подумки дякував Йосипові Ващуку, чоловікові з Луцька, родом з Городна, села за Любомнем, який взявся тих пенсій добиватися — не для себе, для нех — і сам усі потрібні документи

оформляв. Гроші, звісно, Ольці та його внукам ішли, зразу віддавав, а зараз щось і Вікторії вділить, нехай.

Потягнувся до неї, ніби то й справдешня його дочка.

— А ви нічогенькі, діду Якове, — сказала Ніна, котра принесла пенсію госуларську, вкраїнську.

— Ци ти гинчого хотіла? Та ж мусиш на столетіє поздоровленіє принести, — Яків посміхнувся з хитринкою. — То гляди, й чарку заробиш.

— То ж у вас десь день народження в кінці зими? — спитала Ніна.

— Ага. Двайцять п'єтого лютого.

За Ніною несподівано навідалася Ганька. Гандзя, дочка його і Трохимової Гандзі. Десь на рік чи два за Ольку старша. Привіталася, стала, як укопана, коло самого порога.

— Казала Ольга, що ви-те хтіли мене бачити?

Хтів бачити? Яків наморщив лоба, поплямкав губами. Щось таке він, як хорував, казав доньці. Авжеж, коли вона згадала, що Ганька хазяйство доглядає, доки вона коло батька возиться.

«Хай би прийшла, є одна розмова», — так, здається, сказав.

А що мав мовити тепер?

Пекло, давно хотів знати — ци щось розказала Гандзя своїм дітям. Про нього, убивцю їхнього батька.

Нащо то йому? Спокійніше на душі буде?

Тепер, по тому, як Ганька дивилася, зрозумів — не сказала.

Та й раніше мав би знати.

Те, що з баса дивилася завсігди Ганька на нього... Могло щось гинче значити...

Сказати їй? А нащо? Не, тягар на душі є... Не піде в землю з тим тягарем... Тре' сказати... Тре', ой тре'...

— Я, Ганю, от що мав тобі сказати...

Умовк. Добував слова, ніби упущене відро з глибокого колодязя.

Далеко-далеко вода темніла. Холодна — знав — зуби зведе.

— Я знаю, — сказала Ганя.

— Що ти знаєш? — Якову аж дух забило.

— Що то ви-те забили мого покійного тата.

Зна... єш...

— Так...

— І ти...

Ганя потопталася на місці. За клямку взялася.

— Мені скоро сімдесят стукне... А ваша сотня коло воріт стоїть... Мати ж покійна казали, що ви-те каялися... В душі воно клубок стоїть, нияк не проходить... Али назад ніц не вернеш... Та й помагали ви-те нам...

Натисла на клямку. Крутнула головою.

— Та й мені здається — любили вас покійні мама... Ненавиділи й любили... Бувайте, дядьку Якове...

З тим і вийшла поспішно. Гримнули вхідні двері.

— Бувай, — прошептав Яків.

Клубок... У нього на душі ціла гора стояла...

І думав не раз — Зося й доньки, та їхня смерть — то йому покара за Трохима. Хоч їхня смерть од висилки їх у Сибір (бо ж куркулем уже вважали) врятувала.

Назад не вернеш...

Назад не вернеш...

Не вернеш назад...

Хотів би вернути. Може, й у Сибір на каторгу легше було б піти.

Відбув би строк... А так покара безстрокова... До самісінької смерті... Як і за того чоловіка, що в лісі лежить...

Помагав... Авжеж, і по хазяйству приходив... А як став їздити на заробітки — по своїй області, на Дніпропетровщину, в Сибір, аби подалі од колхозу, од поденщини ненависної — воли пасти, хати й грубки мурувати, часом хліви, корівники — то й гроші висилав. По кілька раз на рік, бувало. Здогадувалася Гандзя від

кого, сердилася, як стрічалися. Али приймала. Думала, що то давнє озивається. Озивалося, та не те.

Давнє... Тільки й того, що провів, ну, може, разів десяток, пригорнув пару раз...

— Заради пані польської мене тоді кинув, Ясю...

То її шепіт, коли вже ночувати приходив. Шепіт. Обійми. Чимраз жаскіші. Вал, що не спинити.

— Любив її, Гандзю.

— А мене?

— Тебе теперка люблю.

— Коли старість голоблі наставляє.

Старість... Тоді ж ще й п'ятдесяти не було. Обоє вдівці.

А між ними — ніби Трохим стояв. А то й лежав поруч на ліжку. Часом здавалося Якову, як до хати її підходив: от відчинить двері, а за ними Трохим стріне. Стріне й подивиться, а то й...

Відчиняв двері, а хтось ніби з темряви руки простягав. Раз і простяг. Обхопив за шию, за голову. Він аж скрикнув.

Али то Ганя була. Її жагучі, нетерплячі руки. Її поцілунки гарячі.

А в нього? Поцілунки Юди?

— Коли ж ти посватаєшся нарешті, Ясю? Ци так все життя, що осталося, будемо красти любовці? Наших уже ни підведеш.

Зустрічі після його повернень після заробітчанських поїздок. Стрічі. Обійми. Любовці.

З кожним вертанням з тих літніх зарібок тягло його до хати Гандзіної. До її тіла, чого там, до споминів про щось таке, що й невідомо коли втратив, чи й не здобув.

Очі Парасочки, що гляділа разом з бабою Параскою за малими — Олькою і Артемком — доки він їздив. І коли вертався до дома.

І Гандзини діти... Діти, що готові були, хоч вирости вже, прийняти його, як батька.

Він стояв на колінах, а вона його била. По плечах, по голові. Спершу рукою, а потім якимось поліном. Не оборонявся, вперше в житті не оборонявся, коли били чужі.

— Убивець! Ти підлий убивець! Щоб ти здох, проклятий!
Зрештою, як він впав на підлогу, Гандзя отямилася. Й собі впала та в плачі забилася.

Яків тоді ледве підвівся. Кров юшила з розбитого лоба, губи. Шуміло в голові. Не годен і слова сказати, похитуючись, витарагунився з її хати.

Йшов, спотикаючись, побитий і закривавлений — крізь вечір, крізь свою біду, що гірше за побите тіло кривавила.

Стукало в голові — от і все.

Спинився, спитав себе: «А на що ти, чоловіче, сподівався?» На прощення? Ні. Тоді на що?

Нащо розказав?

Мусив їй сказати. Мусив. Бо як було жити, маючи такий гріх, такий тягар на душі? Попові не признався на сповіді — жінці...

Али чим далі од хати тої, до якої дорога була відтепер навіки заказана, відходив, тим більше підступала разом з нудотою інша думка: чи тре' було признаватися?

Що ж він наробив?

А що життє з ними всіма наробило?

— Що з вами, таточку? — Ольчин зойк з того вечора. — То тая відьма?

— Яка ще відьма? Упав на дорозі, перечепився, то й забився.

— Я вже не маленька, тату. Та й всеньке сило говорить...

— Сило?

— А ви-те думали...

Тепер ніхто йому нічого не скаже. Прощений. А от Гандзя так і не простила. Ци любила й після того признання, сварки й побиття?

Останньою любов'ю була Гандзя. Останньою. Не старий тогді ще був. Потім хотів з кимось зійтися, бо ж сам-їден... Катька

Грильова оно сама приходила, жити разом казала, давайте... Не міг... Ну, була їдна жінка, з України, землячка, на останніх його сибірських зарібках. Що їсти їм варила.

Голос: «То я до тебе приїду?»

«Не тре'».

І плач.

Як вона могла ввійти до його хати, де Зося... Де... Де й Гандзя ніби жила. А він тоже живий був...

Якову стає нестерпно душно в хаті. Вичовгує надвір, навіть не одягнувши шапки.

Падає лапатий мокрий сніг. Али по холодному вітру-січкуну чути — вночі похолодає. Йому нестерпно хочеться йти куди завгодно, али не можна. Болять кості, печінка, внизу живота. Килько тих хороб назбиралося! Чогось і в горлі пече.

Зблимує вогонь у вікні сусідів. Тепер там нова хата нових господарів на місці колишньої Федотової. Улянчиної. Тієї, до якої не раз малим бігав. Теї люди з другого села купили. Уже в гинчих хазяїв, Лапацунів по-вуличному, котрим «куркульська» хата колись дісталася. Якись непривітні, вічно заклопотані, вічно розсварені люди, хоч і молоді, десь під сорок тильки, живуть у тій хаті.

Яків вертається до своєї хатини. Стоїть, відсапується. Цільну дорогу пройшов.

Бере до рук мобілку. Натискає на кнопку. Раз і вдруге, як учили.

— Тату? — схарапуджений голос Віки. — Вам погано? Я зараз буду.

— Мені не погано, — поспішно каже Яків. — Поговори зі мною, доцю.

— Поговорити? Може, я ліпше зараз приїду? Я прибіжу.

— Не, не, чого тобі йти...

— Чого мені йти, тату...

І тут він чує — Віка тамує сльози. Гасить плач. А може, й плакала перед тим, як він подзвонив.

— Що сталося, доцю? Доцю!

Мовчанка. І раптом Віка таки схлипує — голосно, ображено, по-дитячому — те й по телефону чути.

— Нічо, нічого, тату...

— З Андрієм щось? Ци дітьми?

— Андрій мене покинув. Назовсім покинув, тату, — каже Віка.

— Як то покинув?..

У Якова терпне язик. Сухо-сухо стає на піднебінні.

— До тої пішов, — схлипує Віка.

— До теї... Та я йому...

— Не треба, тату, — чути, як Віка ковтає сльози. — Він мені тоже не потрібен. Не треба, тату...

15

Двічі за своє життя Якову довелося побувати на суді у свему селі.

Перший — як Митьку Лаврикового судили привселюдно. Взяв і серед білого дня — то було десь на третій чи четвертий рік, як колхоз організували — привів собі з ферми теля. У хлів свій поставив. Мусив міліціант силою забирати. Тико те вар'ятство для Митьки кепсько скінчилося.

Митька й на суді в клубі вар'ята грав. Казав: як же я винен, коли своє брав. Люди добрі, всьо ж вокруг колхозное, всьо вокруг мойо. То й теличка моя. Так я собі міркував, може, ошибався, то поправте, граждани судді.

Ну, й догрався. Прокурор сказав, що з такої-то статті треба перекваліфікувати на п'ятдесят четверту — антисоветську пропаганду й агітацію. Потім десь там вже в місті впаяли Митькові десять літ. Правда, з них тико штири відсидів, у п'ятдесят шостому вернувся, али вже худющий, з погаслим поглядом циганкуватих очей — вмер жартун.

Другим був суд над Тимошем. Тимоша в селі востаннє бачили років через п'ять по війні. Час від часу з'являвся, міг навіть вихилася, з гордо піднятою головою серед білого дня з автоматом, перекинутим через плече, пройти сільською вулицею. Раз «стрибки» побачили, стрілянину відкрили. І Тиміш таки пройшов під кулями з десятків метрів, доки за грушу, що росла коло воріт старої Петрунихи, не сховався. Кулі його мовби не брали, а може, й не вельми цілилися теї «стрибки» — свої ж буде, загорєнські.

У п'ятдесятім році був коло села на Герасимишиному хуторі останній бій. Тоді й двох «сільських» поранили, сільрадівського голову Клима ранили, лейтенанта з району вбили. А начебто п'яťох чи шістьох «бульбашів» там застали. Чотирьох тоже уложили, двоє втекли. І тими двома мовби сотенний Чехура та курінний Дуб-Тиміш були.

Тимошів слід тоді й пропав. Різні чутки пошепки передавалися — то ніби бачили в районі на майдані виставленим для упізнання Тимошів труп. А то казали, що таки пушов за границю.

Улянка з дітьми всі ці роки була на поселенні в Сибіру, десь у Томській області, час від часу присилала родичам скупі листи — живемо помаленьку, сини й донька майже дорослі. Тико малий Тимошик, що за рік до висилки народився, хорує — як не одним то другим, усе дитина до тамтешнього клімату звикнути не може. Розказувала Зося: Варочку тоді хотіла Улянка оставити із Зосею, щоб хоч її в Сибір не везти, вчепилася в останню мить — не, з тобою, мамусю, поїду. Передавала Улянчина тітка Катерина й гинші скупі новини: просила Улянка насінневої бульби вислати. А то яблук, пише, тутечки й ни знають, що то таке. Яків і повірити не міг — як так, яблук ни знати? А тоді новини пішли гірші: помер свекор, а через півроку й свекруха. Зосталася Улянка сама з чотирма дітьми. Правда, найстаршому, його, Яковому, синові і двадцятка минула. Улянка тоже писала — Вітько, слідом за Йванком, на лісоповал роботи пушов.

Якось майнула у Якова думка: може, з дітьми туди й собі в Сибір добровільно податися, до Улянки?

То було, як біль по Зосиній смерті став потроху згасати, а Гандзя ще не ввійшла до його серця. Али куди з дітьми податися в таку далечинь, та ще й край, де, як пише Улянка, комарі заїдають. Болото гірше, як у них.

Майбуть, написала тітка Катерина про Зосину смерть, бо просила передати Улянка, що вельми шкодує, що та сталося з неїною кумою і систрою. Сестрою Зосю назвала, так і написала.

Сестра...

Обоє його жінки. Перша любов і любов велика — більша часом, здавалося, за саме життя, али не остання.

Було ще, було... Гандзя і...

Тая жінка, що дала кров, його рятівниця...

Виникає і розпливається обличчя... Білий халат...

Сад за вікном, теж наче молоко довкола будинку розлите, з білим-білим цвітом...

Тим садом біжить жінка, схожа на біле дерево.

Ураз сад міняється, він уже зовсім інший — геть зелений, з ледь-ледь помітною де-не-де позолотою. Віти його обважніли од яблук. Налиті сонцем червоні кулі танцюють на вітах дивний танець.

«То вже осінь? — питає когось Яків. — Чи тільки Спас, тільки Спас...»

Тоді, на мінному полі, йому пощастило. Бо якби міна розірвалася під ним чи поряд, то рознесло б і його на шматки, мокрого місця не залишилося б.

Ішли рядами, яких меншало й меншало. На місце вбитого ставав той, що йшов за ним. Через пару метрів падав чи злітав у повітря й той. Вперед висувався ще один. Мінне поле, аби по ньому пройшли танки й артилерія та атакуюча піхота, мусило бути розміноване людськими тілами.

Яків отримав осколки в ноги, стегна, бік, груди, зап'ястя. Кілька у череп і біля вуха. Один розтросив Зосин медальйон. На бігу медальйон зсунувся напроти серця.

Потім він дізнається — коли підбрала спецкоманда, що йшла за смертниками, вже втратив багато крові. Врятувати могла тільки свіжа кров, переливання. Але у Якова виявилася рідкісна, четверта, група. З мінусом.

Знайти довго не могли.

Знайшли, та мало було крові з одного солдата.

Зв'язалися по рації з сусіднім госпіталем.

Бо Яків, хоч і втратив багато крові, вперто не хотів умирати.

Дихав. Часом навіть сіпався.

На його щастя, там виявилось відразу дві таких однокровниці. Дві медсестри. Дві сестри-близнючки.

Яків розплющує очі.

Біло довкола.

Обличчя лікаря.

Житимеш, солдате. Тепер довго житимеш. Ми тобі жіночу кров перелили. Відразу од двох. А то для чоловіка дуже добре. Організм у тебе омолоджений буде.

Довгий шлях в санітарному поїзді. Через пів-Європи, аж у Саратов.

А вже як виздоровлети став, уже й літо збігало, десь по Спасі, раптом до їхньої палати увійшла молода жінка. Доладна, струнка, добре збита. Молоде, хоч ніби подзьобане лице. Волосся з-під пілотки хвостиком, на чолі рівненько підстрижене, спадає до брів. У формі військовій, з личками сержанта на погонах. Поверх форми накинутий білий халат.

— Рядовий Мех Яков Платонович — вот он, — каже їхня медсестра, котра супроводжує цю жінку-сержанта.

— Ви мене не знаєте, Якове Платоновичу... Я... Я разом з моєю сестрою Майєю кров вам давала...

— Спаси вас Біг, — Яків дивиться на її вкрите веснянками обличчя, на коси, що вибиваються з-під пілотки. — То ви-те, виходить, мене поретували...

— Просто група крові підійшла... А от сюди приїхала у відрядження й вирішила провідати.

Вони виходять на двір. В саду біля госпіталю вже дозріли яблука. Яків дізнається, що звати її Світлана. Що скоро їх демобілізують, що вона, як і сестра, хоче навчатися в медінституті.

— Я тоді, як кров здала, на вас захотіла подивитися. У вас, даруйте, таке просте і в той же час натхненне обличчя. Бліде-бліде, аж світиться... Ви мовби кудись летіли...

Яків мовчить. Він збентежений. Ця дівчина чи жінка наче з іншого світу. Що їй сказати?

— Ви звідки?

— Я... Я з Волині... Поліщук я... Сило там є таке — Загорени...

— То ми, вважайте, земляки. Ми з Майєю із Житомира...

Умовкає. У Якова язик прилипає до піднебіння.

— Де ж вона зара'? — спроможується зрештою на слово Яків.

— Ще в Німеччині. Я теж туди вернуся. Ну, а як демобілізують...

Вони ще походили, поговорили. Більше говорила Світлана. Про службу, про те, що от сестра вірші навіть взялася писати, а в неї не виходить.

— Вона, мені здалося, у вас закохалася, — сказала раптом Світлана. — Майка така... Побачить когось, нафантазує, а потім страждає... Тільки й того, що мовчки страждає... От і щодо вас... Які вірші написала! Хочете послухати?

— Нє.

— Ні? Чому?

— Хай би вона прочитала.

— Он як?

Йдуть далі. Зависає мовчанка.

— Чого не приїхала? — спитав Яків.

— Бо не приїхала, — тихенько засміялася Світлана. — Бо ніколи б сама не приїхала. А мені цікаво стало — що ж то за солдат такий, в якого можна закохатися, побачивши раз на госпітальній койці. От я й поїхала. І приїхала.

Помовчала.

Сказала, що навідається ще.

Увечері Якова покликали. Як виявилось, на вечірку, де зібралися медсестри, лікар, кілька пацієнтів госпіталю. І Світлана.

Пили розбавлений спирт, закушували м'ясними й рибними консервами й свіжими огірками.

А потім поділилися на пари.

Він сидів за столом і дивився на Світлану. Голова з незвички — давно не пив, та й спирт вперше перед тим тут, у госпіталі, попробував — трохи крутилася, ніби сама по собі пливти просилася.

— Ходімо.

— Ходімо... Куди...

— У сад, солдате, у сад. До яблуневого цвіту. Ні, до спілих яблук. Тут вони — саратовські. Са-ра-тов-ські... Ходімо, солдатику з моєю кров'ю...

Рука Світлани в його руці. Сад, лавочка в гущині саду.

— Сміливіше, мій боржнику. Ви ж мій боржник.

Справді — боржник. Міг би сказати, що в нього сім'я, діти. Не сказав. Не тільки вдячність покликala тієї ночі... Думав... Наче спалах якийсь.

Лавка, ніч, чиєсь зітхання, кроки, що наближаються... Її шепіт:

— Не звертайте уваги... Робіть своє діло...

Він дивується тим грубим, зневажливим словам. І думає — можу, знову можу, бо після рани...

Стихають кроки, стихає її стогін — солодкий, али з якимось дивним присвистом.

— Вранці ми від'їжджаємо.

— Я проведу...

— Не треба... Якщо захочу — я вас потім знайду... Хоча навряд...

Вона зводиться, застібає ґудзики на гімнастерці...

— Майці розкажу — не повірить...

— А треба розказувати? — каже він.

— Може, й не треба... Ви вже її жалієте... Її всі жаліють... Яків мовчить. Хоче спитати щось і не може. Спекотно йому серед ночі чи соромно?

— Ви ж ніколи не станете генералом, — чує він. — Ніколи не станете. Навіть капітаном...

— А тобі треба непременно генерала? — У Якова вже прокидається ворожість. Ворожість і якась полегкість.

— Аякже, — сміється вона. — Все, ходімо. Ще трохи можна випити... Вставати ж рано...

Рано вставати... Не спитала навіть, чи він жонатий... Али знайшла... Замість сестри?

«Стихає все, — думає тепер Яків. — Життя стихає, от яке діло... Може, й справді її кров та ще сестрина продовжили мені життя. Може...»

Стискається серце. Він кудись летить, під наче провалля. Вибух.

17

А Тиміш сидів на лавці, відгороджений од решти клубного залу столами. По обидва боки лавки стояли міліціонери. Ци то солдати? Ні, таки спершу міліціанти. А може, й не.

Поважний чоловік у формі — ніби й не воєнній, а якій? — зачитував, у чому звинувачується підсудний Глушук Тимофій Єгорович. Гріхів на Тимошеві навішено було на цілу копу з полукіпком.

У залі муха могла пролетіти — шелест би крил почули.

Тут сиділи ті, хто ненавидів колись одного з найбагатших загоренців. Але й ті, хто зустрічав його в селі, коли сотня чи й цілий курінь приходили до села. Хто заглядав йому тоді у вічі й тиснув руку.

Якову було не те, щоб страшно. Якось зимно й судомно.

Тиміш убивав, палив, знищував і знущався. Над своїми людьми, от до чого вів той чоловік у формі.

Тиміш був зрадник і ворог.

Той чоловік, здавалося, знав геть усе про Тимоша. Він розповідав про бої, нальоти на села, убивства активістів, чесних радянських громадян, про...

Яків сидів і слухав. Лесть чутно дихали сусіди. Хтось кашлянув — коротко, сухо — й наче злякався того кашлю, умовк. Тиша накрила зальчик клубу, що до того був хатою виселеного Бущика, мов душе шатро.

Інший чоловік — молодий, підтягнутий, виправку видну, хоч і в цивільному, сидить навпроти Якова. Вузький кабінет із заґратованим вікном.

— Якове Платоновичу, ми знайшли убивцю вашої дружини і ваших дітей, — каже чоловік за столом.

Яків підводить очі. Щось далеке звучить у його голові.

Скрипка? Звук цвіркуна?

Ні, щось інше. І болісний важкий удар. Гехнула сокира зусім поруч.

— Знайшли?

— Так. Це ваш колишній односельчанин, Глушук Тимофій Єгорович. Колишній курінний так званої УПА. Бандит і убивця.

Глушук? Тимофій? Звук у голові стає нестерпним. Типерка мов хтось поруч, за плечима, пиляє залізо.

«Хто ж то такий?» — думає Яків.

Його враз обсипає приском. Жар заливає щоки. Щось здушує груди. Там бере в лещата серце.

— Тиміш?

— Тиміш? Ви його добре знали?

— З їдного села ж...

Улянка... Тиміш... Али нащо цьому чоловікові те знати...

Щось він каже... Найшли... Десь там...

Як то знайшли...

— Ми знайшли його аж в Сибіру, де він намагався заховатися од радянського правосуддя... Але від нього неможливо заховатися...

Чоловік бере папку, щось читає, тоді вголос:

— Ось свідчення колишнього учасника боївки Ліповича Микити Петровича, псевдо Яресько. Він посвідчив, як п'ятнадцятого грудня тисяча дев'яtselот сорок сьомого року боївка під командуванням Тимофія Глущука, псевдо Дуб, зайшла до вашої хати, щоб знищити колишнього червоноармійця Меха Якова Платоновича, його дружину Софію, за національністю полячку, дітей і матір названого Меха. Вас тоді врятувала випадковість, те, що ви були в іншому селі. Ось яка правда, Якове Платоновичу.

Чоловік умовкає. Яків думає, що ж робити... Сказати, що то неправда? Що дочка бачила, хто були убивці... Вже ж Тимоша вона впізнала б...! чого хоче од нього цей чоловік? Як його... Слідователь? Горун Петро... Петро... по-батькові...

— Ви повинні виступити на суді, Якове Платоновичу, — каже слідчий. — Виступити і затаврувати убивць вашої сім'ї, вашої дружини і дочок. Засудити злочин українського буржуазного націоналіста Тимофія Глущука і націоналізм в цілому. Якщо треба, ми допоможемо написати вам виступ... А ви прочитаєте і запам'ятаєте. Згода?

Голос чи звук у голові Якова враз стихає. Тільки шум якийсь дивний. Ніби вода плюскотить. У ночви наливають. Ци малесенький потічок...

— Я не виступатиму, — тихо каже він.

— Чому ж? — гострий позирк. — Ви боїтеся чи щось інше? Ви поділяєте погляди буржуазних націоналістів?

— Ничого я не поділяю, — каже Яків стомлено. — Я їх тоже засуджую. Тоже. Али до меї хати Тиміш тоді не приходив. То були зовсім інші люде, ни з нашого села.

— Звідки ви знаєте? — слідчий аж підводиться.

— Звідки я знаю?.. Знаю...

Він зважає на терезах... Пам'яті? Совісті? Дочка... Тиміш...

— Дочка бачила тих людей.

— Он як...

Потім була година чекання, його замкнули в якійсь кімнаті.

Час розтягся, мовби велика гумова лямка. Розтягся, а тоді вдарив — по руках, щоках, середині. Поїхали по дочку? Що він наробив, окаянный...

Чиїсь кроки за дверима.

Наближаються і стихають,

Зновика наближаються і стихають.

І так — десь до десяти разів.

Яків затуляє долонями вуха.

І знову кабінет слідчого, де вже сидить Параска.

— Ваша дочка свідчить, що то був таки Тимофій Глушук, — м'яко, дуже м'яко сказав слідчий. — Вона вам просто не хотіла казати... Так, Парасковіє Яківно?

— Так, — видихнула Параска.

— Ну, от, — каже слідчий. — Потреба у вашому виступі відпадає... А виступить Парасковія Яківна, як безпосередній свідок злочину. Виступите, Парасковіє Яківно?

— Я вис... вис... вис... туп... вис...

Обличчя Параски кривиться, сіпаються губи, заковчуються очі. Її починає бити пропасниця.

— Що з нею? — по-справжньому лякається слідчий.

— У неї чорна хвороба, — відповідає Яків.

— Чорна хвороба? Яка ще чорна хвороба? — слідчий вибігає з-за столу. — Перестаньте симулювати, громадянко Мех... Перестаньте!

Яків уже біля доньки, зовсім поруч. Параска рветься з його рук, падає на підлогу. Трясється й ніби б'є поклони. Трясється і б'є. Раз за разом.

— Епілепсія? — нарешті здогадується слідчий. — Чого ж ви зразу не сказали? — І до телефону. — Лікаря до мене. Негайно!

...Яків чує і не чує. Він далеко. Так далеко, звідки й вертання нема.

Оголошується перерва, — долинають слова.

Люди вовтузяться, починають виходити. З відчинених дверей у задушливий зальчик вривається свіже осіннє повітря. Яків лишається на місці. Не годен з нього піднятися. А ще здається — як вийде, у нього питатимуть. Про той виклик, про кабінет, слідчого, Параску. Про все питатимуть. Може, й про Трохима, хоч про те все ніхто не знає.

Так і лишається сидіти. Закам'янілий. Зрештою починає гойдатися, мов сам себе заколихує.

А потім знову мука сидіння. Серед людей, під монотонний голос судді. Ци хто він там...

Та тут Яків дізнається те, що змушує шалено битися серце. Виявляється, Тиміш з документами вбитого ним якогось чоловіка дістався до Сибіру й там жив під цим чужим іменем... Цілих шість років жив з дружиною своєю. З Улянкою і дітьми...

Залом клубу вперше прокочується шум.

— Попрошу тиші, — каже суддя.

Не зразу, але настає тиша.

Тая тиша дзвенить у вухах Якова.

Досі дзвенить.

А на неї накладається чийсь шепіт. Він знає — то шепіт, то болісне намагання вимовити якесь слово.

То Параска, Парасочка, його найстарша, жива донька, виходить з того осоружного кабінету і йде крізь зал.

«Боже, що вона має казати? — думає Яків. — Ци скаже? Нащо, Боже...»

Не може пригадати тих слів, що каже Параска. Ни може. Летять вони, мовби у чорне провалля. Таке чорне, що й дна не видно. Тільки темрява там, внизу. Густа непроглядна темрява. А крізь неї лице доччині проступає. І чужі слова, ті, що неї навчили. Як Тиміш до хати зайшов, як... Дочка каже, а він кудись падає. У те провалля, у ту чорноту.

І постає перед очима чоловік, той чоловік...

Їхали із Олькою тоді до Артема на хрестини внуки. У Києві була пересадка. До якоїсь столовки зайшли неподалік вокзалу.

Він і побачив того чоловіка. П'яного, обірваного, хоч ще не вельми старого. Пляшки порожні од горілки стояли на столі, пиво недопите. І щось патякав той п'янізний чоловік. Знайомим здався. Ще й яким знайомим. Як уже перекусили, не витримав Яків, підійшов.

— Звиняюсь... лейтенант... Як там вас...

Осоловілі очі дивилися на нього. Геть затуманені.

— Какой ёщо лейтенант? Я подполковнік... Госбезопасности... Во... чтоб ти знал... Чего уставілся...

— Ходімо, ходімо, тату, — то голос Ольки, що злякано шарпає його за рукав.

— Ми что, знакомиє, мужик?

— Ходімо, тату! Татусю, ходімте!

Слухається дочки. Уже в дверях оглядається. Чоловік за столом бере кухоль з пивом.

— Офіціантка! Охвіціантка, мать твою! Ёщо водкі!

Завмирає Яків. Шарпається назад.

— Таточку, що ви-те надумали?

Болісний зойк Ольки, за рукав міцно вчепилася...

...Хтось ще торкає його за руку. Сусідка, Мотруна Гилькова. На тому суді.

— Чо' тобі, Якове? Зле?

— А що? — Він не може збагнути, де перебуває.

— Ти ж наче спав і застогнав уві сні. Оно суддя в наш бік дивиться.

Яків отямлюється. Шепіт Мотрунин — грім серед тиші. Суддя, помічає він, хоче щось сказати, та тільки розтуляє губи. Ци то він не чує тих слів?

18

Як то було насправді з Тимошем, Яків дізнався через два десятки літ по тому.

— Погляньте, дєдку Якове, яку я вам гостю привела.

На його подвір'я ступає стара і вже трохи згорблена жінка, зодягнута в чорну спідницю і жіночу маринарку.

«Десь я її бачив», — думає Яків.

— Впізнаєте? — питає Соломія, донька тітки Катерини, Катерини, Катерини, Катери...

— Улянка, — тихий зойк виривається з грудей Якова.

Спинаються одне навпроти одного. Стоять, мов на двох берегах широкої розмитої ріки, і, нарешті, одважуються обнятися. В Улянки з-під хустки волосся вибивається, сріблясте. На дозрілий полин схоже.

— Ти тоже постарів, Яську, — шепче Улянка. — Хоч і не так, як я.

— Чого ти... Чого ти...

Яків не може щось сказати, хоче заперечити й не може... Тільки тулить старе, колись знане ним тіло до себе, мовби намагається зігріти.

— От яка я тепер, Яську...

Очі такі знайомі і незнайомі.... Вицвілі, та в куточках виглядають крізь утому, хоч і постаріла, али таки бісики. А може, йому хотілося їх побачити?

Виявилося — Улянка таки вирішила, як вона каже, хоч перед смертю навідатися до рідного села. Бо раніше збиралася і ніяк не могла зібратися. Все, каже, чудилося, здавалося — от поїде, а тим часом приїде Тиміш, а її вдома нема.

Коли вже до хати зайшли і чарку випили, закушуючи салом, огірками свіжими і яєшнею, коли й Соломія пішла, лишивши їх наодинці, попросила Улянка:

— Розкажи, як Тимоша судили...

— Мо', не треба?

Яків спробував опиратися. У голові, трохи захмеленій (ніколи не був пияком, як міг, боронився од того зілля, хоч чарку-другу міг перехилити), шуміло, али не від випитого. То був шум якогось незнаного старого дерева, що єдине шумить серед тихого-тихого лісу. А він йде до того дерева, чує той шум й намагається обминути, али щось туди тягне. Ци й обмине...

Таки розказав. Навіть про те, що Тимошу намагалися убивство його сім'ї приписати. Про ту розмову в районі, в кагебе, розказав — геть усе.

— Він не вельми... Він не трусився?..

— Трусився?

Ага, чи не трусився, сказала Уляна. Бо ж десь за рік перед тим, як забрали, то щось у тайзі підчепив, як ходив на полювання, то часом ні з того, ні з сього пропасниця починала бити. Отако-о трусився.

— Нє, не трусився, — сказав Яків. — Сидів...

Сидів, як закам'янілий. Час від часу підводив голову. У зал вдивлявся. Тоді хтось із сільських активістів, чи тих, чиї сім'ї вважалися постраждалими од бандерівців, кричав, що він, мовляв, ще й очі сміє піднімати, бандюка. Були й інші виступи.

Али про них Яків не став казати. А от про останні слова Тимоша сказав. Дослівно.

— Я боровся з радянською владою, — сказав Тиміш. — Боровся, бо й вона мене обідила.

— Говорить по суті, — перебиває суддя.

— Я й кажу по суті, — у тихім голосі Тимоша була неприхована гіркота. — Я й кажу так. Знаю, що милості мені не буде. Воював я... За що, самі знаєте.

— Ви були бандитом, — не витримує обвинувач.

— Може, й так, — погоджується Тиміш. — Як для кого... Я вбивав людей, яких вважав ворогами, визнаю. Тих, хто був за власть, з якою ми воювали, — тоже признаю. — Переводить дух. — І прошу вибачити і простити, коли кого чим обідив. Али я ніколи не підняв руку на безневинну жінку чи дитя... Чуєте, ніколи! І твеї сім'ї, Якове, я не вбивав... Хай Бог боронить. І твеї сім'ї, Текле, тоже... І твого чоловіка, Василю... В остальному простіть... Жити, звісно, хотів би...

От і вся остання промова. Тиміш сідає на лавку, між двома солдатами, які змінили міліціантів на другий день суду.

І ніби поруч їх, Якова і Улянки, на лавку сідає. Яків устає і приносить ще одну чарку. Ставить.

Улянка витирає сльози. Шкарубкою, поораною, висохлою долонею.

— Ой, Ясю...

— Пом'янемо його душу, — Яків розливає ще самогонку.

І в третю чарку наливає.

П'ють.

Їдна повною застається.

Яків торкається Улянчиної руки. Висушеної, поораної жилами. Наче скибки маленькі серед малого поля.

— Що, Яську?

— Яську... Давно не чув...

— Давно, Яську...

А потім розкажує Улянка, як вони жили там на висилці. В тайзі, на березі великої річки Об. Коротке дивне назвисько. Як бідували, особливо перші роки. Хоч, каже, люди там прості й не такі заздрісні, як у нас. І про те розповідає, як почула одного разу, вже на сьомому році висилки, коли обоє батьків Тимоша померли, тихий стукіт у вікно. Як очам своїм не повірила, побачивши при слабкому світлі місяця того, кого ніколи вже й сподіватися побачити не могла, хіба краплину своєї надії, десть у потаємному кутку берегла.

Тиміш, як виявилось, взнав її адресу в родичів, тієї ж тітки Катерини. А паспорт був справді чужий, тільки не вбитого червоноармійця, а колійного обхідника, якому Тиміш дав чималі гроші, а той повідомив, начеб паспорта на вокзалі вкрали.

Тиміш сказав, що він завербувався на лісосплав неподалік від їхнього теперішнього села. Рано-вранці вислизнув з їхньої оселі. Улянка потім мовби повезла гриби продавати в той посьолок. І «випадково» познайомилася з лісосплавщиком Степаном Кучеренком. Так тепер звали Тимоша. А потім і він до них прийшов. Перед тим дітей попередила Улянка. Через рік і шлюб, як належить, у місцевому сільсовєті взяли. Ще через рік, на сорок четвертім році, Улянка вже носила під серцем останню свою дитину — доньку Софійку. Зосечку.

— Зосю?

— Так.

— І як же знайшли?

Обличчя Улянки спохмурніло. Потім геть темна хмара його обгорнула. Взяла Тимошеву стопку, випила хутко-хутко.

— Найменший, Тимошик, щоперед вивозом родився, не знав батька, бо народився перед висилкою, — сказала глухо. — Ну, а старша, Варочка, знала. Та якось не втерпіла, братикові повідала, хто є цей дядя, якого вже звали татком називати. Ну, а Тимошик... Другові своєму найвірнішому проговорився... А той батькам... Ну, а ті донесли куда тре'... Бандьора у нас, в деревне,

живе, й усе, що мали, сказали... А може, й не сказали... Забрали Тимоша. Надвечір прийшли... З роботи якраз вернувся, вмивався. Ну, й мені сім літ дали за укривательство і недоносительство... Як вийшла, то... Зосюньку з детдому прийшлося забирати, признавати не хотіла. А Тиміш... Менший... Од батька одказався... Правда, рік тому приїжджав, прощення просив... Нє, він же тоді не хотів... І потому... Жисть, Яську, така ото була. А нащо така... Нащо, Ясю?... Давай ще трохи лучше вип'ємо...

Випили. Та не п'яніли обоє. Улянка ще про своїх старших розказала. Про внуків чотирьох (ти ж помниш, як гонук мій Павлик приїжджав сюди гостювати?), про те, що живе коло Зосі, дочки... І що хоче на могилки сходити, до подруги своєї Зосі й до хрещениці Зосі-меншенької.

«Могли б разом бути, — подумав Яків. — І кілька то дітей мали б. І симня... Симня була би яка. Зовсім инша. Господи Боже, святий і крепкий, про що я?»

Стис чарку в руці. На Улянку зирнув і тільки теперішню — стару, над столом нахилену, побачив.

...А тая, тая дівчинка ніби одбігла. Далеко кудись бігла стежкою повз хату. А він дивився їй услід довго-довго.

— То на могилки сходимо, Ясику? — голос Улянки.

Сходили. Постояли коло могил. Тоді Яків ще міг добре на ногах триматися. Ще тико сімдесятка набігала. А тепер...

Поїхала Улянка, як не вмовляв zostатися і разом жити.

— Не смійся, Ясю, — сказала. — Я таки вірю, що колись Тиміш зновика у вікно постукає...

Потім подивилася так якомсь, мов туманом оповитими очима:

— Може, якби ти колись було приїхав... Хотя нє... Ждала б я Тимоша все їдно...

І сказала далі, що Тимоша вона любила, вже як літ п'ять разом прожили. Та так любила, що на цілий вік. Мо', й більше, як тебе колись, Ясю... Добрий він був, все їй тоді простив... Ой, який він був...

Поїхала Улянка. Хтів спитати, де тепер його син, який, знав, морським інженером став, та не посмів. Тільки й сказала — на Дальнім Востоці. На пенцію дострочно вийшов. Обіцяв приїхати... Ой, розкидало нас, розкидало, Ясю...

«Мо', колись приїде? — подумав Яків. — Приїде-таки...»

Стояла вона край дороги, у автобус сідала — як у тумані. Ніби й не вона.

«Може, то я їду?» — зненацька подумав Яків.

— Ну, Яську, автобус під'їжджає.

Улянка обіймає Соломію, ще одну свою родичку, Таньку Золиху, що проводжати прийшла, дочку й сина неїних, а тоді до Якова повертається. Очі дивляться з мукою і начеб... начеб ледь усміхнено.

— Ну, прощаймося, Ясичку...

— Приїдеш ще? — питає Яків.

І справді приїде. Тільки то буде Йванув син, а його, отже, Яковів онук. Зайде, коли в родичів гостюватиме. Дивитиметься і нічого не питає. Скаже — батько од раку помер, все хтів на Україну вернутися, як уже больний був. Тико як його везти було... Поїде внук, геть уже дорослий, сам батько давно, з двома дітьми — донькою і сином, що от-от дорослими стануть — з жінкою з розкосими очима, що всім тутечки дивуватиметься... Проведе їх до воріт і трохи далі Яків... Дивитиметься услід...

Поїхала й Улянка. Назавше. Як в той-таки автобус сідала, що до міста, до поїзда везти мав, у вікні ще оглянулася востаннє.

Що ще... Голос лишився... Як сиділи випивши — хіба їм багато було старим — спитала Улянка:

— Таки признайся... Ти Зосі зміняв? Як у тій же Германії був чи де там...

Він і признався: як у Германії — нє. А пізніш...

— Іден раз... Тая жінка, Улясю, мені життя врятувала...

А я — нє, — сказала Улянка. — Тико й мала за всеньке життя двох чоловіків. Тибе й Тимоша... Тамечки, в Сибірі, начальник

лісосплаву клинці підбивав... Такеї блага для мене й дітей обіцяв... Озолотить, казав. А нє, то, казав, ще далі, на Сєвєр, за полярний круг запроторить... Хай, думаю... Бо ж там десь мій Тиміш... Крепко його полюбила... Не відпустило, от яка біда, Яську... А де він, Тиміш?

Умовкла. Дивилася, мов саме він, Яків, знав, щось таке про Тимоша, про весь отсей світ, чого інші не знали. Ніколи не бачив Яків такого болісного погляду.

19

Вже як до старості діло йшло, сталася з Яковом дивна придибенція. Якщо вранці вставав і бачив, що село огорнуте туманом — осіннім, зимовим чи й весняним — відразу виникало у нього нестримне бажання. Іти в той туман, розчинитися в ньому, в цій сірій густій масі. Спершу опирався, а потім і перестав.

Він вирушав у туман, брів крізь туман, і здавалося, що йде не просто так, а має стріти тут когось знайомого, кого він не міг здибати у звичайному своєму житті. Зосю... Бідних своїх доньок... Тих, з ким служив колись, з ким ділив біду і горе в Німеччині, зрештою, когось такого, кого не міг зустріти в звичайному житті, не огорнутому туманом.

Може, й тезку свого, апостола Якова.

Іноді щось ввижалося, щось бовваніло, бурмотіло, стогнало, промовляло зовсім поруч. Але то були альбо дерева, корчі, пеньки, альбо взагалі нікого не було. Обриси знайомих розтавали, мовби ті, кого прагнув побачити, втікали, не хотіли з ним спілкуватися.

Часом хмарина набігала — здавалося, що сибє молодого стріне, а може, удвох з Улянкою ци Зосею...

Не стрічав. Хоч обриси чіїсь виступали, таки виступали.

Яків ішов і йшов, часом доходив до лісу, який тепер відсунувся далі од села, бо ж заболочені ліски, ружки²⁹, гайки з'їла меліорація. Прямував уздовж лісу й річки Мережки, що ліс огинала.

Раз побачив крізь туман коня. Здалося — то його червоний. Поспішав, аж упав, об щось перечепившись. Але кінь виявився сірим, скосив на нього око, як підійшов близько, форкнув і тихо заіржав, як уже відходив, щоб брести далі.

Мій коню, — пробурмотів Яків до чужого коня, здається, Петра Якулового, сусіда через три хати. — Конику мій...

Може, той гицель забув про свого коника, лишив на холодну осінню ніч у полі?

Якову на мить здалося: то він став конем, самотнім, всіма покинутим. Він пішов далі, потім, зачувши знову іржання, вернувся, взяв коня за гриву, відчепив ланцюга од вбитого в землю кілка, повів коника до села. Потім спам'ятався, що, може ж, Петро тільки ото вранці коня вивів на пашу. Що йому до чужого коня?..

Приторочив коника в іншому місці. Ще раз провів по холодному крупу.

І тут йому нестерпно захотілося додому.

Вкотре вертаючись, давав слово, що більш отак не ходитиме, хоч і знав, що порушить те слово, що воно тико до наступного туману.

...Тепер зимовий туман облягав хату, Яків розумів те по сірій пелені за вікном. Звестися вже не міг. Місяць скоро буде, як ноги не слухаються. Вчора приходив Гандрій, скаржився, що

його Олька змушує до Віки вернутися. Віка хороша жінка, нічого не має проти, але ж він любить Валерію. Не може себе силувати. Не можу, тату Якове.

²⁹ Ліс-острівець, урочище серед болота (*діал.*).

— Дістань оно там, у миснику, шкалик з горілкою, — сказав Яків. — Троньки вип'ємо, то, мо', порозумнішаєм обое.

Випили. Настойка пропекла нутрощі. Поплив світ, хата. Щось казав Гандрій. Було тепло і затишно. Як у тумані, тільки теплому.

— Таки гарна жінка Віка, — казав Андрій. — Гарна і добра. Може, я справді кобель, га, тату Якове?

Яків мовчав. Туман виріс, оповив цілу хату. Туман вчорашній і теперішній.

«Я найбільше шукав у тумані Оленку, — раптом подумав Яків. — Вона ж мала прийти... Могла й заблукати... Я мусив її стрітити...»

— Дідусю мій рідний, — почув голос.

— Дитино моя, зара' встану...

Не міг устати. Хіба на лікті звестися. Дивився в затуманене вікно.

Здалося — туман бере на руки хату. Несе кудись.

— Тату, то ви мене чуєте? — то вже Андріїв голос.

І сміх Олькин: я прийшла, таточку, до Гандрія і через усеньке село гнала назад до Вікторії. Бідака не знав, що робити. Типерка я йому не спущу.

Що йому до них? Вони десь там блукають, в тумані.

«Чогось шукають, як і я», — раптом подумав Яків.

— Ні, ні, ні, діду Якове, — сказав хтось. — Вони не блукають. Вони там живуть... Як вийдуть, ми й стрінемось...

Шуміло у його бідолашній голові.

Стояв серед поля. Щойно викопали бульбу.

— Ходім до лісу, Якубеку, — сказала раптом Зося.

— До лісу? Нащо? Стомився я. Та й тобі...

— Може, ще брусниці напитаємо, — сказала Зося. — Щось мене на кислинку зновика потягло. Мабуть, ти знов постарався.

То було за... За місяців сім, як мала Уляся народитися. Його Уляся. Названа так Зосею.

...А туман все несе кудись його хату.

Яків знав, що доживе до свого століття. Доживе. Мусить дожити. Знав, як воно й проходитиме, те світло. Зберуться, за столом посидять, як годиться, Віка обіцяє торта великого спекти. Свято!

Празник його, Якова! І родини.

Каже Ольга, обіцяли всі приїхати. І неїні діти та внуки. І Гаврилкові. І Надійчині, сестри. І Левка та Маринки, тоже вже покійних. Таки велика в них родина, по усіх світах розкидана. Раз приїдуть, мусить устати, ще й чарку вип'є. Домашньої сливовиці, за причілком схована.

Мав надію, що нарешті й Артем приїде. А приїде, то й назусім зостанеться. Хату б поладнав, а то й нову звів, нащо йому та Расея. Сам казав, ничо' там не держить... Мо', й приїде, сто літ — то ж ни сорок, і не п'ятдесят, навіть не копа...

А Ольга, пронира, прибігла, вся сяє:

— Ну, таточку, казали в сілради, що теперика всім, хто до ста літ дожив, вітанне од Президента приходить. З лічним підписом. То мусите дожити, таточку. Бо вельми міні хочеться тее вітанне побачити, і як то Президент наш розписується. Бо як умрете, то й не пришлють...

«Зараза», — подумав Яків.

Али незлобиво, якась тепла хвиля розлилась всередині.

А десь за пару днів по тому знову вночі сон йому приснився. Як не раз у сні бувало, ловив свого червоного коня. Той втікав, до рук не давався, що підійде, а кінь одбігає. Али таки зловив. Зловив. І вже їхав, та річка постала. Кінь у воду ступив, далі поплив, а до другого берега ніяк не могли вони дістатися. І хтось стояв на тім березі, й знайомий начеб, а не розгледів.

Отакий сон. Як прокинувся, став міркувати — до чого б то?

Допливе скоро до того берега? Але ж уві сні не доплив...

А таки допливе — як ни тепер, то в четвер.

І раптом подумав: якщо добре поміркувати — то, Господи, життя промайнуло, як один-єдиний день. Бо де воно? Марево, сон, хоч і поле в тому сні нібито велике було, і річка, яку перепливав, широка.

Озвалася мобілка. Натис кнопку, як учили.

— Знаю, що вже не спите, того й звоню, — засокотала слухавка Ольчиним голосом.

— Живий я, живий, і грамоту ци що там од того Президента побачиш, — сказав Яків.

— Я й обідитися можу, — одказала Ольга, али довго бурмоситися не вміла, почала повідувати сусіцькі новини. — У Луцихи цієї ночі корова отелилася, таке смішне тилетко, тільки коровка буде з зірочкою на лобі, колись побачите, не спиричайтеся, будите, будите ще й ходити.

Людка вчорась звонила, великий привіт, а неїн Васька на якіся змагання їде. Мале, а вже там чи то бориться, чи навкулачки б'ється. І всіх забиває. Та ни до смерти, то ігрища такі.

Потім прибігла Віка. Хоч і ранок, али вже геть прибрана, у кожушку свому білому.

— Все нормально, тату? Де болить?

— Ниде, — сказав Яків.

— Правду кажу — сьогодні ви ліпше виглядаєте, — сяйнула усмішкою.

Віка й погодувала кашею з гречки, якби малейку дитину — з ложки. На диво самому, йому не хотілося опиратися. Та Ольга ще її застала. Завела свою пісню — хай уже батько-впертюх тутечки доживе до століття, раз затевся ювілей у своїй хаті празникувати. Али після свята я заберу до себе, навіть не думайте, тату. Силою заберу, присяй-бі.

— Ліпше я заберу, — заперечила Віка.

— Та в тибє діти, шум, в мине красота і тишина.

Далі — всуціль ля-ля-ля і тра-та-та.

Він заплющив очі й задрімав. А коли розплющив, то довелося швиденько знов заплющити. Бо почув, як Ольга зі сміхом розказувала, як до неї підбиває клинці відставник-прапорщик, що в родичів гостює. А він же на цільних півтора десятка літ молодший. Що теї чоловіки собі думають? Їм аби баба.

— До мене теж один наш молодий вчитель став приходити, — тихо сказала Віка. — Позаминулого року до нас приїхав. Як у нас з Андрієм нелади стали... Я вас, каже, пані Вікторіє, давно кохаю. Як тільки побачив... Хлопчисько зовсім.

— Ну?

Ольга засміялася, і вони тихо зашепталися.

Яків слухав і не слухав. Плив начеб кудись.

Пішли-пострибали нарешті сороки. Яків одягнув окуляри, поправив і тоді узяв до рук Біблію.

Останнім часом любив одкривати Святе Письмо навмання, читати, хоч і розпливалися, і стрибали букви перед очима, доки стачило сил. Або й два-три рядки прочитати, а тоді лежати, навіть не думаючи про прочитане, а відчуваючи в тілі дивне незрозуміле блаженство.

Цього разу він прочитав: «І коли це тлінне одягнеться в нетління, а це смертне одягнеться в безсмертя, тоді збудеться написане слово: “Смерть поглинута перемогою. Де твоя, смерте, перемога? Де твоє, смерте, жало?”»³⁰

Здивувався і подумав: не випадково на ці слова натрапив. Али ж далі були такі, котрі прочитав, трохи передихнувши: «Жало смерти — гріх, а сила гріха — закон. Нехай же буде дяка Богові, який дає нам перемогу через Господа нашого Ісуса Христа»³¹.

«Чи переміг я свій гріх? — подумав Яків. — Не переміг, ой, не переміг. І навіть на сповіди не признався. Боявся...»

І далі подумав, який то важкий тягар звалить на Ольку перед своєю смертю. Бо ж мусить перш, ніж батюшці останній раз

³⁰ Перше послання апостола Павла до коринтян, 15, 54-55.

³¹ Там же, 15, 56.

висповідатися, розказати про тих двох, убитих ним, — Трохима, і того другого, що Оленку неволив. Чи рятував він сім'ю свою, убиваючи Трохима? Чи потрібен був порятунок Оленці?

Ніна нарешті принесла листа. Тико те письмо було не від Артема чи Оленки, а від Валька, онука двоюрідного. Али яке письмо! Писав той шибеник, що нарешті найшов Оленку, яку всі ці роки шукав, що вона передає велике вітання дідові Якову й чогось приїжджати боїться. Так, мовляв, і сказала. А ще писав Валік, где вас, діду, сюрприз.

Яків дивився на білий аркуш паперу, мов на диво.

Слова перед очима стрибали.

— Як вам, дідуню Якове? — питала Ніна. — Що болить?

— Добре мені, — відказав Яків.

Йому справді було добре і затишно. Подумав, що попросить Ольку чи Віку, щоб одписали Валькові: хай на його століття удвох приїжджають. Він і Оленка. Чого ж їй боятися, хіба він кусається?

— Який сьогодні день? — спитав поштарку.

— Трьох святих, — сказала Ніна.

— То добре.

До його століття лишалося рівно два тижні. Витриває.

— Я вже піду, діду Якове?

— Радість у мене, — сказав Яків. — То дістань там шкалика, налий собі настойки.

— Я ж на роботі, — Ніна усміхнулася. — Уп'юся, то ще десь упаду, погублю письма й газети. А мені ще до Линенчихи занести письмо, і до Василя Гараськового перевода.

— Перевода?

— Дочка прислала. Вона часто шле, бо ж на заробітках за границею. В Італії. Та він все одно пропиває. То я побіжу?

— Біжи, — дозволив Яків.

Лишившись сам, довго тримав у руках письмо. Конверт, листок паперу. Дрібні, нерівні, як макові зернята, літери, писані правнуковою рукою. Виходить, шукав ту дівчину. Шукав Оленку. Альонку, казала вона. Чого ж вона боялася? Що пережила за ці довгі п'ять років? Та вже й п'ять з половиною буде.

Раптом Яків стрепенувся. Чудернацька думка майнула у його старечій голові.

«Не, не, не, — сказав собі. — Того не може бути».

Думка була — може, Ольонка тая має дитину од Валіка? Ци од когось?.. Може, то і є той сурприз...

Яків лежав і думав. За вікнами поступово темніло. Вечір надходив. Налетів, ударився об стіну і віконне скло зимовий вітер. Мовби просився до хати. Ци ждав, що хазяїн цієї хати озветься?

Я тут, — сказав Яків.

От-от мали прийти вечірні навідувальники. Вони й запалять світло. Хоч коло нього, на столику, лампа стоїть. Треба тільки простягти руку, натиснути на кнопку. Ні, ще рано. Ще сіріє за вікном, так ніби там не вечір заглядає, а світанок. Ранній-ранній, що тико взявся прокльовуватися і з цікавості у віконце заглянув — що там робиться і хто живе...

— Ходи до мене, Зосю, — стиха прошепотів Яків.

І тут він відчув, як рушає поїзд. Той поїзд, яким вони колись до Варшави їхали. А може, той, що мали їхати. Удвох із Зосею.

А до його воріт під'їжджала машина. З неї виходив Кшиштоф. А біля воріт він, Яків, стояв, тримаючи за руку... Тримаючи за руку Гандзю.

«Я сплю», — здивувався Яків.

Не спав, али стояв коло воріт. Удвох із Гандзею. А Зося сідала у машину із Кшиштофом. Та Зося, що не мала приїхати до нього. Та Зося, що знайшла (ци ж знайшла?) своє трудне щастя з ним і свою смерть. Що зробила його щасливим... А він... А він стоїть коло воріт...

...Він стоїть побіля воріт, али вже з хрестом. Стояв, авжеж стояв, три літа тому. Сам його якось поволечки й витесав, збив. Батюшку їхнього молодого попросив, аби освятив. Допитувався отець, в якого ледь-ледь борідка просіювалася: нащо йому хрест? Одказав, що за хатою хоче встановити, хай стоїть.

Насправді поніс того хреста до лісу. Йшов довго, мало не цілісінький день. Спинявся, одсапувався, йшов. Коли вже літнє сонце збиралося сідати, якось дотарагунився до Гнатового хутора.

Дорогою раз хрест здався таким важким, що заточився, став на землю опускатися. Впав на коліна, так стояв і не міг хреста з плечей зняти. Коли ж звільнився, то потім довго брав хреста вже попід праву руку, хоч ніби й невеликий, не важкий був, із сосни витесаний.

На могилі, на місці колишнього колодязя, встановив той хрест. Над тим окаянним чоловіком, котрого Оленка любила, мучителем неїним.

Перехрестився, молитву прошептав, і коліна тепер вже мовби самі підкосилися. Так і стояв, а з колодязя стогін доносився.

Здавалося, певне, ой, здавалося...

Враз відчув — хтось стоїть за спиною. Стоїть і дихає ледь чутно.

Знав, що покладе йому руку на плече. А може, й на голову. Шию стисне. Та ніхто не поклав. Ніхто дихати важко не перешкоджав. Тільки ліс тихо шумів. Тихо-тихо... Деся за лісом сонце сідало. Якову пора було вертатися. Тежко було вставати з колін.

Ліс за його плечима стих. Наче ждав, що він скаже. А що він міг сказати?

Подивився на хреста, якого поставив. Тежкий гріх... Рятував, як міг.

«Чоловіче, чого ти хотів?» — спитав себе чи когось невидимого.

Страх чипів за його плечима. Навіть не страх, а щось більше. Перш ніж піти, зновика прошептав молитву. Од чого відмолювався? Чого просив...

...Вночі Яків знову прокинувся. Не міг заснути. Подумав, що тре'-таки поспробувати встати. Впаде, то й впаде. А може, й не. До вікна підійде, сніг побачить.

Потихеньку звів з ліжка одну ногу, другу. А ось такечки ми на теї ноги зіпнемося, сказав собі. Ось такечки.

Темно. Не, запалювати лямпу не буде. Ліпше підсвітить тою мобілкою-кобилкою. Віка показала, як то робити. От і все. Ну, ставай на ноги, старий шкарбуне. За ліжко міцніше тримайся. А коло узголів'я і костур стоїть. Жде, зимно йому, певне, без хазяїнових рук.

Став на ноги, тримаючись за ліжко. Взявся ноги переставлети. Крок, другий. Ноги ледь-ледь, али таки слухалися. Слухалися ноги, хоч і були, як ватяні. Пересунути їдну, потім другу. Знову їдну і другу. Ага, й костур під рукою. Тримайсе.

Ну от, і стіну намагає лівою долонею.

А в правій руці костуряка і мобілка при ньому. Може, так і до вікна добереться. Сніг за вікном побачить. Казала Ольга, як увечері навідувалася, що зновика випав. Мокрий, али лежить. Може, типерка вночі й підморозило.

Коли взявся шкандибати, опираючись на стіну, раптом подумав ні з того ні з сього, що, певно, у ній десь там затаївся у своїй зимовій сплячці-лежанці цвіркун. Цвіркунисько, якого він наслухався довгими безсонними ночами. Доки зима не прийшла. Невідомо, який цвіркун із роду цвіркунів, що жили споконвіку в хаті, хазяїв якої тоже прозвали Цвіркунами.

І тут подумав Яків, що найбільше йому навіть не до століття свого дожити хочеться. Не родину всю разом й Оленку, котру порятував, побачити. А дожити до весни, до теї пори, коли прокинеться, знову озветься цвіркун, який живе у його самотній хаті...

...Дивився, як падає сніг за вікном. Довго дивився. До ліжка вертатися не хотілося. Подумав навіть: може, надвір поспробувати вийти?

І раптом з того снігу, із темряви чийсь силует з'явився. Хтось ішов од воріт.

Трохим? Яків аж, було, сахнувся од вікна. А тоді усміхнувся тихенько. От стрітимосся нарешті. Ци той, з лісу?..

А чоловік до хати підходить, за клямку береться. Не зачинені, подумки каже Яків. Бо ж нима чого в него красти. Прийшлий тим часом відчиняє двері з сіней до хати. Ставить на долівку чамойдана чи що там.

— Хто там? — питає Яків слабким голосом.

— О, да тут не спят...

Чути, як шарудить рукою по стіні.

— Виключатель коло дверей, — каже Яків.

Спалахує світло, і він мало не скрикує. Перед ним Артем, син його — у кужушку-дубльонці, шапці заячій, чоботях юхтових.

— Ну, здрастуй, батя, — каже син. — Что не спітся-то?

Ступає до батька, обіймає. Куривом пахне. Треться щока непоголена об батькову.

— Здоров, сину, — Якову стає тісно в грудях. — Що ж ти так посеред ночі...

— Да вот виріш, поміваєш, не дожидаясь юбілея, прієхать, — відповідає Артем, коли відпускає батька з обіймів. — В райцентр, поміваєш, поздно попал. Да шо-то мне утра ждять не захотелось. Ну й давай пешадрала.

— То й добре зробив...

Яків опустився на лавку. Син — не зі сну, а наяву — стояв перед ним. Постарілий, та ще зовсім не старий. Навесні ж тико... Дай, Боже, памнеть, шістдисет два йому буде.

Артем зняв шапку і розстебнув кожушка.

— Тебе плохо, тату?

— Мені добре, — сказав правду Яків.

Артем присів поруч. Помовчали. Якову справді стало затишно й тепліше, мовби сніг за вікном розтопився і вітер перестав шмагати хату.

— Їсти хочеш? — спитав Яків.

— Не откажусь, потому как...

Артем засовався на лавці, а тоді повернувся до батька. Кашлянув.

Я, помімаєш, насовсем к тебе пріехал... Шо-то потянуло, такі ось делішкі... Даже випісался оттуда, щоб конци отрубить. Хозяйнічать, думаю, помогу, хату подріхтую. Я же еще не старий, так що... Вернувся я додому, тату.

«Можна типерка уже й умирати, — подумав Яків, коли син скінчив говорити. — Хотя не, тре' ще таки буде того цвіркуна послухати».

Раптом він відчув, як на щоку з його старечого ока викотилася сльоза.

Одна, друга. І ще одна — з правого ока.

«Чого ж плачеш, старий?» — подумав Яків.

ЗМІСТ

Передмова5

Частина перша

Приблуда. Весілля.....7

Частина друга

Червоний кінь 65

Частина третя

Мир і війна.....111

Частина четверта

Дожити до ста172

Літературно-художнє видання

ЛИС Володимир Савович
Століття Якова

Головний редактор С. С. Скляр
Відповідальний за випуск К. В. Шаповалова
Художній редактор Т. М. Коровіна
Технічний редактор А. Г. Верьовкін
Коректор Н. Я. Радченко

Підписано до друку 22.07.2010. Формат 84x108/32.
Друк офсетний. Гарнітура «Bazhanov>>». Ум. друк. арк. 12,6.
Наклад 5000 пр. Зам. № 0-0880.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 Від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11
Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р.
www.globus-book.com

51.

Журналіст, драматург, прозаїк — така творча еволюція Володимира Лиса... П'ять п'єс редактора відділу луцької газети «Волинь-нова» з успіхом пройшли на українських театральних помостах. Як прозаїк нинішній член Спілки письменників України та Асоціації українських письменників дебютував 1989 року. І Всеукраїнський конкурс оригінальної радіоп'єси «Відродимо забутий жанр» (2007) відзначив його першим місцем. Лис — багаторазовий призер «Коронації слова», що переміг у номінації «Гранд-Коронація», залишивши позаду найкращих вітчизняних письменників — лауреатів останнього десятиріччя!

Лис написав дуже гарну книжку, і я її охоче всім рекомендувату. Його роман — оригінальний, і це виявляється в тексті... Читати цю книжку дуже приємно.

Оксана Забужко, письменниця

Мені пощастило, що був членом журі «Коронації слова» — інакше ще довго міг би не прочитати «Століття Якова». Шкода, що цей роман не може мати продовження. Але далі буде Володимир Лис...

Андрій Куликов, журналіст, телеведучий

www.trade.bookclub.ua

ISBN 978-966-14-1007-6

9 789661 410076